

Әмирбай Әтеулиев

Жаялдың
жұрбысы

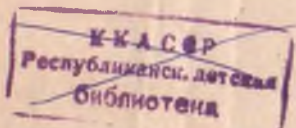
84 ҚАР 7,
Ө—88

Ө. Өтеулиев. «Хаялдың қурысы» повесть, гүррин
хәм очерклер. — Нөкис; «Қарақалпақстан», 1996
ж. 160 бет,

Жазыушы Өмирбай Өтеулиевтың бул повестинде хаял
жанының нәзиклиги, хожалықтағы орны, күнделикли
тиришилигимизде жүз беретугын турмыстың майда-шүй-
делери де нәзеринен шетте қалмай, өз сүүретлеуин
тапқан.

Соның менен бирге топламға кейинги жыллары жазыл-
ған гүрриң хәм очерклері киргизилген.

«Қарақалпақ китап» саудасының буйыртдасы бройынша
шығарылды.

4702270201-286 Б-98
М-357 (04) -95

ISBN-58272-1634-4

7783

МА

7p10

© «Қарақалпақстан» баспасы. 1996.

ҚЫЗЫЛ ТҮЛКІ

НОВЕЛЛА

Үстирттің жалақ ериндей жырым-жырым тик жарына саусаған қақыра сүйеп қойылғандай. Оның бір көзлі терезесін таңғы сағым жақтыртып, не заманлардан берлі топсасы майлапбаған есигінің шыйқылдысы азанғы маужыраған тынышлықта узақ-узақларға қоңырау янды талып еситиледи. Көзін ноғала басып, шандыры шыққан, орта бойлы, қарлыққан дауыссыз ғарры усы дөгеректе жүреді. Ұақты-ұақты аспанызәмийіннің ет пенен тырнақтай биригип кеткен көкжйегінен көз алмайды.

Жаратылыс қандай қызық. Есин билгөли хеш нәрседен бети қайтып, қорқып көрмеген ғаррыны еми жоқ кесел — ғаррылық ғана жеңді. Көз нуры семип, аяқ жолын булдыратып, құлағына ғаңыр-гүңгир шалына бермейді. Жасарын жасап, асарын асаса да бул пәний дүньяның қонағы екенлігине мойынтаулық етеді. Көкирегі құрғыр хәулиреп, желиктirse не илаж. Қослас болғалы балтыры сызлап ауырын көрмеген кемпири буннан еки жыл бұрын «мазам қашып тур» дегте тили гүрмелип, қасын бир қақпастан бұрын қуунақ сыяқлы еді, Ети енисип, қаны қарысып кеткен адамыңнан бирден жүдә болыу аңсат емес. Қостаңлап жүргени жаман кемпиринің арқасы ұсайды. Бир жылдың ишинде шөгип, басқалар түе озип-өзи танымайды. Кемпири елеге шекем торқинлеп кеткендей хәр күни бир уақ жолына қарағышлап, жалғыз өзи-ардаңлап жер-көкке сыймайды. Жүрегі, үйінің бир жапсары бос қалғандай. Велинен мәдер, дизесінен дәрман кеткен уақытта ай далада қыйсайған қақырасында жетим қалдырғанына өкпели...

«Бир тау бир бөрини аш етпейди» деп урыстан келген жыллары усы дөгереклерде хәптелеп, айлап, өз байдалына аң аулап жүрди. Соңғылығында бул өтирап бир өмирлик қоныс болып қалатуғынын қайдан билсин. Гүз-

ли-бәхәрде қар-жауыннан наһа болсын деп қақыра санды. Айханы да озиндей дүзге үйренген, нар түйеиң қәтебинде тууылған шонаиың қызы еди. Қослас болған жылы жамыларға бир жаңырақ көрнеси болмаса да не барына көнликти. Бийәрман қырқ жыл түтин түтетип, сен-менге келген жоқ. Усы жерге дуз-несийбемиз молдан шаһылған екен десип, хәр жети-сегиз жылдан көлге барып қамыс орып, шом бууың, бир жазда қақыра тик-леп алыуға шебер. Базда «ауыл-елдеп жырақта жүргендей не айыбымыз бар?» деп, бир-бирине сорау қойғаны менен жууабы табылмайды. Өмирдиң ғалма-ғалы дүздеги бир күниң бир күнге усамаған тиришилик барлық нәрсени умыттырып жибереди...

Еки құрсақ көтеріп, туңғышын «Қасқажол»дың тик қыямайындағы жарқабаққа, өзелден озине қолайлап жүрген қауалы, таза жерге қойды. Ақлығының намазына тоқсанның алтауында болса да аттың белинде келген қайинатасы Изеке усы жарқабақ бурьшнан әулийешилик деп сөз тапты. Соңынан ылақтырған кесегі жететуғын төбеликти аралады. Адамды мәмелек айландырғандай бир нәрсе ме, болмаса бул жерди ақ табан болып гезди. Кәруан тартқанлардың түйе табаны менен аттың туяғы қазып кеткен изи оқ қарықтай қазылып атыр. Хәр жер, хәр жерде үцирейип, ойылып қалған төрлердиң аузында қумға көмилип, тек ушы шығып жатырған қулы тасларда араһна жазыулар бар. Геулен қаза берсең не шықпайды бул әтиранлардан. Талайлардың көзи қумға толып, язсиз кеткен. Тарийхтың бул қушыларын ашыу оның қолынан көле қояр дейсең бе?!

Кемширип ууыз сүтип берип, дийдарына тойып, бауырына баса алмаған нәрестесиниң қасына қойды. Босағасынан атлан шықса қос қәбирдиң басына шаһылған сырыққа байлаулы ақ жалаулар желбиреп, мудары қол былған шақырып турғаны. Удайына түсенле ениң, аяғ берип шыққан күнлери; «Сағындың ба, Айхан?!» деп басына барады. Жол бойы гүбирленип, сойленип жүргени. Өкпесип қолына алып, сағынып қысып барғаннан соң қәбирин айлаһы саз дауысы менен қуран оқыйды. Әли-сине жер таңламайтуғын қаланың қойымшылығындай кемшириниң қасына биреулерди қойып кетер деп бойын шенең, белги қойғанна асықты. Қақырасында дунап-қуунап жатқандай етиң, жерди кеңнен алды. Ашы-тоғын, шаршағанын билмей, узақ күң бойы жүрип қалған уа-

қытлары үйіне келип кемпиринің услап-тутқан затларына бирме-бир қол тийгизип, ийісн сиңип қалған жүп орамалы менен жууыла-жууыла түсі оңып кеткен ойма жағалы көйлегін таң атқанша рәхәтлениң ийіскелейди.

Кемпиринің анық жетім қалдырып баратырғанына көзі жеткенде; «Сен өлмей тур! Орныца мен кетейін» деп қолына асылды. Сонда байғұсы жаңа келиншек болып түскен күнлердегі қылығына салып, мыйығынан күлди-ау. Тарамыс қоллары дирилдеп, бир талы қалмай ағарған шашларын тарап, соң қолы тастай жумылып, қарысып қалғанда бет-әлпеті адам қарағысыз дәрежеде қорқынышлы түске айланды. Көзі аларып, қатып тұрғанда өз-өзінен шоршынып, жап хәулетінде жулқынып, бир уыс шашы кемпиринің қолында қалды...

Өлмесинен алты ай бурын басына болғандай жаман түс көрди. Теңизден көтерілген тойғын булт аңызақ самалдың қууғынында жаман шатпасының үстине сел болып құйды. Жүрген жерін жайпап киятырған құйын қақыраның бир жапсарын жулып әкетиуге ғана күши жетти. Қослас болғалы кемпиринен ийнениң ушындай да нәрсесін сыр тутып көрмеген ғарры түсін жорытпағаны менен жалтақлаған жүрис-турысынан билдирип қойды.

«Биреуимиздің басымызды жутады» деп аса көп қайғырып, қыйналмады да. Бир ол емес, еси бар ғарры болса кемпиринен бурын о дүньяға атланғанды жақсы көреді. Өз адамыңның әлпешинде өмириде ырза болып, қайтып келмеске мардана атланғанға не жетсін...

Ким кимде не жақсылық, не жаманлықты ул-қызынан көреді. Жеме-жемеге келгенде хәр ким өз күшине сау болсын. «Улың уяға, қызың қыяға қонғаннан» соң ең изінде жаман кемпирің пайыңа тийсе үлкен дәулет. Күниңди басқаларға қаратлық қылмағай, қазаныңды бауырыңа алып өзиң ишкенге жетпейди. Жас мингеянен соң аманат жанды қыйнай бермей «ийесине» мәртлик пенен тапсырудың әнжамында, өлимди қумартып жасау керектей...

Сол сапары Айханның ай-күни толып отырғанын көре-биле тура қызыл түлжини атаман деп үш күн дүзде қанғырып, ең изінде үйін зорға тауып келди. Қудайдақ бийжууап ис жоқ, «шығасыға ийеси себепши». Едессинек бар деп ийтермелеп тур, нәрестесинің жүрими келте-айта берсең барлығы мәзи себеп...

Намазшамның ұақтында аспаннан түсти ме, жердің

жарығынан шықты ма, тап босағасының аўзынан қан-қызыл реңдеги, жүнлери жалт-жулт еткен қызыл түлки қашты. Бет-әлпеті түлки, туу сыртынан қараса, он бес жасар, қынама белли нашарға усайды. Атлығын қашқанда шоқтай алысып, лаулағанын қәйтерсең. Бундай көз қамастыратуғын олжаны көрип, қим болса да шыдап тура алмас. Изинен өкшелесип бир ярым күн қууғаннан кейин, елес-сағымдай жеткермойтуғын әжийнениң изине түскенин, алданғанын сезді. Ярым жолда мәмелек айландырып, минген атының басын бослап жибермегенде өзлигинен үйин тауып келиуи қыйын еди.

Түлкиге Қызылтаудың реңлери урып, «жерине қарай жыланы, тауына қарай қуланы» болған. Бул дөгеректің жанлы мақлуқ, шөп-шары ма, барлық нәрсеси қанқызыл реңде. Басқа жерден аспан менен жердей парқы бар. Қызыл түлкинің ұсы уақытқа шекем көзине түспей жүргенине хайраң. Бендешилиқ, сол сапарғы терисинен Айханға шолақ тон, аұысқанынан балама қулақшын тигип берсем деген нийетлери пушқа шықты. Қуланның көзине атаман деп жүрген адам булардың барлығын дәулеті қайттыға санауға мәжбүр. Соннан берли қызыл түлки көзине шалынса бир бөлени баслап келетуғынын ырым етип сақланады. Бир жыл бир ярым жылға түлки көзге шалынбағанына қууанып жүрди. Бир қаңғымай оққа ямаса шықпайтуғын қақпаңға түсти, анау күни қайтып келмейтуғын узақларға есилен тандырып қууып салдым деп арқайынласып еди. Қутылып болыпты, өли әруақтай жабысып, жаң алрыш әзирейлисиниң және салқынын салғанын қара..

Ғарры бул рет албырамады. Кеңес дүкиметине оқ атып, анық жеңилгенин билгөннен соң узақ уақыт көл-қопада бой жасырып, ен изинде қәлендер липасында сырт елге қашып баратырған таныс биреудиң бес атарын бир қойға алмастырып еди. Бир керегиң болар, заман қандай, заң қандай менен майға сыбап жүуери ураға көмди. Қызыл түлки изине түскели алып көрсе сабы сәл ширип, темири мүдирмей, сол уақыттағы майы менен тур екен. «Сумлығы басына жеткен түлки болсаң болыпсаң-дә! Мени әнеиі пәмлеме? Душпанымның мәрт болғанын жақсы көремең. Күниң болса қолыңда тил тартпай өлип кетиуге барман. Бирақ, есапласамыз. Сен қанхор дүңьига шырлап келген нәрестем менен жалғыз таяны-

шым көмпириمنىң басына жеттиц. Еяди аянатуғын жерим қалмады. Анық қандарым болсаң тайыпман. Билип қой, дастығымды алып өлемен» деп гижинип, қызыл тұлки менеп дэсме-дэс сөйлесип, айқасқа шақырды...

* * *

Таўға минетуғын «қасқа жол» қақырасының тырнағын басып өтеди. Үстиртти айқыш уйқыш кескен «жипек жол»дың бир шақашпасы усы этираптан жүргени анық. Жақынға шекем жолдың төтесин гөзлеген Үстиртти өз лестириүшилер ҳәцлеген таза машынларының тиркемелерине узын трубалар тийөп, күн-түн демей өтип, уйқы бермейуғын еди. Таўдың минерлиги менеп түсерлиги қаншалли жайпауыт деген менеп «жүрең жутқан» шоферлар болмаса баспайды. «Жанын шүберекке түйип» өткенлердиң талайы дуз-дәмеклес, табыс. Адам жатыр-қамайтуғын ашық минези, қонақшыллығының арқасында көпшилик пенеп яр-дос. Базда өз-өзинен галауыт тауып, «елге көшемиз бе?» дегенде қолына асылып, райдан қайтарған да солар.

Елден бөлек жасағаннан соң ыссы-сууығына көнип, өз күниңди озиң көриүге мәжбүрсең. Бармағыңды бүгип санап ала бер, дийқан, шаруа, уста, аңшы, тәуипшилик дейсең бе, адамзат қандай өнер билсе барлығын күни ушын үйренип алды. Қызыл таўдың ултанындағы ийнең көзинен атлығып турған тырнакөз булақ сууынан шыпа тапса, шөп-шарынан не түрли дәри-дәрмақ соғады. Ол уақытлары Үстиртте уўлы жылан, «сарыүйек» көп, шоферлардың қасында жүретуғын оқымыслы геологларға «жылан әкел» десе, бир қап жеткереди. Жыланның көзинен ислеген дәрисинен еркеклиги оянбай қалған жас жигит шыпа тауып, бала-шағалы болып кеткеннен соң әсигине бузаулы сыйыр байлады. Жылына бир мәртебе келип, тууысқанынан бетер қатнасып отыр.

Соңғылығында Үстирттен ҳеш нәрсе табылмайма, я болмаса геологлар басқа жол тауып кетти ме, бул дөгерекке изеп баспай, қулақ көскендей тым-тырыс болып қалды. Из түспесе жоллар гөнөрип, тек сүлдери, соңынан жер бетинен биротала өшип кетеди екен.

Адам неге көнликпейди. Тиришилик ушын қызыл таўды жайлаған жанлы мақлуқлар менеп тил табысып,

шөп-шары. бар затын керегине ақыллылық пенен жумсап билди.

Бәхәрде тауға шығып, күзекте ойға қулайтуғын шопаңлар тусынан өткенде үлкен байрам. Неше дүркін сүриулердің туяғынан көтерілген қойыу, аспақ шаң думанға айланып, етекте уйып, көп уақытларға шекем сөйилмейди.

Шопаң жалғыз өзі дүзде жүргени менен дүньяның хабарын биледи. Сөз тапқыш. Кім болыуына қарамастан сорастырып-сорастырып ағайынлеседи. Олар кеткеннен соң баяғы таз кеби, күндіз қуяш, түнде ай жұлдызға жолдас, қызыл түлкі менен әуере.

Әзелден тарға тар, кеңге кең «бес күнлик» дүньяның балта-шотлық ислери көп. Арқасы қозған күнлери таң сәхәрде торы атының белине минип, жақын-жууықты аралайды. Қасқажолға биреулер из салып кетипти. Гүйбеңлеп, азаннан қара кешке усы дөгеректен атлап шықпаса да бул машинның қашан, қалай өткенин аңламай қалғанына хайран. Не гәплет басып үйге бас суқнай кетти деп шоферына сыртынан өкпеледи. «Нийети бузық адамлар шығар. Үйге келип, аманлық-есенлик сорасып, ашып турған қымызым менен шубатымнан бир-бир кеса ишип-ақ жолға түскенде биреу урыса ма?!» деп өзине тәселле бергени менен шыдамай кете береді. «Көрермиз, қашанғы бассынып, айланып өтер екенсең. Бир дусласқанда уялып қаларсаң...»

«Ушқан құс, жууырған кийик күп түн бир тамақ деп шабысады». Олардың қасында қудай тескен тамағы бар адам ше?! Хәр қим көмешине күл тартқан заман. Берсең қолыңнан, бермесен жолыңнан тартып алады, обал-сауаптың парқына барып, ойластырып жүретуғынлар шамалы...

Қауын писикке салым бул жолдан жүриушилер көбейеди. Қара күзгө шекем үлкен қалаларға борты бийик машиналарға қауын тийеп жолға шыққанлар ызғыйды. Асфальт жолдан жүрсе ГАИ диң «қырғыйлары» не түрли рәуият тауып, жүгиниң ярым пулын ауылдан шықнай атырып алып қалады-мыш. «Қашқанда алла, қууғанда алла» дейдиге келип, қам сүт емген бенделер ялғаншы дүньясына таласып-тармаспаса өмири қызықлы болмайды.

Кешке салым жауын силдилеп, қуяштың батқаны биллинер-биллибес дәрежеде қойыу думан басты. Ғарры

аттың белинен түспей жүни қырылып, жарғақланып қалған дегелейін гә басына кийип, гә шешип албырады. Өмири тууып табақлас болмаса да шоферлардың айтыуы бойынша ийттиң етiнен бөтер жек көретуғын ГАИ хызметкериниң машинасы есигиниң алдында тур. Кийимлерине жауын сиңип, сығып алгандай жаураған. Сәлем жоқ, әлем жоқ, адам усап қалауғал сорасыуды билмейтуғын биреулер. Бир көриуден-ақ кирпидей жыйырылды. Хүкиметтиң салып берген бажыханасындай төрге шығып жатыр Өзлери менен алып келген бир ящик арақты дәстурханға төгиш-шашып ишип, түнниң бир уақтына шекем шағал-мәслик құрды. Ғарры жер ошақтағы отты көсең, таң атқанша күзетсе де көзлерине шыбын шелли көринген жоқ. Ең изинде олар бир күнлик табысын бөлисе алмай қыран-пыш төбелесиуден сәл қалды.

Ауыр жатарда төринде қос көпшик дастанып, ес түсин билмей жатырған Полатты қауын тийелген машынның жол баслаушысы, ири денели, сары сынлы, түр-түси келискен жигит басын шайқап зорға оятты.

— Узақ жолға баратырмыз. Хүжжетлерим саз, иним! Сизлерге жоллық берейин деп қайрылдым. Атағанларым бар еди.—деп бир пачки жүзликти қалай алар екен дегендей қолы жетер-жетпестей жерге таслады.

— Қуданың бериуине қара! Хәмме шоферлар сендей жоллығын берип «сиз-биз» болып ислесе ҳеш бәле жоқ. Биразлары жолын бұрыу салып қашқаны менен талабы келиспейди, — деп қуўжыцлап, ақшаға дизерлеп барып қолын созды. Ғаррыны қайран қалдырған жери, сонша мәсликтен нышан қалмаған. Полат шалқасына жатып ақша тапқанына уялды ма, аузы ашылмай турған бир шийше арақты дүгилдик кесеге сыйпаламай етип құйды.

— Бизден рұхсат! Қәне, алып жиберейик. Буннан буяғына төбедде қуяш, жерде өзиң қудай, өзиң шер болып кете бересең, — дегенде жигит жас баладай албырады. Ишпеймен десе сәл жерде қылтыйып өкпелеп қалама деп қорықты. Жигит ғаррыға жалынышлы көзлери менен мөлериң қарап, басын бир силкип, «үх» деп сууық демин алып, кесени басына көтерди.

Адамның өзи жаман емес, тили жаман. Көзиниң алдында ҳақ адамды қорқытып-үрkitип арақ ишкизгенине қыйналғаны менен қолынан келер дымы жоқ.

Жигит көп отыра берсем және бир ис табар деп зың бергенде изинө қосыла шықты. «Сөзи-аузы дүзиу, ийман

жүзлі адам екен. Ең болмаса ауыл-елдің хабарын билип қалайын» деп егленип тұрғанында жигит машынды ходлап, орнынан қозғады.

— Кеширерсиз, Бәуен ата! Сізге жеткенше асығып едім. Құда қалесе жолымыз болып, дәстурханыңның дузы бұйырса қайтарсын келермиз, — деп жигит кабинадан басын шығарып бақырды.

— Ай барып, аман қайт балам!

— Ата?! |

«Астауыралла, мына баланың дауысы ғәлетий еситиле ме?! Көзлери дийдарға тоймай, басында шырақ жанып тур. Аманлық болғай дә! Қәне, тилиме ерип, усы сапарына бармай ғырра изине қайтса. Қой, тақаны таусылып турса аллатаала мың да бир себеп тауып, жатқан төсегинен де алады. Усы сапарынан аман қайтса мың жасар. Шамасы, үйдеги бийдәулетлерден тартынды. Аты-жөнимди биледи, тап әкесин көргендей аталап, жүрек-бауыры елжиреп баратыр. Қолымнан дуз ишпегени менен таныс-биліслер жол силтеген.

Сендей жигитлерге жапым садақа! Онысыз да қасқыр тартып жүрген қойларымының биреуин жыллы қабақ танытқаның ушын сояман. Дийдар несип еткей, дәстурханымның дузы бұйырғай» деп гүбирленип, үйіне киргиси келмеди.

Тал түске таман басы меңзең болып, уйқысынан ояған Полат сыртқа дийуал жағалап, сүйенип шығып, түнде не ислеп, не қойғанын билсе де ғаррыны сынап көрмекши болды.

— Излер көбейип кеткең бе? «Қасқажол»дың бас ГАИ ы сиз бе деп қалдым? Бизлер мәс болып жатырғанда неше машынға жол силтеп, қалтасын қағып қалғаныңды ким билсин? — деп қыйтар көзлерин қысып, тилин төсеп сөйледі.

— Аузыңнан ана сүти кетпеген баласаң! Тилиңнің буншелли зәхәрлисін. Ғәреметинди қой, ақ төсегімде жатып, дәстурханымнан дуз ишкендеги айтқан рахметің бе? «Тойдырғанның сақалына» деген усы, — деп күйіп кеткен ғарры жаман сөзинің изин ишине жутты.

— Ойнап айтаман. Егер де бизге штатсыз хызметкер болып өтсеңіз, «шай пулы» беріп турамыз. Оның үстине хұжжетің болса түндегідей өзлери келип аяғыңа бас урады. Ең болмаса қапқан-қушқан машиналардың номерлерин жазып берсең де жетіп атыр. Қалғаны биз-

лердің жұмысымыз. Құдай қайдан көрсетті деп бес бармағыңды аузыңа тыға берсең түйилесең. Қанаат етип, бармағыңның арасында қалған жуғын жаласаң да хөш кимнен кем болмайсаң.

Ғарры үндемеді. Онысы жақтырмағаны. Мәслик пенен жек көріп турғанын аңлауға шамасы келмей, аяғының үстінде барып келип турған Полат басқаларды да өзіндей пасық қыяллы ойлап;

— Құдайдың айдап жүрген малы жоқ. Биреудикин алып, биреуге берермен деген атам...

— Не деп сандалап тұрсаң? Мен-ғой үндемеген сайын миндирип баратырсаң? Пайда-зияның менен қурып кет. Сақал-шашым аппақ болғанда жолдан азғырып, гүнаға батпайман. Соны билип қой, мийнетсіз табылған дүнья-мал-паянсыз. Тесиң шығады...

Полат ғаррының түрін жаман көріп, жайдағы естүсін билмей сулқ болып жатырған жолдасын оятып-өше көтерді.

* * *

Күндіз қуяштың көзі көрінбей, жағымсыз ескен ызғырық самалдан қашып, үйіне тығылғаны менен бийтақатланды. Сиркеси суу көтермей, есикти ашық қойып, арақ пенен сигареттің ашшы түтинін аласлады. Ұағлап жанған печтің қууысында қасқыр ишигине оранып, көзі бақырайып жатты да қойды. Құлақ кескендей жымжыртылық, қызыл таудың баурайындағы булақтың сылдырлап аққан дауысы самал менен лепирип, сарқырамаға айланады. Кеште тау түксийін, қақырасына салқынын салғанда ғана самал тынды.

«Жылғаның көзі питип қалар» деп сийсери салмақлы, нышлы белин ийinine салып, босағасының аузында қыяқтай тууылған таза айға үш мәртебе ийилип сәлем берді. Ғаз бауыр қоңыр бултлар самалдың қууғанында ерте бәхәрги дәрьядағы үзик-үзик сеңлердей ыдырап, көшип баратыр.

Хәр жылы булақтың сууын жыйнап қойғандай көкирек ауыздан қазған хәуизи біраз жерди алып жатыр. Түн болса хәуиз беті ай-жұлдызға толып, құрт шабақтай жыбырласады. Қапталына белин шаншып, муздай сууға бет-қолын жууды. Сынаптай жылтырап аққан суу, еңсесін көтертпеген ғам-ғайғыларын бір мыскал да болса жеңиллестиргендей.

Ертеде булақтың көзи кеседей еді. Қайнауытлап, толып-тасып, сууы жер жәхәнға сыймайды. Жанбауырға егиниң не түрин ексе де сууы жарады. Айханы келсең-кел деген салланған келиншек. Түн ярымына шекем бир-бириниң қызығына тоймай, биримлеп жыллы төсектен сууырылып шомылуға кетеді. Қыршылған мәйектей аппақ денеси ай нурына шағылысып, қыпша-тайлақ жалаңаш сууға түседі. Өзин тута алмай бой жасырып, шөп-шардың арасынан жақынлап келип қалай шомылғанын узақ уақыт бақлап турады. Суудың бетіндегі ай-жулдызды алақаны менен ууыслап, төбесинен асырып шашқанда денесине жабысып, мисли көктем түскен периштеге айланады. Еси кеткени соншалли «расақ, бул құр қызы мениң сәуер ярым ба?» деп құдаға мың қөтле шүкірлик етип, жағасына түширеді.

Ол, өткен өмирин бир бастан еслеп, жипке дизип айта берсе, бул татлы сезим ертекттей бәлдиу-бәлдиу отирикке айланып қалажақ...

«Айхан-ау! Булақтың молдир сууындай пәксең! Пайманам толса ақыретте корисип, қалған жағында мәңгилікке биргемиз. Бул ялғаншы дүньяға ким тулға болып қалған. Тири бендениң бәри қалмай баратуғын жери сол жақ. Маған бул дүньяның қызығы қалмады. Қасыңа тезирек барғым келеди...» деп сөйлегенде, өзін услай алмай, ийегі кемсеңледі.

Қарап турса сол жер, аспан, ай-жулдыз, жылға—булақ, тек Айханы көринбейді. Тиришилик усындай тойымсыз, қызығы менен өкиниши болмаса түкке турмайды...

Айтпақшы, соңынан өзи сууға түседі. Қашжылым суу денесине сылау майдай жағып, гайыптан күш-ғайрат бағыш етеді. Устинен суу тамшылап, жараған түйедей тайраңлап, айқара құшағын жайып Айханға жууырады. Бир-биреуге ынтығып жасау қандай рәхәтлі. Ең соңында айдынына екеуі балықтай жүзип, таңның алдында шаршап-шалығып, өли адамдай уллы сәскеге шекем тас болып уйықлайды.

Усындай құлағын көбирек шыңлатып, еслеген күнлери түсине қалыусыз енип, булақтың бойында әрмансыз «қушады». Айханы түннің бир уақтында пышық жүриси менен үйге келип, қара қуманды отқа қояды. Суудың астында турып сөйлегендей бығырлап, бир нәрселерди айттып түсіндиргенлери, күлгенлери сол турысы болғаны менен, тек жүзин жасыра береді.

Қыйналып, қуғанғаң уақытлары елес-сүлдер, өлмес рухлары болса да қалып, үйінен кирип-шыққанына қуанып, шүкірлік етип жүр.

Қудайда да есап бар, өзі тескен гегирдектің есабы бола берер. Булақтың көзі пителип, жалғыз өзі суұсырап өлмесін, барлық жағынан қыса берсек өкпелеп кетіп қалар, деп ийнениң көзіндеі саңлақ қалдырған. «Көерсең, ертең өлсем булақтың сууы тартылып, бул әтирап қулазыған далаңлыққа айланып қалады. Қарам-қадалды паррықламайтуғын сүйеги бузық адамлар «көзин» тепкилей берсе ақыбети жақсы болмас...»

Айханы қасында жүргенде оны-буны ислеі алмадым, уақыт жетпейди деп налынатуғын еди. Енди күн өтпейди. Қайсы бир исти тындырып таслайын деп ғурыжға мингени менен ақырына шекем жеткеріуге шыдамы, күш-қууаты жетпей таслап кетеди. Бар ермеги қолың артына салып, тау-даланы, атыз аралау. Сонда шаршағаны шығады, бой жеңиллесе ме, қалай-қалай?!

«...Сүйегим сипсе болып, қартайған уақтымда ай далада жалғыз таслап кеттиң? Күйгеннен гүй шығады. Айттайын-дә, саған сөйлемегенде мен ғәрибиңди кимлер тыңлап, кимлер көзге илип атыр...»

Ең болмаса көзиңнің тирисинде буннан былай тиришилигиң не кешеди деп ақылласпадың. Усыннан төсек тартып ауырар болсам, кимлер аузыма суу тамызып, ырзаласып, ийманымды үйиреди. Адам усатып топыраққа араластырып, қасындағы тайын ләхәтке көмеді? Қасыңа тирилей жата қойыу қыйын екен...

Есиңде ме, қыс қатты келген жыллары тауға жауған қалың қардан азық таба алмай, тирсегин муз қыйып кеткен ақбөкенлерге ерип келген аш қасқырлар ызғып кетуғын еди. Ақыры айланып келгенде сол қасқырларға жем болмаған нем қалды.

Жаны бардың ғамы бар. Әси болсам қайттым, тилим тийсе әпиу өт. Өкпелейтуғын ретиң бар, сеннен бұрын кеткенім менен жер толта ма?! Хәр ким қара басының ғамын ойлай бергенде не болмақшы? Бул дөгеректе жалғыз баслы сен қалай жасайсаң? Бүгингидей қудайдан безгенлер менен азыу айқастырыу нашар қалыңа қолыңнан келмейди. Елге қосылған менен «мени асыра» деп кимлерге көз сүзди бола саң. Еркек басым барлығына көнлигиң атырман. Соның ушын қудайдың есабы дурыс.

Өзиң айта беретугындай еркек дүз аңы. Бир хәмеллеп күним кешер, үмидиұар бендемен. «Сениң өлиуиң, мениң көмиұим биледи» дегендей ийтжанлыман.

Бәле қосақласып жүрипти. Басыңды жалмаған қызыл түлки жақыннан берли бой көрсетип, айланшықлайды. Өзиңе белгили, айтқанынан қайтпайтуғын ғырс өжет, Бәуениң. Сени де күйдирген едим-ау! Ырымшыллығым өзиңнен жуққан.» Түлкиде кегим бар, дастығымды алып өлемен...»

Ой теңизиниң тереңлиги менен қыялдың жүйриклигине қара! Ол басқалардан усындай артықмашлығы болмаса далада тиришилик етө алмас еди.

Ғаррыда ой көп, үзилген жеринен жалғап, өмириниң қалғанын еслеу менен өткереди. Басқа талабы не?!

Усы жасына келип атқан оғы қалвал тийип, ауға шықса қанжығасы майланбай қалған уақты болмаған. Күндеги талабы қызыл түлкиниң жүретуғын жолларына қақпан құрады, тақымында бес атарының жалғыз оғының биреуин түлкиге, екіншисин кимге гизнегенин өзи де билмейди. Ғәр таңда усларман-ау деп оянып; «Қәне басы женшилген жыландай тауланып жатырғанын көрсем. Тирилей терисин сылып алар едим» деп гижинеди.

Қызыл түлкиде әнеи өмес. Өзиндей «қар басқан», тәсилпаз, ең баслысы бир-бири менен сыр минез, тегинликте алдырыспас.

Жаудай жағаласып жүрип гейде өлимин ойламақ түе, азанда жеген ауқаты ядында турмай, түстегиси ууайым. Иштейн жабылып, күнлең аш жүргенде негедур кеули сергек.

Ерте бәхәрде Үстирттиң үстине шығып, жуўсанның қалың жеринде аунап-қуунап, бир майдан көз илиндиргенге не жетсин. Жел бетке жүзин тосып, неше күнлик жолда киятырған машынның майы танауына урғанда «қасқа жолға» қашан қулайтуғынына шекем айтып береді.

Бир қорқатуғыны әжел-муғаллақ келип, үстине Полат ГАИ шықса, жансыз денесин теуип көрип, «не өли дүньясы бар екен» деп үйди аудар-теңкер өтип қарайтуғынына көзи жетеди. Қолға илингендей заты болса алып, соңғылығында дау шығар, тергеуинде қатнап жүрмейин деп жолдан өткен бир мийнетли шоферды гүа тутады. Ғақы бир бет қағаз, келистирип қараласа жетип атыр. Хүкмет деген гейде көз жасыңды сорғалатып айт-

қан дүрик сөзінде инапбайды. Қағаз, жансыз қағазға
исекеди...

Сәтсиз күни тууылып, тәрбиясын көрмей, сыртта өси-
ер жеткеннен соң бир жууұханың изине ерип кеткен еса-
лаң баласын ара-тура еслегени болмаса «перзентим» деп
тилине алмайды. Ай далада жасап атырған кемпир-ғар-
рысынан хабар алмақ тууе, көнин тартып, тири жүрсе
болар. Қолынан дуз ишкен шоферлар кемпир өлгенде
бир-биринен еситип келип болған есабы. Ал, қағанағын
қақ жарып шыққан перзентинен дерек жоқ. Әкесиниң
қазасына арқасынан құдай ийтерип келе қояр дейсең бе?

Еледе тоғыз жолдың дәрбентине қонғанын айт. Узақ
жолға баратырған шоферлар азық-ауқатларынан берип,
өзлерине керегін алмастырып алады. «Қустың тамағын-
дай» кемпир-ғарры көн нәрсе талап етпейди. Арасында
әуесек демесең барлық ишип-жейтуғыны, кийим-кеншеги
өзинен питип атыр. Үйинен атлап шықса қоян-қырғауыл-
ды таяқ пенен урып алады. Сүт-қатық, қымыз, шубат
дейсең бе бәри бар. Шашқан туқымы қалыусыз көгерип
қеш нәрсеге қор-зар емес.

Ақылының бир уғрас келмейтуғын жери хәр күнине
шүкирлик етип, құданың бергенине қанаат қылған ғәрип-
лерде қасты бардай қызыл түлкини изине салып жаула-
стырды. Дүнья десе енесиниң өмшегин кескен Полат
усағанларға шық жуқпайды-ау.

Әзирейлидей төрт аяғын тең басқан, бир құшақ құй-
рығын былғап урып, қызыл түлкиниң дөңниң басында
қалша қатып турыұларын айт. Хәр жердиң таушанын
өз тазысы менен аула» дегендей, булардың парқын айы-
рыуға серли адам керск. Қалай болмасын түлкиден ке-
гин қайтарып, қақынан шығыу. Есап алса қызыл түлки
менен жолдас болғанына ең бери айтқанда жигирма жыл-
дың майданы болған. Сын-сымбаты келискен түлки ыз-
ғыған аңшының қыйғыр нәзеринен, сонша құрылған
қақпаны менен изшил тазысынан қалай аман қалып жүр-
гени жумбақ. Қыр изинен қалмай жүргени бир түлки ме,
я бир неше атаға алмасып, баласының баласы менен
жауласқанын билмейди...

Күнниң көзи көрингени менен шымыры аяз. Нениң
ғайы екенін ким билсин, аспаннан пәтырлап жасын түс-

пәге қарады. Көз көріп, құлақ еситпеген бир әләматтын боларын алдын-ала сезгендей, дизеси қалтырап қорықты. сыртта таза ҳауа жутып қайтайын десе, көк тайғақ музқала. Кемпири бийшара усындайда; «Қартайған адамның сүйегі мортылдақ, сынғыш келеди» деп үйинен шығармай қоятуғын еди.

Өзине келе алмай, уйқылы-ояу жатырғанда терезеден биреу үдиліп қарағандай саясын салады. Айдың жақтысында қызыл түлкі таяқ таслам жерде шоңқайып отыр. Бир-бирине көзі түсіуден түлкі жан сақлап қашса, ғарры қармалақлап мылтығына асылады.

Төсегінде бийхал жатырған ғарры өмири тууып биринши рет алжасты. Бурынлары қанпа кеш жатса да таңның алдында оянып, бес уақлы намазын қаза қылмай оқып, шапанын ийиніне желбегей салып, қуяштың шығыуы менен батыуын узақ уақыт тамашалайтуғын еди. Қууаныш хәм муң бағышлайтуғын бул демлерден өзінше рәхәтленеди. Жаратқанның «меннен кеш қуяш шығып кеткеннен соң гәплет уйқысынан оянған бенделеримнің сол күнги ырысқы-несийбесин кем етермен» деген рәуияты мийине сиңип қалған.

Бойын қара зил басып, төсегине қайтып жатқаны сол, тау бетке қараған терезесинен түскен жақты жайдың ишінде жылт етті.

Таң сүттей ағарып атты. Әжептәуір гүмбирлиге қосарланып, жерге үзіліп түсейин деп турған еки жұлдыз изине ақ жолақ қалдырып, аспанның көксин тилип, тау бетке құлады. «Жұлдызым бәлент, жұлдызым бәлент болсын» деп гүбирленди.

Билдим, сен қанхордың жақсылыққа келмегениңди. Биреулердің басына жеттиң-ә! Ошагының басына қан қуйылды. Сениң тек маған күшиң жетпей жүр. Меннен басқалар менен ийтлі-пышықлы, узыннан узақ ойын ойнай алмайтуғын болғаннан соң өлимимди кейинге қалдырып жүрсең. Асықпа, бизлердің жан таласқан айқасларымыз алда. Қашанға шекем бир қушақ қуйрығыңды былғап урып, адамларды қан қақсата бересең. Бул гүмбирли жақсылықтың нышаны емес...!

Бир басқа бир олим, құдай берген жанды құдай алады, — деп тауға қарап жүрмекши болғанда аспанның түбелеги түсіп, селметіп жауын қуйды. Қаттырақ ескен самалдан барып-келип, сыбаулары көпшип, қамыс, бойралары көриніп қалған жаман қақырасының сау

жерин қоймай өтті. Аты үй демесең дыз еткен самал ошағының басында уйытқыш, даладан парқы шамалы. Сыртта жауын бир жауса суу сицип қалған жайдың төбесинен үш-төрт күнге шекем тамшылап, әбден мазасын алады. Айхан бийшарасы жаз болса тырбанып, жайдың кемис-қутығына ылай сүртип, ошақтан шыққан күлди тамбасынға шығаратуғын еди. Обалына не керек, тек Айханның күши менені құрқылдайдың уясындай жыш жылы еди. Еркек аты болмаса бундай жұмыстардың барлығын оған аударды. Бүгинлиги қолы үйрениспеген жұмыстарды ислегиси келмей, ақыры аяғында өз үйин таслап қашыуға келип жүр. Қыялына Айханы еле дө төринен тирилип келип ислеп беретуғындай.

Нәйлаж, қайтып үйине кирди. Сыртқы кийимлерин жер ошақта лаулап жанған отқа шаулап кептирип, денеси қызынғаннан соң уйқы тартып, бойы ауырласа берди. Өмири тууын бундай тутанағы тутып ауырып көрмегеннен кейин әжел туурылап келген екен деп, бир жағынан қууанады. Қуданың қылғанына қайыл, бир айқасқан кирпичлерин жаздырыуға шамасы келмейтуғын шалажансар.

Халы қудай менен болып жатырғанда қызыл таудағы гүмбирлини ойлап, қулағы шыңылдады. Үйине кирмей, тауға қарай кете бермегенине өкинди. Ет қызыу менен барыуын барып қалар еди. Қайтарсын қудай разақ. Усыннан дизеси бүгилип, бир жығылса қайтып аяғына турып кетиуи шақ. Көйлеңкедей өрип жүрген қызыл түлки адамның ең мазалы жери, бет алмасынан баслап ауыз салыш, көп болса хөз етип бир тояр. Мың жаман болса да усундайда Полаттың қәдири өтип тур. Адамның баласы айтқанына түсинер, барымына барар еди.

Ғырышылдаған жас жигит уақтында белине қырық қулаш арқан байлап тик жарлықтағы шыңырауға түсти. Төбесинен қарасаң көздің жасындай түбинде жылтырап суу көринеди. Ярым белине шекем барғанда қандай да жағымсыз ысылды, таслардың арасына уя салған қуслардың қанатлары патырлап ушыулары жүрегін жарды. Бул шыңыраудың және бир кәраматы жаздың күнлери қызған тандырдай хәуирлеп, қандай да күшли леп өзине симирип тартады. Талай ешки-ылағын усы қудық сыйжырлап, өмир бойы жыйнаған ярым дүньясы ишинде жатыр.

Халы қудай менен болып атырғанда, қайтарда келемен

деген ийман жүзлі жигитті ойлайды. Оған бір нәрсе болып қалғандай. Жан айбат пенен орнынан тұрып жығылып, босағасының аузына шекем келді. Шыбын жанға да буншелли егеу салмақ болар ма?

«Келемен деген үделі уақтынан өтіп баратыр: Қайда жүрседе қақ нийетлі адамның талабы келиссін. Жаманлықтың бети армаған. Сол жигит босағама жарқылдап күліп келсе, илаһийда күш бағышлап, орнымнан тұрып кетер едим. Егер, кеуліне жақсылық салып, «Ғарры елге қосыл, бизлер менен бирге жүр, үйімнің төрі сенікі» десе бараман. Адам болып тууылдым ба, адам ұсап өлейін...

Сонда қалай?! Қасқа жолдың жарқабағындағы балам менен кемпиримді таслап кете беремен бе?! Тири өлінің айтқанын тыңдай ма? Кім болса да өлсем кемпириме қос деген тилегимді орынлай қойса не жақсы. Айта қорме, бул дүньяның қызығына тойдым. Ендиги жағы қарам. Төрімнен төрім жууық қалғанда буншелли ақылдан аздырып, жолдан шығара көрмесін» деп өз-өзине тәселле берді.

Ийман жүзлі жигиттің аты Ийса. Жаслайынан әкеден жетім қалып, анасына нан табыуға жәрдемлесті. Автобазада жигирма жыл іслеп, таза машинесін етпеді. Жағдай бес саусағындай аян. Кімге өкпелейді. Келістиріп жүрген жигитлер жылына бір таза машинесін миніп, олардан шыққанларына басқалар таласып қалады. Гөне машинесінің жүргенінен турғаны көп болғанның кейін наны да жуқа. Жетер-жетпесінлікке балашағасының да көзі үйренген. Барын базар етіп, тапса қазанның салады, тапса ошақ басының берекетін қашырмай, ең жақсысы жұртқа жарыспайды.

Автобазаның директоры ойда жоқта тәуір машинесін бергенінде басқа бір мәніс бар екен. Азанда жұмысқа шығу үшін жоллама алайын деп атырғанда хаткер қыз «директор шақырып атыр» деп, қолынан жетеклегендей ізине ертті. Есіктен киргені сол өмірінде қабағын ашып, қолын бергенде де қалтасынан шығаруға ериніп, зорға ийегін қаратуғын директор епелеклеп жүр. Оның қарсысындағы көсенамай бол-

Ғайнан кейин жас шамасын анықлау қыйын, мығым денелі киісі отырысын бузбады.

—Күни менен мақтауын жеткеріп отырған, пайғамбар исимли жигитиміз. Темирдің тилин биледи, сизди жолда қалдырмас, деп палымыз оған түсіп отыр.

—Ауыл арасындағы жұмыс. Ең баслысы тилине берк, сыр шашпайтуғын, жолдың ой-тегисин билип, ретлі жерінде қап қолласса болғаны, — деп көсенамай көзің жапқан өсик, аппақ кирпичлерин қолы менен көтеріп, тесилип қарағанда теңселдирип жиберди.

—Қузовқа екі бочка салып, май толтырады. Ийса иним, хұжетлеріңди пйткеремең дегенше келинге бир хәптеге сапарға баратырғаныңды хабарла. Қорықпай отырсын, бала-шараңның ишип жейтуғыны бар ма?

—Бар...

Ийса нағыз үндеместің қыйлысынан. Сорасаң жууап береді, керегин тартынбай айтады. Усы жағынан көсенамай екеуінің топырағы бир жерден алынған. Жолға шыққанда «иляя жолымыз болсын» деп дуа етип, қолы менен жүзин сыйпағандағы гүбирлисинен басқа дауысын еситпеди. Алыс бир районға барғанда кең хәулили, Хийұа тарраш дийұал хәм дәруазалы үйге машинасының артын бастырып кирди. Күн бойы бир тынбай машын айдап, қурысып қалған денесин керип-жазыу ушын кабинадан түспекши болғанда: «Сәл сабыр еткейсең. Орныңнан қозғалма. Ишип жейтуғыныңды кабинаға әкелип береді», деп хөктем дауысы менен буйырып сөйледи. Әуел бастаң келисим солай болғаннан кейин айтқаны хат-қәлем. Сөзіңди биреу сөйлесе, жұмысыңды биреу ислесе, не айтса да көнесең. Шоферға не, машыны бузылмай, бир тамағы менен уйқысы пүтин болса жетип атыр. Тамағын кабинада отырып ишип, сол заматта екі аяғын бауырына алып, уйықлады. Таңның алдында тоңып оянып, қайтып көзин илиндире алмай аўнап түсіп жатырғанда көсенамай «кеттик» деп үйден шықты. Жолдың тегис-тегиси менен машынды қууып айдап киятыр. Барар мәнзили биймәлим болғаннан кейин «алдымда қандай ислер күтип тур. Изи жақсылық болсын, бала-шағама аман қууыссам бундай жұмысты қайтып желкемнің шуқыры көрсин»,—деп иштен өкинип бас шайқағанда көсенамай жаман қыялға дөнгенин аңлап, жақтырмаған пишим танытады. Сол жүристен жол бойындағы асханадан өзи қайттыға тойып, машынға

миниң атырғанда «Сынамалы жерге өнди келдиң. Асфальт жолдың қарасын өнди көрмейсең. Силтеген жағыма айдап отырсаң болғаны», деп үн қатты.

Көш узамай ауылдың даңғыл жолы ески сүрдеуге айланып, соңынаи соқпақ, бара-бара басы түйе өркеш өспе құмға тирелип, жойтылды. Құмның ишинде хәр бес шақырымнан кесик құлақ ийтлер алдынан арылдап үрип шығып, қара үйлерде отырған биреулер менен асып кеткенде бир кеса шай ишим уақыт ғана сөйлесип, бир нәрселерди кузовқа жүклеп, түсиреди. Жол жүрип, үйлерге кирип шыққан сайын ортаға қойылған кенеп қалта мурты бузылмаған пачки ақшаға толып, аузы буума болғанда «қанаатқа берекет, қайтайық» деп бир гүңк өтти. Қайтарда келген изи менен жүрсө де үйлерге соқпай, қара көрим жерден айланды. Күндиз тоғайдың қалың жеринде дем алады. Қараңғы түсиуден жолда. Жейтуғыны қара суу менен қатқан нан, дузланған сур гөш. Көзге түртсе белгисиз қараңғыда өзлигинен қайдан келип, қайдан шыққанын билмес өди. Жол бойы еки мәртебе сонша дүнья менен шоферды таслап, сүт писирим уақыт тоғай аралап қайтты. Көсенамайдың әжеп тәуір қылықларынан сескенип, қалта толы ақшаға көзиниң қыйығын салыуға да батылы бармады.

Екинши күни белиндеги жүн белбеуиниң арасынан алақанға салғанда көринбейтуғын пистолет шығарды. Бундай бәлени өмири тууып көрмеген жигит албырап, машынды жолдың шетиндеги гүпшектей тораңғылға апарып урды. Жолда тап усындай боларын билгендей ауысық бир фар алып шыққаны абырайын жауды. Бир тыныспада сынған фарын салып, машынды қайтып ирккен жоқ.

Көсенамайдың жол бойы бар ермеги пистолети, мәккениң дәниндей гүмис реңли оқларды санап салады, санап алады.

— Таулы жер борисиз болмайды, Исеке! «Жарақлыға жау жолықпайды», деген. Қим билсиң, алдымызда не бир ақ түйе, қара түйелердиң шөгип жатырғанын. «Қыл көпирден» таңға қалмай аман өтсек қолымыз бәлент. Рулице беккем бол. Қасыңда өзим барда бир қудадан басқасынан қорқна...

Ййса үнсиз. Жол жүрген сайын бир қалта ақша менен пистолеттиң сусы басты. Таң атарға жақын ел жоқ жерден қазылып, аяғы теңизге қуятуғын изейкештиң көпи-

рине мингени сол, алдынан шылт жаңа «шайбас» машин қал етті. Фарлары аздай көз қамастыратуғын қос прожекторын тақап тур. Машынның еки қапысы теңдей ашылып, тек көзин көрсетип, бет-аузын қара шүберек пенен таңған зәмбилдей жигитлер шолақ мылтықты гезенди. Олар «хә» деп бақырып үлгермей-ақ көсенамай пистолетти қайымлап, албырамастан келсең кел дегендей өзін салмақлы тутты. «Машынды оңға бур»,—деп, қорқып қалған Ийсаның рулине жармасты. Көпирден қайтып түсип, майда жыңғыллықтың арасына синди. Бир жақсы жери жолын тосқанлар көпирден түсип қуұмады. Алдын-артына еркин шығып кеткендей жол қалдырып, қалың тоғайдың ортасында иркилгеннен кейин де бираз уақыттан соң таң атыуға мейил берди. Қанша отырғанын ким билсин, бир уақытта көсенамайдың шыдамы таусылып «айда» деп ишарат жасады. Бул сапары да көпирге жақынлап келгенде тасада турғанлар машинаның фарын өширип-жағып, қорққанлығын сездирип қойды.

—Аузымдағының сизлерге алдырып болышпан, күшиклер!—деди көсенамай гижинип.

—Изге бур, не болса да күндизге қалдық. Зыяны жоқ. Булардан зорлары менен де шайдай алысқанбыз. Арқайын көз шырымыңды ала бер,— деп өзи қаннан қәперсиз уйқылап қалды. Бундай жан алқымдағы гелле дүгиспеклерди көрмеген Ийсада ес жоқ. «Қус уйқылы» көсенамай уақты-уақты көзин ашып, оның қай халатта отырғанын аңлып жатыр.

Олар қуяш арқан бойлы көтерилгенде жолға түсти. Көпирдин үстиндеги өрден-ыққа айдалған машинның излери гана түндеги болған уақыялардың раслығынан дерек береди.

Машынның табаны асфальт жолға тийгеннен кейин қанат байлап ушып, Тақыятастың тусына, дәрья жағысқа көзди ашып жумғанша жетип келди.

—Тоқта бала!—деп көсенамай елеспесиз, айдалаға келген жерде затларын жыйнастырып, түсиуге қайымласты.

— Билип қой, адамды жаман сынаймаң. Қудадаң тилеген жигит екенсең. Бир емес, үш ретте қатал сы-

нағымнан мүдирмей өттің. Сейфтің аұзы бузылмапты, — деп, кенелі буғған аттың жалынап алынған қос тал қылды көзинің алдында үзді. Қолын ақша салынған қалтаға үш рет созып;

— Биреуи келискендеги баға, екіншиси, қәуіп-қәтерге жолыққанда аман алып шыққаның ушын. Үшіншиси бала-шағанның артықмаш несийбеси,— деп жүзліктің үш пачкисин қолына услатты да, қалтасын сүйретип, машинадан түсти.

«Көзи қызыл бәледен аңсат қутылғаным ба? Бундай адам қарап жүреме, тағы биреулерге үәдеси бар шығар», деп аяқ-қолында жан қалмай бираз отырды.

Машынның қаптал айнасынан қараса, ақша толы зилдей қалтаны бели бүкшийип, тырмышлап арқалап баратыр. Оны хеш адам сонша дүньяның ийеси деп ойламайды. Көп жүрген жоқ, ақ реңли «Волга» илип кетти...

Оның анық қарасы өшкеннен кейін де, Ийсаның басына қара уғайым түсти. Үш-төрт күнде бир жылдың табысын тапқан екенмен-ау деп ақшаға қууанбады. Мийнетсиз табылған бәлели шөректі қолына услауға жеркенди. Бир жаман ойы, алдымнан шыққанлар машинның номерин билип қалды, из қууып тауып алса, жанымды келиге қамап, көсенамайды, ақшаны тап деп зәулим салса тил тартпай өлип кете бермен. Директорға бундай бәлеге енділікте гириптар етпе деп айтпақшы. Ойланып отырса «сыр сақлайтуғын адам керек» деген көсенамайдың сөзи ядына түсип иркилди. Хаялға сонша ақшаны бирден услатсам шоршынып кетер деп бир айлығы құралымын бергенде де «ақша алатуғын уақтың емес еди-ғой?» деп соның өзине гүмансырады.

Бала-шағасына биринши рет ҳарам дүнья жегизгенине иши ийт жыртқандай өз де қыйналады. Қалған ақшаларын буның еле бир сорауы бар шығар деп бұйынтық жерге тықты. Директор бир ушырасқанда «көзге тийдин, тил алғыш, алыс жолға жолдас болатуғын бала екен» деп мақтады. Шаршап келген шығарсан, бир хәпте дем ал, ақшаң жүрип турады, буннан былай бирге ислесемиз» деп арқасынан қақты.

Дем алмақ қайда, ертенине жумысқа келип, машинасын ремонтлап атырса изинен адам жиберипти. Ке-

шегі көрген директоры емес. Таз кебине түсіп, қарар-қабагы ашылмай отыр.

— Ози билер деп едим. Дәрпенбедиң. Алғаныңның басын бузбай қолыма салсаң асып кетсе ярым жылдан таза машынлы боласаң, — деп көп қыйнамай, гәштиң тоқ етерин айтты.

— Мақул аға! Өзим хәм көп пулды жайғастыра алмай қыйналып жүр едим, — дегенде директор кеңк-кеңк күлди.

Үйине келип, барлық жағдайды келиншегине түсіндирип еди, бийшараның көзі алақлап, «қурысын қутыл. Өзим де сезиклендим. Бұрынғы бир тауып, бир таппай отырған күнлеримиз патшалық» деп, сепсип кеткенлерин қонсыларынан қарыз алып, толықтырып берди.

Директор хәм мәрт екен. Ярым жыл емес, бир айдан соң таза машынға жиберин, еки-үш жылға шекем үнемі хұкиметтің атына жоллама алғаны менен директордың қалтасына иследи. Жаз болса талабы үлкен қалаларға қауын сатып, қайтарсын мал әкеледи. Гүреп тапқан ақшасының директордан қалған тийін-тебени хожалығын бираз көтерип таслады. Сырттың наны қалың болғаны менен «Жол азабы, гөр азабы» бар.

Талай рет байлағанда бау кескен уры-қарақшы, қаст өткен адамын қолы қалтырамай өлтире алатуғын теллекесерлер менен де жолдас болды. Бул талап карта ойнағандай. Қолың келсе утып, болмаса бар тапқаныңды берип қайта бересен.

«Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала», деген. Аздың берекетин берсин, көптиң жуғымы. Исиңди құдай құрамаса мың талапланғаның менен бийхууда шабыспа. «Сен барып келемен дегенше ишкен асымыз бойымызға тарамай, қанша әбигерликке түсетуғыныңмызды билсең еди», — деп тәңирдің зарып өткен келиншегінің сөзлерине құлақ салмады. Қайтама гәжирлиги тутып, «Қатын адам усындай дегеннең соң талабың келисе ме? Үйде тилегимди тилеп неге отыра бәрмейсең. Бала-шағаның ғамы деп жүрмен. Айтпасаң да усы жүрис жаныма тийди. Усы ең кәуліңге барыуым болсын. Буннан соң аштан өлип қалсамда бул талапты қояман», — деп ант-суу ишип еди. Негедур, қайдағы жамаң ырымды баслап, бала-шағасы менен қыймай хопласты. Табаны тартпаса да өзін зорлады. Ерте писер,

қауынды суу тегинге сатып алып, бұрын жүріп көрмеген Қасқажолдан айдады. Қауыншылардың айтыуынша тауға минерликтеги Бәуен ғаррының үйінде түсленип, хақ пәтиясын алып кетсең жолың болады дегенге барып, «қасқырлардың» аузына түсті. Сонда да сыр бермеді. Жолға арнап шыққандағы пайын беріп, алдастырды. Ғарры менен де бир ауыз тиллесип, пәтиясын алды.

Жолға шығардан алдын Хожелинин шар базарында көрөк-жарағын излеп жүріп, талай рет дүзде бирге жүрген Досқалий деген жигит пенен ушырасып қалды. Узақ жоллардың ашшы-душшысын татысқан жигит. Есерсоқлығы да жоқ емес.

— Қолласып машин айдасып жүр. Тапқан табысымының үштен бирине шерик боласан. Туұрыдан жол болса, машин деген Америкаға барып қайтыуға да жарайды. Жұлдыз гөзлеп тур, — дегенде бирден келесим берди.

Таң қалғандай талабы оңынан келип, қауынды баратуғын жерине аман жеткерди. Жол бойы да көп шығынға ушырамады. Ақырғы есапта хәр қайсысы бир машиннан минетуғын дәрежеде ғәрежетленип, үйине жеткенше асықты. Устиртке келгенде жауын жауып, жер сорыққакша турыуға шыдамы жетпей, көз жумып бир адымда болса да жүре береді. Тегис тақырлықта қара басын зорға тартып киятырған машинның Қасқажолдың қыямайынан қалай түсетуғынын ойламады. Еси-дәрти ауылға тезирек жетсек деп құлшына берди.

Устирттин үстинде адаспайды. Күн бе, түн бе, машинасы бузылмаса кете береді. Уақты-уақты машинды тоқтатып, жердің шөп-шары менен топырағына бир қарайды да, қай жерде турғанын аңлап, бағдар белгилейди. Жұлдызлы түн болса қудайының бергени. Жол бойы «қулаудан анық, түсе алмасақ, машинды таудың басына қойып, қалған жағына жаяулап кетеміз. Бундай майғалаққа батыуымызда Бәуен ғаррының үлеси көп. Соның шарапатынан болып тур» деп ойласып, базар аралап, геуиш-мәси, бир қатар кийим-кеншек алды.

— Рупльди оңға алып, тындырмай айдап отырсаң, еки сааттан соң Қасқажолдан қулаймыз, — деп Досқалийге силтеу берди. Көзин жумса таң қалғандай өзін Бәуен ғаррының үйінде көреді. Бала-шағасы да сол

жерге келипти. «Сизлерди күтип алыуға шықтық» деп келиншеги кемсалыйқалау көрисиپ, қашқалақлай береди...

Машын танның алдында бир төбениң бауырында жуўсап, тик аяғында уйқылап турған бир үйир кийиклердиң үстинен шықты. Жәниўарлар дүркиресип қашып, фардын жақтысынан көзлери қамассада узақлап кете алмай, алдынан кесип өте береди. Шаршап ҳалдан тайғанлары тили салақлап, төрт аяғын бауырына алып, жатады. «Бундай мол-молақай дүньяның рети келе бермес» деп, қолына пышағын алып, машыннан түсип бараман дегенше дүр силкинип, өтә кетти.

Үйирден бөлинип шыққан жалғыз кийик изимнен қуу дегендей тәсил салып, өкшесин бастыра қашты. Таң қалғандай бир жерлерге келгенде кийик қуйрығы бир қушақ қызыл түлкиге айланды. Қуйрығын тумлытұсқа былғап урған сайын Досқалийдин еси кетип, рульди оңға-солға бурып шаршады. Түлки бийик төбениң аржағына бой жасырғанда сонша тезлик пенен киятырған машын таудан төменге қарай гелле таслап, жерге түсемен дегенше шыр айланып, гүмбир-самбыр болды.

Машын төмен қулағанда Ийса, «хаў дигершик неге жер илмейди», деп көзин ашып, қыялына аспанға қанат байлап ушып баратырғандай сезилди. Рульди ушлап, қатып қалған Досқалийге «оңға бур» деп бақырғанын биледи, көзиниң алды жарқ етип, денеси шымлады...

Әлле ўақыттан соң есин жыйнап, көзин ашса аспан аядай, жер тенгедей, «Темир қазық» жулдыз үнгиридиң аўзын қақпақлап тур. Пәт пенен жерге урылғанда ашылып кабинадан жерге қулап түскен Досқалийдин аўзынан аққан қанның қарақоқшыл дақларынан бираз жатқанын аңлады. 'Машында бармақтың жууанлығындай қара құрт па, қызыл, қара қумырсқа ма, қулласы қыбырлаған бир нәрселер үймелеп, өрип жүр. Орнынан турмақшы болып ҳәрекет еткенде бел буўарынан төменги жағынан қысқан темир искенже жаздырмады. Қол аяғы өзиники емес. Хәзирше бар күнине жарап турғаны қызыл тили болғаны менен даўысын өзи еситпейди. Көз нурлары қаранғыда өткирлесип, эзин аппақ думанның арасында жүзип жүргендей сизди. Және бир есине келсе көзлери масаладай жанып, тап ийегиниң астында қызыл түлки тимискиленип жүр, Талай

тұлкилерди машинға қақтырып, атып алса да бундай көздің жауын алатуғын қан қызыл реңдегисин биринши рет көриуі. Жатып-жатып тұлкини өзін қутқарыу ушын жиберген хайуан нықабындағы илахийда бир мақлуққа санап, кеулине мәдет биледи. Тұлки еки тууып бир қалғанындай қақ маңлайында турып, қысық көзлерин баданадай ашып, тигилип қарағанлары сырлы хәм қорқынышлы. Көзи жылтырап, көкирегінде тек елпилдеген жаны бар адамзаттың аяғының астында дәрмансыз жатырғанын билеп, қашпайды. Қайтама, Досқалийдің аузынан аққан қанды өлип-өшип жалап, тояр емес. Ең изинде көкирегине аяғын тиреп, аузын жалады. Оған бет алмасынан баслап кемирип жейтуғындай көринип, ендиги гезек бизики деп қыялынан кеширди. Қолынан келери тұлкиге қаншама қәхәрли нәзерин тигип, айбат шеккени менен сескенбейди. Бас ушында шонқайып отырып, жыраны басына көтерип сыңсып улығанда сырттағылары үн қосады.

Есине келсе қызыл тұлки бар, жоқ, бар...

Машынды айланып қуйрығын былғаңлатып жүр. Денесинен қандай да бәд ийис шығарып, көкиреги сырсыр етип дем алғанларына дейин еситти. Жанашырындай мүләйимсип, көзине үңилгенлери таңланарлық. Түри жүдә қорқынышлы, жыртқышлығы сезилмегени менен немқұрайлы адамдай, не нслеп, не қоятуғыны белгисіз.

«...Қолыма түстин бе, адамзат! Хәзир сениң орның да мен қақпанда жатырсам көзимди бақырайтып, рехимсизлик пенен теримди сылып алар едің. Адамлардан өш алатуғын көптен күткен уақтым келди. Басқа илажым жоқ»,—дегендей қансылап, дөгереклеп шабады.

Бир уақытта аспаннан түсти ме, я таслардың арасындағы жарықларға салған уясынан шыққаны белгисіз. тумсығы қылыштай, ғарғаға уасас қуслар ушып келди. Пәрлери түтеленип түсип қалған биреуі Досқалийдің көкирек аузына қонып, ашық қалған көзине аяусыз тумсық урғанда Ийса ышқынып, қайтыш ақыл-хуушына келмеді...)

Ғарры узақ күн бойы қақырасының алдындағы ертеде дигирман соғыу ушын таудан алып келген көк шырша, бәдия табақтай тастың үстинде отырды да қойды. Мылтығы оқлаулы. Қандары тұлки менен алыспақшы, я өледі, я қалады, не де болса көптен кеулине алғав

хәдийсеси жүз бермекши. Күткениндей қараңғы түсиуден бир қушақ қуйрығын былғап қызыл тұлки оқ жетпестей жерге отырды. Аяқларын жерден зорға көтерип басып үлкен жұмыс шиткерип келгендей, өлесі шаршағаны қыймылларынан сезиледи. Бурынғыдай ғаррыдан жүреги жарылып қорқпайтуғын сыңай танытты.

Ғарры мылтығын қолына алып, асықпай, қақ маңлайынан гөзеп байлап аттым деп шүрппени басқанда көптен берли атылмаған мылтық ийнин сындырып жибергендей кейин теуді. Сол пәт пенен қулап баратырып қараңғыда жылтыраған еки көзди аңлап қалды. Қыялына тұлкини атып өлтиргендей, бойын қууаныш кернеп, көзин жумды. Өткен өмириң және бир бастан көз алдына келтирди. Сөйтип отырып, қыеқа деп жыйнап қойған бир үйин сексеуили жанып, күлге айланды. Бир уақытта қандары қызыл тұлкини атып өлтиргени ядына түсіп, оқ атқан жағына қараса жылтыраған еки көз, қызыл тұлки сол турысында сынын бузбаған...

«Әх» деп жан ашыуы менен мылтығын қайтадан алып, қалған жалғыз оғын салды. Қараңғыда төрт тәрелинде жайнаған көзлердің қайсысын атарын билмей қолы талып, ашыу менен қапталына ылақтырып жибергенде тасқа урылып көшкенде, сегиз көзиниң тусы қоз басылғандай ашыды.

—Алды қызық, арты бузық, ұнасыз дүнья-әй!—деп қансырап, гүбирлениуи менен орнынан турған ғарры хал дәрманы барында қақырасына емес, жарқабақтағы өзине пишип қойған «таза жайына» жетип қалғысы келди...

21-март, 1994-жыл,
Ташкент—Нукус.

ӨРМЕКШИ АҰЫНДАҒЫ ШЫБЫН

Гүрриң

(Жайдың мүйешиндеги өрмекши ауына илинип турған шыбынды көрип достым Қыдырбайдың аянышлы тәғдири ядыма түсти...)

Қыдырбай менен бир класста оқыдым. Көзи ылақтырған пышықтың көзиндей атласып, қашан көрсең, бир нәрсени бұлдирип жүргени. Дым таппаса сабақ уақтында дызылдауықтың уясындай мурнының тесигине қағаз шыйырып тығып, хәммемизди күлдирип оты-

рады. Хәүескерлер дөгерегине қатнасып, хәзил қосықлар менен тақмақларды қыймылы менен айтқанда қатырады. Қатықулақ, қыялпараз, дилуарлығына бола оны өзиме хәммөден жақын тутатуғын едим.

Яр дегеннен талабы келиспеди. Мектепти питкерген жылы бирге институтқа кириуге талапланып, поезда баратырғанда хужжетлери менен кийим-кеншеклери салынған қобдыйшасын урлатып алды. «Әй» деп, көп қыйналмай Ташкентте ақшасы таўсылғанша, қыдырып, «жығылғанлар»дың алды болып ауылға қайтты. Армия хызметінен соң шофёрлық курсын питкерип, бир самқал машынды урын-соғып айдап жүретуғын еди. Дем алысқа келгенде хукиметтиң жумысынан жырылып шырып, бизлерди күн-түн демей қыдыртып, бир хәз етип қаламыз.

«Бәле жоқ деме, бассан аяқ астында» деп рульде ишип айдап, қағып кеткен еки адамы сол жерде тилге келмей жан тапсырды. Тексергенде жол қағыдасын бузбағаны менен ишкени басына бәле болып, жети жылға судланғанын соң еситтик. «Дийдар несип» дегендей көп жылларға шекем көресе алмадық. Қамақ жазасын өтеп келгенде де ауылда асып кеткенде бир ай тыныш жүриуге шыдамы жетип, көз-көреки қылмыс ислейди ямаса орган хызметкерлери «бурын қамалып келдің» деп болмаған истен гүманланып жазықсыз қамай берип өшиктирди. Болмаса қамақханада жүргенинде азатлыққа шығатуғын күни жақынласа, мүдетин создыруу ушын суудай ишип алған статьяларына жараса жынаят ислеп, қалғанына қууанған. Неде болса сол жақта несийбеси молдан шашылыпты. Өмириниң ең қызықлы, гүлдей жаслығын мезгилсиз солдырып, 17 жылын өз есабынан қамақханада откерди. Илаж қанша, «жақсы да, жаман да жанын жеп жаман болады» дегендей, хәр ким өзи жаққан отына күйип-жанып жасайды.

Жақында оны гезектеги қамақ жазасынан қутылып келген күнлери көшеде ушыраттым. Арадан қанша жыллар өтсе де адамның тек бир мүшеси, көзи өзгермейди. Бир-биримизге бир аз қарасып турдық та, қушақласып көристик. Жағы қуўсыйып, көзлери шүнирейип, иши сырнайдай, бир шайнам ети қалмаған. Бет-әлпети адам қарағысыз жырым-жырым. Төс қағыстырғанда жүрек лоқсытарлық сасық ийис танауымды

жарып жиберди. Мени қоя беріп, өкпеси аузынан түсіп қалатуғындай ларс-ларс жөтелді. Жолдан өткен жолаушылардың біразы түр-түсі әбеший адам менен ски тууып бір қалғандай қушақласып көріскениме таңланып қарайды.

—Ауылдаман. «Дайымның ауылына және қыдырып» кетпестен бұрын үйге кел,—деп өли шырай енген жүзін жасырып, мойнын ишине тарта берди. Бизлердің қыймас адамларша көріскенимизди анандай жерде көзінің астынан гүзетіп тұрған өзі тақлеттегі бір топар жолдаслары жақтырмағандай ыңғай танытқанда, ол бірден кеткиси келди.

—Қайдағы жаман гәплерди тауып айтасаң, Қыдеке! «Қырыққа келсең де, нырыққа келмесең?» Бирге оқыған балалар, қызлар бас қосқанда сени еслеп қулағыңды шыңлатып турамыз,—дегенде, жумған аузын ашпай өзін алып қаша берди. «Көріскенше» деп еңсеси түсіп, жолдасларына барып қосылды.

Балалықта бирге ойнап-өссекте буннан бұяғына отпенен суудай болып кеткенімізди аңладым. Оның қарапайым адамларша турмыс кешіріп, дұрыс жол таңлап алыуына жәрдем бергім келгени менен бір нәрсе десең мына тұрсында «ақылыңды басыңа шайнап жақ» деуден қайтпайды. Мен билетуғын Қыдырбай болса инанымлы етіп жаза алмай жүрген шығармадағы қақарманымның қамақханадағы турмысына усата отырып, көз бенен көріп, қол менен услағандай етіп айтып беретуғынына исендим.

Қайда кетседе кеште үйін тауып келер деген ой менен ертеңіне ізлеп барсам жоқ. Жаман перзенттің дәртінен анасы шөгің қалған. Баласының атын айтып келгенде мени күнде үйін бийзар ететуғын, қамақханада бирге болған бийдәулетлердің бирине санады ма, салқын хабарласты. Атымды айтқаннан кейін бірден мойныма асылып, еңіреп жылап:

—Усы уақытларға шекем қайларда жүрсең, баламау! Сизлерге өкпем көп, жораңыз усындай болғаннан кейін хәмменіз жүз бұрып кеттиңіз. Сени хәр уақ сыртыңнан сорастыраман. Бир қалада жасасаң көшепөшелерде талай ушырасқан шығармыз?

—Гүнақарман апа, кешір! Балаң келипти, көз айдын...

—Келди... Келди, қойып тұр. Мени алжастырма, кемпир-ғарры, келин-кепшик, ул-қызлардың сау ма?! Жайпарахат отырысып гүрриңдесейік, —деп ишкериге жол баслады.

...Айтатуғыны жоқ, балам. Жораңның құдай сүйгендей қылығын көрмедім. Усы сапары азатлыққа шығаратуғын уақытта хеш кимге исенбей және бір бәлеге жолығып қалмасын деп изинен өзім бардым. Тар қәпеске адам-ғой адам, түри сууық жылан түспесин. Жин-жыпырдың уясы. Қөкирегінде тек елпилдеген, шықпаған жаны бар. Бір жерде жата бергеннен соң аяқтары қамыт ағаштай бүгилип, дәруазасынан шыққанда изимизге ерип жүре алмай, томп-томп жығылады. Қайсы ана баласын жаманлыққа көзі қыяды. Мен сормаңдайдың туған атым болмаса, өз баламды елеге шекем танып билмейди екенмен. Оны пүткіллей қолдан шығарып алғанымды, басқа адам екенін жақыннан берли сезинип, қорқайын дедім. Жаманға хеш илаж ете алмайсан. Қайсы бирін айтайын, ананың бала да хәқысы көп. Тууғаным, түн уйқымды төрт бөлип, муздай бесик таянып, ақ сүтимди бергеним рас. Не-не әрманлар менен камалға келди. Усы бала ер жетип, жаман әдетлерге бойы үйренгели берли мен хәм адам қатарынан шықтым. Өзи менен өзи кетпей, бизлерди де тирилей жерге көмди. «Ақмаққа күнде той» деп, бір жүрисинен жазбайды. Мың жаман болса да перзентинен беже алмайсан. Еле де дәмем бар. Бизин айтқанымыз бір басқа, кеулине жақсылық салып сизлерди тыңлар...

—Сол ушын келдим, апа?

—Усы баламның журт қатарлы үйли-жайлы, адам қатарына қосылып кеткенин көрсем, гөримде тыныш жатаман. Айтпақшы, жақыннан берли таң қалғандай бір өнер баслап жүр. Кимлердің ақылландырып, қайдан үйренгенин билмеймен, мәжидке қатнап, бес уақты намаз оқыйды...

Жасында жаратқанға көп тил тийгизип, харам-хадалды парықламай, дүньяны жалпағына сүрген адамлардың қартайғанда гүналарынан тазалануы үшін намаз-руўзасын услап, ийман-сауап ислерге шақырады...

Қыдырбайды да усы жолды тутып, адам болуы жағына қараған екен деп сыртынан тон пишип, қууанып

отырғанымда өзи келди. «Хе...» деп салқын сәлемлесип жататуғын бөлмесине өзи төсек салып, дәстурхан жайды.

—Үйленсең бундай ауыр хызметлерден қутыласаң. Қыдеке!

—Қайдағыны айтасаң-ау? Жақсы нийетіңе периштелер әумийин дегей, — деп өзін зорлап күлди.

—Ауыр салмағымды қеш кимге салмай, пешенама жазылғанын көріп, ендиги жағына тынышыма жасағым келеди. Арақ ишпеймен, шекпеймен. Басқалар мени жөниме қойса қеш кимнен ақыл сорамай-ақ өмир сүриүди билемен.

—Жазанды өтеп келсең, сенде кимлердің жұмысы бар?!

—Хәй... Сен хәм бир... Бул жұмыры бас нелерге шыдам бермейди. Тек өлип көрмедим, өлип. Ишим ийт жыртқандай, Саған аухалымды қалай түсіндирсем екен. Өрмекшиниң ауына илинип өлген шыбынды көргениң бар ма?

—Көрдим.

—Тәқеллесин түсіндирсем, сырттан қарағанға арғысында жоқ, қеш нәрсе кәр етпейтуғын адамдайман. Билип қой, бул қанлы дузақтан тек өлип қутыласаң. Жаздырмайды, жаздырыспаймыз. Талай рет тумсығым ууылса да усы кетисим кетис.

—Сонда...

«Күйгеинен гүй шығады». Буларды қойып турайық. Сыртта жүрген адам ауыл-елдің хабарын сол жердеги жасаушыдан бурын еситип, жақсы биледи. Қамақханада байланыс деген қосмостағыдай. Пышақтың қырындай китапларыңды шықты деп еситтим.

—Жас қәлемкешпен, нағыз жазушы болуға ерте...

—Өзинди пәске ала бер ме?

—Бизди тыңласаң бир ауыз сөз, тентекликти қой. Мушыңа түпирип, шығанақ айландырып төбелескенге шақ шықса, саған еки айланып кетер еди. Және... Азырақ «жәрдемиң» керек болып тур?

Ол шалт қыймылдап, орнынан турып, қалтырақлады.

—Бир сен емес, хәммеңиз қамалған адамларды ақмаққа санайсыз. Ақыл үйреткиңиз келеди. Тапқан екенсең, шаймийди. Жүп жағаңнан сүйреп, далаға шығармасын десең тыныш отыр. Ал, «жәрдем» деген сөзиңе түсинбедим. Биреулерден жәбир көрсең айт, тумсығын ууаман.

—Адам сабаудан жалықпадың ба? Үйленсең «мурын-дық бала» етип аламан,— дедим бир жағын хәзилге жығып.

—Дызылдауықтың уясындай тесиклери аспанға қараған мурынды-ә! Сизлердің гәп-сөзди астарлап, узақтан айландырып сөйлейтуғын әдетлериниз унамайды, —деп елерип, көзине қан толып, көтерилип-басылады. Уеы турғанда тарпа бассалыудан да қайтпайды.

—Жоранды жазыушы деп көклерге көтердің. Жазып жүрген шығармамның бир қақарманы өзіндей өмириниң көп жылын қамақханаларда өткереди. М. Горький деген атақлы жазыушы «Өмиринде бир мәртебе қамақханаға түсип, сол қыйын халатты басынан кеширмеген жазыушы хәқыйқат жазыушы бола алмайды» деп айтқан екен. Маған қамақханаға түсиудің жолларын емес, сол жақтағы көрген-билгенлеринди айтсаң?

Айтар сөзимди айтып ол үлгермей-ақ безгек тийгендей қалтырады. Өзи шылғый сау емес-ау! Ол жақта, жолдасы уры болса уры, туұры болса туұры жүрип, жаман үйренген. «Сырын билмеген аттың сыртынан айланба» деген рәуиятты ядқа тутпай, жан жерине тийе беретуғын сөз айтқаныма қысындым. Хүрейим ушып, алдында бир қысым болып отырман. Сөйлеп отырып күни менен отырыс-турысын серлемеппен. Шолақ жең, алды ашық көйлегинен билеклери менен тула бедениниң сау жерин қоймай айдарха, жалаңаш қызлар, қанжар, түсиниксиз санларды ийге менен шанышқылап, салып, үстине алабажақ кийим кийгендей.

—Келип-келип жатқан жыланның қуйрығын басыуынды қара! Турған жеринде қылғындыраман. Билип қой, мени кескенде колбасадай қан шықпайды. Кесгеллем, хеш нәрсе айтпайман. Жумысың питпейди. Жоралыққа бола қыймай «ақ түйениң қарны» жарылғаны менен ертең сорауы бар. Қатты қыйнап жибердің. «Сылтауың саз, бәхәнең басқа» екен. Сениң хұрметине бола қазан көтерген анамды аяп «кет» деп айта алмай турман. Басқа биреулер болғанда қашшан жүндей түтип, ким менен ойнап жүргенинди көрсетер едим. Жа... жақ жора, ең болмаса сен жөниме қой. Қалып турған санаулы күнлеринде арқайын жүрсиди десең саянды аулақ сал. Шыбын жаным көзиме көринип, ба-

сым геүдеме ауырлық етип жүр. Бир сабаққа илинип жүрген жағдайым бар...

—Бизден билмеслик кетсе әпиу ет,—дедим албырақлап, аузыма басқа сөз түспей.—Шығарманың бир рети болар, сонша жыллардан кейин әуесек пенен көрисиң, урысып тарқассақ өзин айтқандай апам не ойлап қалады. Уятты?!

Ол үнсіз. Еки қолын тарақ алып, басына қойған. Жайдың пәтигинен көз алмайды. Қас қағым уақыттың ишінде әуелги кескин пикиринен қайтып, бар сырын ақтаратуғынын қыялыма келтирмедім.

—Сенде жазық жоқ, жора! Басқа дүньяның адамы өкешимди енди-енди түсинип атырған шығарсаң. Алдында қуры сүлдерім, жансыз денем ғана отыр. Әси болсам қайттым, ұсы уақытқа шекем бир қудайдан басқа хеш кимнең қорықпадым. Еле сағым сынбады. Бирақ, мудама жанынды шүберекке түйіп жүретуғын, өзимізге қызық, саған қорқынышлы өмирде тәғдир шерик болғанлардың әжиуаланып хатқа түсиуин қәле-меймен. «Өз нызамымызды» бузыуға хуқық берилмеген. Мени дурыс түсин, алжы-булжы сөйлегенге санама. Бастан кеширгенлеримди айтыу қыйын емес. Анық ұсы жолға бел байлағаннан кейин пайымды туурап жүрдим. Дуздәмек болған көп ауылласларға жақсылық еттим, түнисын мойнына қойып, жаманлығы болса аямадым. Қулаасы, өмиримде ислеген жақсылық-жаманлығым бири-бирин жууады.

Ұсы айтқанларымды бир бастан келистирип жазсаң, нотабыңды бизиң адамлар алып оқыса, алдына дирдек-дәтип қуұдырып алдырады. Бизлер ашыуы бар, кеги жоқ адамлар емеспіз. Хәр бир сөз, ис-хәрекетлеримізге тасымыз бенен жууап береміз. Бизлерде тәртип-инти-зәм күшли, кеширим деген болмайды. Қолың менен шелденің бе, мойның менен көтересен. Бундай сатқын-лықты тек қаның менен ғана жууасаң.

—Хе...

—Яқшы, бир нәрсени келисип алайық. Алдына шөрт қотман. Барлығын бир бастан айтып бердим дейік. Сәнине түсип жазылса, дүньядағы ең қызықлы китап болар. Биймезгил, жалғыз өзиң қалған уақтыңды аң-дип: «Саған бул уақыяларды ким айтып берди» деп биреулер келсе, албырамастан «ол адам әлле қашан өлип қалды» деп айтсаң не жақсы. Шынында да ол уа-

қытлары мен бул дүньяда жоқпан. Тири қалсам қыйын, тилимнен жанып, қылмысыма қылмыс жамалады.

Жигитлеримиз бенен бурыннан сыр минез болмағаннан кейин сөзсиз албырайсаң. Олар тили бар болса өлгенди сөйлетеди. Жыландай жылыслап, иши бауырыңа кирип, дәслеп жай сөз бенен айтады. Көз жасларын төгип жалынады, қорқытады. Барлық нәрсениң аңғысын аңлап, тыңғысын тыңлап болғаннан кейин «нызам» бойынша ең әдил хәм қатал хүким шығарады. Сени де, мени де аяп қоймас. Не жерлерден гәп қозғал отырғанымның мәнисин түсиндиң бе? Сау басыңа сауданы сатып алып, не қыласаң? Бала-шағаңның алдында аман жүр,—деп дауысы дирилдеп, ауыр гүрсинип, тым тырыс қалды.

—Қоян жүрегим, хәзирдиң өзинде бетиннен қан қашып, қамыстай қалтырап отырғаныңды сезип отырман. Рети келип, сол жигитлер менен табақлас болсаң еди. Сонда билер едиң, кимнің ким екенин. Ишинде не бир басы алтын, қолы гүл, журт сораитуғын адамлар бар. Арасында бийдәулетлери де толып атыр. Бул «өмир университетлерин» хеш бир жазыушы усы уақытқа шекем келисигиң келистирип жазбаған.

—Бир нәрселерге енди түсинип киятырғандайман. Қыдеке! Бизики келте қонышлық.

—Отыр, отыр! Күни менен ислемай турған басымның бирден ислеп кеткенин, излегеним тап сендей адам. Ақыры, менде алланың хақ деп жүрген бир бендесимен Бағанағы айтқанымдай бизлерде гәп-сөз қысқа, гәлетсиз айтылады. Еки сөйлемеймен. Айтқанларымды дәрип қағазға жазбай-ақ қулағыңа қуйып ал. Саған бастап кеширгенлеримди емес, енди болажақ хәдийселерди айтпақшыман. Онда хеш кимнің де хақысы жоқ. Оған сени биреулер сорауға тутып жазаламас. Бир жақсымен сол уақытлары бул дүньяның барлық ғалма-ғалларына қутылып, ол жақта хұр қызларына үйленип, шәме бағларда сәйир етип жүремен.

...Уақытым питип, бостанлыққа шығардан алдын бурынғы айыпларыма бола қыйын тапсырма берилди. Қылымды енди қайтып қанға былғамайман деп айтыу болар еди. Мәселениң анығына жетип, тереңирек ойлап көрсем хеш нәрсе утпайман. Ол жердегилер оннан да ауыр қылмысқа ийгермелеп, темир тордан бир өми шығармауға хәрекет етеди. Ол жақта адамның өлим

қара шыбындай, сораусыз. Жанымнан тойып кеттім, бір күнде болса бостанлыққа шығып, ата-анам, жора-жолдасларым менен арқайын хошласып, өлгим келди.

Ауыллас бір жигит азатлыққа шыққаннан кейін әкеліуіге тийисли «төлемин» уақтында жеткермеді. (Оларда хәзир бурынғыдай емес, ашырқап атыр.) Сол ушын нызамға, берген уәдесине ықырар етип, фәрежет керек пе, қулласы не талап етсе қалыусыз орынлап тұрыуы керек. Ол ақмаққа еки рет жақсы сөз бенен ескертилди. Усы қылығына бола ауыр жаза алатуғынын билсе де қудайын умытып, жаны қаслық етті. Сыртынан судланып, өлим жазасына кесилди. Биз орынлаушы. Ауылға келгеннен кейін бір ай мүддет ишинде исти тындырмағаным ушын изимнен «қонақ» келди. «Пахан өкпелеп атыр, сөзимизди еки етпейтуғын жигит еди» деп арақ ишип отырғанда бір ауыз ескертти. Бизде жан бар ма, жақсылап күтип, жумысты қалыусыз орынлауынымды айтып, жыланның басына қатық қуйып шығарғандай зорға қайтардым. Биреуди бағып жүрсем мени және биреулерге аңлытып, шатастырып қойыпты. «Айтылған сөз, атылған оқ», жол таслау дегенди қыяна келтирмейсең. Қобалжып жүргенимде және «қонақ» келди. Хеш нәрсе айтпайды. Жан татлы, сәл жерде отырип қояма деп, мудама сақланып жүрдим. Бары-қонымды шашып, күткенім бір пул, көзиниң астынан шылап, тисиниң сууын сорыуы менен кетти. Билемен, үшінши рет адам келмейди. Тапсырманы орынласам шашып қылмыс ашылғанша бостанлықта жүрип, түбинде олардың қасына айланып барыуым шәрт. Болмаса шық еттиреди...

Солай, айтқанларымды келистирип жаза алсаң китани қолдан қолға тиймей оқылады. Көп ақша алып, ийип қаласаң. Саған усындай абырай-даңқ әперген, шидән адасқан бір қанхор жораңның басына «көк» қойып, уақты-уақты хақыма дууа етсең жетип атыр...

Бириинши рет излеп барғаным қызық болды. Сәл әнсем сууып қалатуғынымды билеп, үйге бір қондым излеп кеттім. Кеулинде хеш нәрсе жоқ, жалбырақлап үрип, хызмет етти. Кемпир-ғаррысы да ақ көкирек, шыраған адамлар екен. Баласын үйлендирипти. Ақ-көк сүйген, жумысқа орналасқан. Келиншеги де бола-илды. Тили шықпаған нәрестесин алмагезек хауала-

тып көтерип, дизесине қондырып шай ишкенлери қызық. Маған булардың барлығын көзабаға ислеп атырғандай түйиле берди. Басқалардың көзинше ашылысып сөйлесседик. Өзи де билип, шетлеп шықпады. Қанша қайымын излемейин, келиншеги де үйретип қойғандай уласып, қасынан атлап шықпайды. Усыннан өлтирер болсам үшеуин бірден гелле қылыұым керек. Жигитти өлтирсем келиншеги қарап турама, қолына асылады. Қолыңды қанға бояп, пынақтың жүзиндеги тамшылаған қанды бир жалап алғаннан кейин қансырап, иштейин ашылып, арасында балада кетеди. Падаға кирип кеткен қасқырдай бир шетинен алқымнан қыя бересен. Үш адамды өлтирсен, хұкиметтиң өзи атады. Өлтирмесен көк желкенде салқынын салып эзирейлиң тур.

Екинши күни де сылтау тауып қонып қалдым. Жаман пығылда келгенимди аялап, киргенде, шыққанда да еки көзин алмайды. «Аға, неге үйиңе қайтпайсаң?» деп келиншеги скеуи қол созым жерден жалынып сорады. Көзиме қан толып, тисимди ғашырлатып, «аулаққа шық» дегендей тек ийегимди қаға бериппен.

Жатардан алдын сыртқа самаллап шықсам ойқан салмаға келгенимди билип, олар да балта менен темир жабаны таярлап қойғанын көрдим. Бул турысында тегинликте жан бериспейтуғын сыяқлы.

Бир жайдың ишинде төртеуимиз аңлысып, өрели танды уйқысыз атырдық. Байғус нәресте бир нәрсени билгендей шырлап жылап, келиншегинде оны жубатқандай ес жоқ. Басқа жайында кемпир-ғаррылар қаннан қәперсиз уйықлап жатыр. Ол хәм жутқан бәле екен. Келиншеги, баласы болмағанда қанша қарыуланса да өлимин шыбып шелли көрип турғаным жоқ. Хәр кимниң жаны өзине қәдирли. Уақыттан утса ол тири қалады.

«Яқшы, бүгин қайтаман» деп, таңның атыуын шыдамсызлық пенен күттим. Адамгершилик етип өлтирмей орнына баратырғанымды жигит сезинип, жолға шығарда сәл босасты. Изимнен жууырмақшы болғанда келиншеги услап жибермеді. Жигит, келиншеги, нәресте менің өлимимди қайғырып жылап атырғандай...

Екинши «қонақ» келгенде жан татлы екен өзимди услай алмай, қалай барып қайтқанымды билмеймен. Үйиңе тиккелей кирип барыуға бетим шыдамай, қара көрим жердеги жаптың ишинде азаннан қара кешке буққышлайман. Қалың қамыс өскен ултандағы

аңгарға бауырымды берип жаттым. Буннан мың есе
дәли ақыретлерди басымнан кеширсем де бүгингиси
өтпеш кетти. Есимди билгели өткен өмиримди еслеп,
өшмнің кимлигимди, басқа адамның көзи менен көр-
генде шоршындым.

Жүрими бар-дә, олар босағасынан атлап шыққаны
менен де сол жүриси, пурсаты келмей және бос қайттым.
Жары жасқа келгенше өмирдің тек зәхәрине ууыққа
келди. Тири қалғаным менен де сизлердей болып жасау
қолымнан келмейди. Бизики бир ийт өлим, бир шуқанақ,
жерге толмайды. Нағыз гөрінде өкирип, тик туратуғы-
нымнан анам азырақ қыйналар...

Өмирден өз орнын дурьыс тапқан адамның ҳақ қаны-
н қалғым келмеді. Келиншеги жесир, баласы жетим
қалады. Ал, мени жоқлайтуғын кимим бар? Кимлерге
жақсылық, кимлерге жаманлық еткенім өзиме аян.
Көксиз батырлығымды өлшестирип көрсем бундай жақ-
сылықты ҳеш кимге ислемеппен. Бир бахытлы, жүз
жасайтуғын адамның өмирин сақлап қалғанымна иштен
қуунаман. Өзим таңлаған өлимге ырзаман...

Мени дурьыс түсин. Ендиги келетуғын «қонағым»
көнге көринбейди. Дос болып жүрип, төсекте жатырған
жеримде малдай қарқыратып шалар. Адамды из-түссиз
жақ етиудің жолы мыңсан. Жансыз денемди сууға
бағырар я жети қат жердің астына көмер болмаса
ертеп күлимди көкке шашар. Қуданың қылғанына қа-
палман. Әзирейлим қашан келеди. қашан жанымды
алады, биймәлим. Хәмме адамлардан гүманланаман,
дәртеки сеннен де. Усы күнлери таң атқанша қолыма
нышақ алып жатаман. Тысыр еткен дауыстан шоршып
өшаман. Кеше автобуста биреулер суқланып қараған-
да, нышақты салып жиберіуден сәл қалдым.

Бас сауғалап қашпайман. Ийтшилеп жан сақлап,
сүнде бир уақ өлип жүргеннен тил тартпай кеткенім
болл. Олардан тек өлип қутыласаң, жер басып жүрсен
тауыи алады. Қудайдан бийжууап ис болмайды. Тәғ-
дирге тән бердим. Жан хәулетинде ақырғы сөзлеримди
айтып, ишимди босатқаным қандай жақсы болды.
«Оли тириге сабақ», мың айтқан менен де адамның
баласыман, басқалар мениң жолымнан жүрмесин, жер-
кесин.

Жалғыз тилегим, үйден тез-тез хабар ал. Апам
сораса «балаңды ақылландырдық, узақ-узақларға,

адамлардың аяғы тиймеген жерлерге барлық гүнәларынан тазаланыу үшін атланды. Келеди дегейсен. Ол бийшара ең болмаса мени тири, «балам тири» деп үмидиуар болып жүрсин.

Милицияға да барып тур. Набада қандарым алжасып жансыз денем табылса, бир белгимди танып қалсаң, адам усатып көм. Ойсызлығыма қара, қолыма талай рет есапсыз ақша түссе де өлимлигимди ойламай, барлығын самалға сууырыппан. Қолымда дүнья болса бир тыйынын қалдырмай берер едим.

Қасымнан анама орын қойың. О дүньяға барғанда анамды орынсыз күйдирмейтуғын, тил алғыш, ақыллы баласы боламан...

Анам өлсе табытын мен болып, тынбастан көтергейсең...

Ол еки қолын тарақ алып, пәтиктен көз алмай сөйлене берди. Биреуин еситсем, биреуин еситпедим, биразын түсинсем, биразын түсинбедим.

Гәптиң тоқ етерин еситкеннен кейин сөйлеп жатырса да кетип қалдым. Көп күнлерге шекем өзиме келе алмай, оны көшеде ушыратып қаларман-ау деп жаяулап көп жүрдім. Ушты-күйди жоқ.

Базарда апасын сыртынан көрип, жүзлесіуіге жүрегим дауамай, алды-артыма қарамай қашып едим. Ентигил, бираз жерге барып изиме бурылсам, жолдың ортасында зеңирейип тур...

Ташкент, «Дүрмен», 1994-жыл

ҒАЯЛДЫҢ ҚУРЫСЫ

Повесть

Пышықлар басқа жер қапылғандай нәрестенің жылағанына мезетип, терезенің алдында таң атқанша бығырласып, мауықты. Текедей сасып уйықлап атырған күйеуинің аузы басылып, я шалқасына жатса қусығын жутып алар деп, жаны қалмаған келиншектің өрелі таңда кириги айқаспаған есабы. Тәңірдин таңы атса болар деп еки ийнин жулып, күйеуин бүгінгідей жер көрмес. Әйнекке сағым түскенде пышықлардың қараңғыда яхұдтай жанған көзлеринен реңім ізлеп, үніл мекши еди, әлле қашан зым-ғайып болысыпты. Күн шығысты қаплаған қара буйра булғлар қара үй үзигинің жуллығындай пәршеленип, жайының төбесінде

уйыпты. Қәпелімде моншақтай жауын тамшылары тересин сабалап, көзине еркисіз меруерт жасты дөңгелетті. Көз жас деген хәм өткинши жауынға уқсайды. Тула бойын жымбырлатқан ғайыр-тәбийий сезимди шашырап шыққан қуяш нурлары шоқтай алыстырды. Айнаның жақлауына асылып, хәр мухамға дөнген келиншекти итсе адам түсинбейтуғын дәрежеде булдыулап сөйлейтуғын күйеуиниң сандырағы есине келтире берди.

Жаратылыс деген қандай қызық. Хаял менен бирге жатқаннан соң диге батырғандай шамаң болмаса, урысқаттыс деген хәм шыға береді. Байсырап жүргени жоқта, бірақ, бүгинги ушырасыу шалқасына салды...

— Сәлем, Оразбай!

Орта бойлы, қара торыдан келген, жыланның аузынан шыққан мәйектей сып-сыйдам, көзлерин қысып сөйлейтуғын келиншектің құралайдың жаудыраған шәериндей жасаураған көз-қарасы жигитти жалт қаратты.

— Өзинизди көріп-көрмеген, билип-билмегенге сала берсең! Оңашада сөйлесетуғын сөзим бар еди...

Жигит орнынан тұрып сәлемлесті де алдындағы қонараған қағазларын жыйнастырды. Негедур урланып бараған сайын денеси тоқ урғандай дирилдеп, өзін бий-бітпей сезе береді. Түс деген хәм шәмшил зат. Еки күн иттеги түсинде тынып қалған дәрьяға жалғыз өзи шо-шоқтыпты. Өлдим-азарда дәрьяның арғы жүзине шықса, өткен тыр жалаңаш хаяллар тәп берісті. Олардан қандай деп өзін және сууға таслады. Тынық суу, жалаңаш хаял жақсылықтың нышаны емес. Азаңда қабағы қымбылып исиіп, мойнына арқан салып сүйрегендей жү-жүрсе қиятырғанда милицияхананың алдындағы сынық қорылықта қумарланып сигарета шегіп отырған ерлік турақтан келген жигиттің тас төбесінде еки күннен белине таянып тұрған, басында қызыл орайпеги ар оны көрді. «Аузы ашық, ләмсер! Ғабалақлап жүріп ар не арттыратуғыныңды билип жүр едим» деп кийли-килі тұрған айбы қәддем келиншектің дәстине буннан екі жыл бурын түскени бар. Құдай бар хақы, келиншек қандай келгенде түсинде қууып, жүрегін жарған жала-лаңаш хаяллардың биреуі кийинип келгендей жан ийманы қалады.

Кинкене районның орайында жасаушылар бір-бири-мен атың атап, түрін-түслеп танып, не менен тиришилик

кеширип атырғанына шекем бес бармағындай биледи.

Алдына келиншегине ере кирип, мойнын тасбақадай ишине тартып турған жигит «эй» деп гүрк етип, жулқыныуы менен шығып кетти. Шамасы қаялының милиция хызметкери алдында сууға түскен қанттай ерип турғанын қәлемеди.

Келиншектің «танымадың ғо» деп наз етип, жан жеринен илиуін қара. Орган хызметинің бир ауырмандылығы уақыт пенен санаспай, ашы-тоғынды умытып, жұмыс болсын деп жүре бересен. Буннан еки жыл бурын жұмыста мәниси болмай, үйинде төсек тартып жатып Таңға жақын иши бүргенде тисин тисине қойып, қаншыдайын дегени менен болмады. Ауырыу әбден жанын батқаннан соң «тез жәрдем» машинасында емлеухананы барды. Жалғыз гезекши врач алыстағы ауылға шақырыққа кетипти. Жаны көзине көринип, еки бүкленіп қулындағы дауысы шығып атырғанда усы келинше шықпас жанына ара турды. Пүткіл емлеуханада текеуі ғана ояу. Үстине жапқан жүн одеялын қымтастырып, шай демлеп, ишкизди. Жигит сол қалда жатырып тесилип қарағанда;

—Хе, адам көрмедің бе? Көзін жеп баратыр? — деп жуқа еринин тислеп, терис бурылып ийбе сақлады.

—Айып көрмен, ой-қыялым бөлінсе ауырыудың хазары сәл қайтама деп атырман. Ең болмаса «көзіннің құрты өлсин»—деп илме ғайыптан сөз басласа;

—Баягыда бир жеңгемиз «несип етсе сүйлин төсеген палау жеп, қыпша белнің менен бир төсекте жатайсаң» деген екен—деп көзлери жымың-жымың етип, қарап тур.

—Тәуипшилигим бар, ауырыуыңа шыдасаң мың жаса?! Келиншек шаққан жүрис пенен қапыны жауып илгишин илдірди.

—Еркек қалына буншелли шыдамсызсаң? Бәл жоқ ишин тырысып, иле тутқан, — деп жигитти қундалаулы баладай шалқасына жықты. Үстине шабандозды қарғып минип, тақымына қысып;

—Нар түйедей бууырқанасаң-ә! Жапсағынды қуғынның ушынан баслап уұқалап, табаныңнан қуу шығараман...

Келиншектің денеси қаңбақтай жеңіл болғаны менен қоллары тутқан жерин жаздырмай, жулып адат

ни ылақшыдай қарыулы. Сылап-сыйпаған жерине айдай жағып терледі. Сонша лабыр денеси сымдай булалап, не барымына аңсат бара берді. Қоллары көкірек сүйеніп өтіп, киндиктің тусына келгенде бираз иркілді. Қулағына отлы деми менен «медицинада уят болмайды» деп сыбырлап диз кийимін сыйырды. Ешкидей жүнлес киізтің көкірек аузы, балтыр, жууан санындағы түклер келиншектің денесине тикендей қадалып, бір айлы албыратты. Өзін пүткіллей умытып, не ислеп, не қойғанларын билмейді. Көзлери жумық. Бойындағы нисимли булақтың көзі атлығып, жаны жай тапқан деп соң ғана өзине келді.

— Қолға түспейтуғын, «қырымның қошқарын»дай жигитке биреулер аңсатлық пенен ийелик ете қояды. Кешіңшеги дүньядағы ең бахытлы хаял шығар. Қой, өзиме еңк нәрсеге исип-кеуип өкпелемейин. Ықласымның кеткенін биліп қойса уятты» деп үстинен секиріп түсті.

— Тур, жалаңашсаң, Науқаслар оянып атыр, врачтар келеді. Қийиніп ал, сәл жерде мени де уятқа қалдырарсаң.

— Еле солай ма—деп жаны жай тапқан жигит ыңырауып жата берді.

— Тамырыңды тауып бастым, қайтып ауырмағайсаң, жаман адамман», қолыма бір үйрениссең бузауын қойтқан сыйырдай излегениңди билмей қаласаң. Доктарға көрнниуге келсең денеңди я теседи, я кеседи, я әрн беріп уұлайды...

Оразбай көзинің қыйығы менен өзине пәрмана болып жүрген келиншекке бурынғыдан бес бетер ықласы ауа қарады.

— Астаұпыралла! Түсінсем буйырмасын, булардың барлығы түсімде ме, я оңымда болып атырған хәдийсеге бар ме? Ерси қылығы менен ойнақы сөзи нес? Нашардың ықласы кетсе жаман. Кеуиллес болсаң сирә бір ауыл қойнынан шығасаң. Көзинде «әжийнеси» бар нашарды биринши рет көриуім»—деп қыял сүргенде бар атырып келиншек көзинен оқып қойды.

— Бизден зыят хәрекет, сөз кеткен болса кеширимди болсын. Сағаң шыпа излеймен деп диңкемди құрттып алдым...

— Рахмет, жақсылығыңды умытпаспан. Ауырсам сені излеп табаман.

— Келерсең-ау, бундай ем күнде-күнде қайда, әу-

метинде бир болып қалды. Ұялдың кеули қызған тандырдай, рети келгенде жауып қаласаң. Ұялы ер кегин ара-тура сылап-сыйпап турмағы шәрт. Ықласы болса бул хәм өнер. Қурдастың да қолынан келеди. Би зики бир «дүздеги шопанға, үйде қалған ұялға инсап берсин» дегендей...

— Саған сөз тауып бергендей шама қайда. Қолы менен де, сөзин менен де өлтирдин.

— Гәптиң ийни келгеннен соң айтасаң. Өйтип, өзин ди жерге ура берме?!

Жүрегинди әбден муздай суу етейин: Анам мени тууарда жыланға жерипти. Әкемиз жерик асын таба алмай, өзи шығынып кетип, құмның үстінде қыздырынып жатқан небир уулы жыланларды сыйпалап отырғанын көрген адамлардың ауылда көзи тири. Саянды аулақ сал, мойнына бир оратылсам жаздырылмайман...

Жигит өзін азанда тетик сезгеннен кейин врачқа көринбей-ақ үйіне қайтты. «Усы қаланың ишинде болсаң құмға жойтылған алтын ийнедей тауып, уршықтай айландыраман. Ата-бабадан сөз қалмаған, биреу дики биреуге айдай көрингени менен салып жиберсең муздай... Ең болмаса қонсынның қатыны сулыу болсын...» деген жерлери бар—деп түрли қыялдың басына барды.

Келиншектиң аты Қәллигүл, ишнесе жүре алмайтуғын Турдыбай деген ағаш устасының ұялы екен. Қим көрингеннен қызғанып, шауқым салатуғын минезин билгеннен соң тынышыма жүрейин деп өзін усады. Күнлердің күнинде көшеде дусласса «ден саулығың қалай жигитим?» деген сөз бенен түйрейди. Обалына не керек, жат көзлерден қызғанса қызғанғандай-ақ нашар. Ууылжып пискен қара кишмиш жүзимдей шайнамай ғылқ еттирип жутсаң тууры асқазаныңа түседі. Бирақ, нәзери сынық, көзи толы мун...

Оннан соң да талай гезлесті. Муламы урқанаты ушып жүргени, көрсе өзін алып қашады. Сөйтип жүргенде күн изинен күн, ай изинен ай өтип, ұмыт болды. Әне, таң азаппан «Оразбайлап» келип турған келиншек сол Қәллигүл. Бул жерге адамлар биреуден жәбір көрип, я исли болмаса онша изеп баспайды.

— Мазаныз қашып кетти, тауибиң қасында,—деди

келиншек арадағы узаққа созылған тынышлықты бұрып.

— Жаңағы қудай қосқан қосағым. Жамаң деген менен биреу жақсы байын бермейди. Адам түби ажырық, бір төсекке жатып-турсаң ғаулап кетесен. Бір қап, бір саптан бес қызымыз бар. Бір жутым көкнар ишпесе деми жетпей, шыйқылдап қалатуғын өлесі енем қолымда. Соған, не тапқанымызды аузына тутьп, жоқ жеринен табыстырып отыр едик. Үш күнликте базардан сатып әкелген көкнарды сапыйын қалтасы менен милиционерлер алып кетти. Байымызға еки рет шақыруу қараз келсе де табан тиреп бармай, «әри уры, әри үстем» болып жүр. Усы жерде ислеитуғының ядыма түсип, алдыңа зорға әкелдим. «Тилеп алған байымды ешки теуип өлтирди» болмасын. Илекерлеп отырғанымыздан сәл жерде айырылып қалмайын. Басына телпек кийип, сонша қыздың әкеси болғаны менен еле есімнің көйлегинен шығып көрмеген. Адамларыңа айттың қой, қыса бермесин.

— Бәри ойлағаныңыздай болады,-деп жигит тез хопласып, қолын созғанда келиншектің алақанындағы иесы леп жүрегине ләрзем берди...

2.

Келиншек шығып кетиуден милиция капитаны Сразбай Худайбергенов сейфтен «қара дәри» операциясы бойынша ашылған қала турғышы Турдыбай Мәтжановтың исиң қолға алды. Тақаты тақ болып, қолын қалтасына салып жайдың ишин арман-берман тезді. Терезеден жууыла-жууыла түслери оңып кеткен плащын қымтанып, шалшық сууды да айланып өтпей суу стиги менен кешип баратырған келиншектің изинен көшениң бурылмасынан айланып, қарасы көринбей кеткенше қарап турды.

Ойлай берсең ой көп, ойланбасаң жоқ. Өмир сауласы қыйын, сүйгенге султан, сүймегенге ултансаң. Қайсы бір ҳаял өмирлик қостары исли болып қалса қолынан келгенинше ҳәрекет етпейди дейсең. Өзи билмей, билгеннің ақылын алмайтуғын мәнтирсеги жақсы ийетин керисинше түсингени шатақ. Енди болмаса жақсылық пенен келмесе милиция арқалы алдырайын

деп, тонын терис кийип отыр еди. Айланып келгенде сол адамның өзике таныс келиншектің күйеуі болып шыққаны қолайсыз аухалға салды. Жай-жағдайды өз аузынан еситкиси келди. Үйине қоңырау етип шақыртыпты десем, ишинен қасық айланбайтуғын күйеуі сәл жерде оған азап беретуғындай. «Жаман еркек хаял қорыйды» деген ұсы-да...

Хәр қандай истиң шешилиуі керек мүддетли ұақты белгиленген. Я болмаса келиншек «тас қылдым, хабарласпасан да бола бередиге салып, арқайын жүрген шығар» деп түрли ойлардың басына барды. Усылайынша не қыларын билмей жүргенде бөлимде нәубетшилик тезеге келди. Кешки саат 8 лердің шамасында «ағам апамды бууындырып өлтирди» деп кишкене қыз шырылап қоңырау етти.

— Және баслады-ау, көптен тыныш еди. Талай рет «өлтирди» деген менен ұақтында жетип барғанбыз, — деди киши нәубетши трубканы бийғамлық пенен орнына қойып атырып.

— Турдыбайдың қолынан адам өлтirmek түе, ертек усап тауық сойыуда келмейди.

— Қыздың айтқаны рас болса ше?!

— Хабар түссе есалқа алып, ұақыя болған жерге жетип баруымыз шәрт. Соннан жазатайым бир нәрс болып қалса, екеуимиз басымыз бенен жууап беремиз, — деп асығыс нәубетши машинаға отырды. Себеп пенен Турдыбай менен сөйлесип, хал жағдайынан толын хабардар болууды ойлады. Тезирек жетип бармас келиншекті бууындырып, бир дем қалып турғандай я жан жерине урып қансырап атырғандай сезиле береди.

Турдыбайдың жайы қаланың күн шығарындағы үлкен жолдың бойында. Босағадан атлағаны сол, күйеуі Қәллигүлдің бұрымын билегине орап, алқымына пышақ тақап тұрғанына көзи түсті. Шаққанлық пенен пышақты қолынан қайырып аламан дегенше басын дий ұалға еки рет урып, айқасып жүрип бир қысым төбешашын, жулып алды. «Өлимнен уят күшли, қол сынса жең ишинде.» келиншек «ың» деместен етек-женин дүзестирип, бүкке түсип, үнсиз жылады.

— Судланып кетиуіне усы қылмысын жетеди. Тү

алдыма, — деди Оразбай онын қолын артына қайырып, есикке қарай ййтергишлеп.

— Ҳақым бар, ери гүнасын мойнына қойып урғанда артына қайырылып қарамаған ҳаял дозақ отына жанбайды. Милиция болсаң болыпсаң-дә! Биреудиң хожалыгына жууылмаған қасықтай неге араласасан? Жанашыры келер деп барлығын биле тура иследим. Қолыңнан келсе журт асыр, қамат, сөйтп үйден арқайын кирип шығарсаң...

— Аўзына қарап сөйле, бул не дөҳмет! Қатының менен неге шатастырып отырсаң? Намысыма тийгениң ушың нызам алдында жууап бергиземен.

— Қорқытып, аяқ тапылдатқанға есскенетуғын бала еле анасының қарынында жатыр. Төбеден түскендей ени бул жерге ким шақыртты? Өзиннен мысал ала бер, қанша жақсы көрсеңде қатыныңды күнде аймамай бермейсен. Я, милиция қатын сабамай ма?!

— Ҳәзир ҳаялыңды медсудәкспертизадан өткерип, өшиңди қонсы-қобаларыңды жыйнап гүуа тутаман да, не айтқанларыңды хатлап, қамал таслайман. — деп Оразбай өзін услай алмай қалтырады.

Күни менен жер дәстанып жылап жатырған келиншек басын көтерип, бирден шоршынды.

— Байымды саған бүгин берип жибермеймен. Мени, ама, қудай аямаған адамды бендеси аяп ушлығына жете алмайды. Таяқтап өлмеймен. Минс, бет жүзи айтып, усы ўақытқа шекем «ерим-пирим» деп урса арқамды, сөксе жүзимди тутып келдим. «Ириген аўыздан шириген сөз шығады». Ким көрингенге таңып, қәдир-қымбатымды да аяқ асты етип болды...

— Турдыбай! Гүман ийманнан айырады, мениң бул жерде не айыбым бар? Қудаға шүкир, бала-шағалы аламман. Үйимде, ислеп атырған жеримде өзиме боларлық абырайлыман. Ертең бул сөзди басқалар еситсе не демейди. Қарап турмай бизиң шаңарақты да шайпалтайып деп турсаң?

— Аспанды тиреп турсаң бақалағын тайдыр. Көкнарды бәнелеп, бала-шағамды дузаққа түспрмекшисен, я?! Ошм көкнар ишпеймен, мусылманның баласы болсан мына жайда талқысып жатырған алама бир нәзеринди сал. Ақ сүт берген анаң еки дүньяның ортасында барып келип атырса не қылар едиң?! Анық қамайтуғын болсаң алам екеўимизди қосып әкет.

Үйдегі қасаң байтал жорға ашып, сизлердің көз-қулағыңыз болып жүр. Анау күннен берлі хәккедей шықылықлап сени «қонаққа шақырайық, ағайиндей қатнасайық» деп мийиме құрт болып түсті. Біржаңлағанды қоймайды. Илайым көрмегеним милиция болсын, ондайлар менен тил тартпай кетсемде табақлас болмайман...

Шынында да сонша жыллардан бери ауырыуына бола ишип үйренген адам көкнарды бірден қойып кетиуі қыйын. Оның жағдайына бола егип, я қәлеген жериңнен сатып алып ише бер деуге хұкиметтің сиясатына қайшы келесен. Қарап турмай басы шырылдыуға түсіп, еки оттың ортасында қалды. Бул жерде көп иркилгенин ойлап, Турдыбайды және есикке ийтергиш-легенде төрғи бөлмениң жартылай ашылған қапысының санлағынан қараған қызлардың сыңсып жылап турғанын көрди. Дем жетпей, бети көгерип қолын сермеген кемпир бүгежеңлеп алдына келип жығылды.

— Милиция балам! Сөз-аузың дүзиу, төрели адамдай көршесен. Елестирме, булардики бир «үйренген жау урыспаға жақсы», дегендей күндеги ермеги. Жалмауыздың көзи қанға толып, апасын урып атырғанда қызлары хабарлаған. Көкнар буларға бир бәне, тақәллеси басқа жағында. Уятта болса айтайын, барлығы төсектің жәнжели...

Қудайдан тууырлап әжел келмесе өле алмайсаң. Басым қақшанлап отырғаннан соң мен мәстанға сөз келе береді. Асарымды асадым, жасарымды жасадым. Не жаза болса да мен, тайынман. Қалып турған қойдың жасындай өмиримди үйде өткергенде не, қамақханада өткергенде не! Бир басқа бир өлим бар...

— Мейли, намысыма тийсе де сизиң ушын бир сапарға кеширдим. Баланды таслап кетемен, тынышына жүрсин. Көкнар бойынша ертең бөлимге тергеуіге барсын, — деп Оразбайдың мийрими келип, қайтымы тез болды.

Таяқтан сулайып, шашы жулынған келипшек жасаураған көзлерін сыпырып «нан ауыз тий» деп изинен дәстурханды алып жууырғанда күйеуі және гиржийди...

Сол күннен баслап, Қаллигүлдің сиркеси суу көтермей, ауырып турған адамдай илмийп жүрді. Өзин құрметлеп сыйлайтуғын адамы алдында жипә-жексіз малдай өкирип, таяқ жегени жанына батты. Балықтың тиришилигі суу, хаялдың тиришилигі ери менен. Түни бойы жылап шықса да қасында жатқан күйеуі бір ауыз жыллы сөз айтыуға пәми алыспайды. Пәсине қайтып, ең болмаса «барлығын қызғаныштап иследим» деп, айтқанда жибисер еді.

Өзинен де болған жерлери бар. Күйеуінің пейлин биле тура Оразбайды қонаққа шақырайық деп не қылады. Оның қайсы бір дурыс исин жөплек, айтқанына жүріп атыр. Кеулинен шыққандай ери болмағаннан соң Оразбайдан басқаның алдында усы уақытқа дейін «байым бар» деп тилине басқан емес. Соған Турдыбайдың иши жылымай қыйт етсе таяққа тутып, өзін мойынлатқысы келеді.

Айта берсе келиншектің де өкпеси жетерли. Үй дегенге қонсы-қоба, ағайын-гууған, жора-жолдас бәнеси менен келип, барыс-келіс жасамаса берекет болмайды. Жұмыстың саатлы уақтың сынап берсе, алдында жатырған кесе шөлти былай алып қойғысы келмей, қос көшикті шынтақлап жатып алады. Дәулет еркектікі болғаны менен мийнети хаялда. Талай рет, хәзил-шыны өтпип «хау, сенде журттың күйеулері усап қағынып-солкин, былай-былай бой жазып, қыдырып қайт. Сени сағынып күтип отырайық» деп айтты. Кәр етпейди, қайтама азаннан қара кешке қыйтығын тауып урысыуға, қырсық сөз айтыуға шебер. Сүйегине синген әдети бойынша арадағы гәл сөзлерди, жатып турғанына шекем апасына жеткерип баратуғынын билгеннен соң «төр бол» деп қолын бір силтеді.

Күни кеше асығып-үсигил жұмысқа баратырғанда жасанып кийинген қыз жанынан өтип барып тоқтады.

— Қалли, Қалли, сенбисен?

— Қалыш!..

Училищеде бир курста оқыған достысы менен усылайынша қушақласып көристи.

— Ырас-ақ Қаллигүлсең бе?-деп айланып түр-түсінсе қарай береді.

— Шүңдирейген көзиднен таныдым. Түскен жерін

қолайсызба? Айтпақшы нешеуін тууып тасладың!

— Жақсы, бесеу...

— Ешки бол-ә!

— Өзин турмысқа шықтың ба?

— Қайда, жылдаған түйетауықтай сүйегім қатып кетти...

Сендей болып қалатуғын болсам байға тиймегеним абзал. Көп бала тууыу деген хәзир модыдан қалған. Бизің мусылман бала-бала деп, бір күн өзи өлип кетеди..

Достының аманлық-есенлик сораспастан бұрын кеулин қабартатуғын сөз айтып, албыратқаны жамаң тәсир етти. Оны үйіне мирәт еткени менен «отырыс-турысың усы ма» деп, аузын қыйсайтып күлиуден қайтпайтуғынын ойлап қырсықты... Бірақ, көп күнлерге шекем «сондай-ақ қурып қалдым ба» деп қолы иске бармай ойланыуы менен жүрди. Үй болуу аңсатпа? Азаннан кешке жууырғаның менен де кемис-кетиги питпейди. «Дүньядан еки дизенди қушақлап, тақ өтпесең үйлі-жайлы болғанында халыңды көрермен» деп бул хәдйисени қыялынан зорға шығарды.

Турдыбай да баяғыдай емес, сынып қалған. Оразбай келип кеткенен кейін енесінің сыбырлауы көп болды ма, бұрын баласы менен урысса, мұдамы оныңығын шалатуғын адам бейне жамаң-жақсы сөз айтпағаны менен бір бүйірлеп ғыжақ беріп отырғандай сезиле береді. «Иштен шыққан жау жамаң. Көкнар ишемен бе, зәхәр ишемен бе, бір жақта жүрген милиция қайдан биледи. Баламның гүманы дурыс, милиция менен жора болып «баласы мәскүнем, кемпирн көкнаршы» деп үйдеги барыжоқты айтып тұрғандай шубдаланғаны жанына аяздай батты. Келіспегеннің келіні уры болады...

Усы жерде Қәллигүл хәк. Ақыры қайырлы болғай, тула бойын жайлаған қырсық кетпей жүр. Бәле-қада қосақласып, үйдің құт берекети қашты. Турдыбай бір хәптелікте көкнары таусылып, төсек тартып жатып қалған апасының мәзи сүйекке жабыстырып қойғандай-сыйқын көріп шоршынды. Илгері жыллары соңғы жауған қар менен араластырып мөлдек жерине бір қысым тухым тасласа, бір жылға езіп ишетуғынын алатуғын еді. Соң хұкимет көкнарға тыйым салғалы бул күн көрісіннен айырылды. Көкнар ишетуғын адам сыпатында астыртын есапқа илингенинен хабарсыз.

Көкнар адам қуны емес, елде излеген адамға қымбатсымбаса табылады. Пенсия пулының қасына азырақ ақша қосып, баласының қолына услатса қайдан болғанын тауып келип тур.

— Апа, докторға апарайын ба? — деди Турдыбайдың аузы кемсенлеп.

— Өлип қалсаң, ауқалым не кешеди?

— Доктор дегеннің биреуі үйде бар емес пе? Қырсығып жүрген адам жақпайтуғын укол салып паймапанды толтырар. Бір езим болғанда сауалып кетер едім.

Кемпир базар күні таң азаннан қаязыған еринлерін тили менен жалап, баласын қасына ымлап шақырды.

— Жан татлы, балам! Обалыма қалмайын десең ымын ақшаны алып базарға түс. Ақ сүтима ырза болайын, тилегиңди тилеп жатаман. Үйдегиге билдирме, — деп ымлады.

Жүзлери запырандай сарғайған көкнаршы көкнаршыны узақтан таныйды. Көз қысысып, бир-бирине обден түсимпаз болған. Хәммесиннің излегени бир едім. Сәл жерде тәбизге түсинбей артықмаш қыймыл жасасаң органның адамына санап базардан шыға қашады. Базарды сенделип он рет айланып, бир адам қалғанша жүрди. Усыннан бос қайтса апасының жаны «шырқ» етип шығып кететуғындай. Басына селкилдек шөгирме кийген сақал-муртын ақ буұрыл тартқан киімі қасына келди.

— Иним, азаннан берлі аңлығаным сен. Сол затқа жүде зэрүр болсаң тауып беремен. Келин түсирип ақшаға мүтәж болып турман, — деп жол баслады.

Ол атлы, бул пияда. Жан-жағына алақласып қаланың сыртына шықты. Бир түп жийдениң шақасына асылып өскен түйесинирдин астынан селәфан қалтаға оралған бир қадақ көкнарды қолына услатқанында, сәудаласып отырмады. Сатыушы алыушыдан, алыушы сатыушыдан қорқады. Баласының кешиккенине сүйсінген, жолына айдай қарап отырған Дәмеш кемпир босарадан күлип атлағанда жан айбат пенен орнынан тұрып кетти. Есик айнаны муқыят бекитип, ошаққа

отты гүрлетип жағып, бир езимди қос-қос чайник пенен ишти. Сол уақытта есик бірден ашылып, үстінде пуқаралық кийімлери бар еки жигит келип, «Орынларыңыздан қозғалмаң, көкнарды ортаға шығар».— деп хөктем дауысы менен буйырып сөйледі. Турдыбай апасының елде бир езим ишип үлгергенине қуанды. Кемпір албырамастан көлшигиниң астына тығыл қойған шекийне қалтасын сол турысына қолына услатып атырып.

— Әй, балаларым! Қуда кеуиллеринизге жақсылық салсын. Басқа не айтайын. Қамайтуғын болсаңыз отырған жеримде зәмберге салып әкет. Жалғыз тилегім балаларыма тийме. Оларға жаманлық ететуғын болсаңыз жер тарттырып ғарғайман—деп жылап жиберді.

Орган хызметкерлери шекийне қалта қолына тийгеннен соң хәр жерди тұртқишлегени болмаса, аудартецкер етип қарамады. Негизинде олар Турдыбайдың базарға көкнар ізлеп шыққанын жүрис-турысынан биліп, бийтаныс адамның изине ерип кеткенине шекем аңлады. Оларды бирге услау мүмкиншилиги болмағаннан соң үйінде күткенди мақул көрді. Турдыбай да «көкнарды базардан танымайтуғын бир адамнан сатып алдым. өзим ишпеймен, апам наұқасына байланыслы, бойын үйретип алған» деп түсиник хат жазып берип еді. Қуданың хәмириндей кейни усындайға дөңди.

Турдыбай да ерини бир асым болып, баладай өкпелегенин қоймайды. Қыйқым гәпи болмаса, кеулинде гирбин жоқ. «Ийтте итаяғын қызғанады». Оразбайдай абрайлы жигиттиң алдында диге бүгіп, келиншеги арқалы таныс-биліс болғанына намысы келді. Кеули өскин, тамағы тоқ, көйлеги көк адамға қатын деген алманы бир тислеп ылақтырғандай. Епке келсе ондайларға үйір болмағаны жақсы. Усы ойын жай сөз бенен келиншегине түсиндирип бере алмай әуере. Аузын ашқаннан хәулирип, таталай бергеннен соң шыдамай қол көтереди. Араларынан қара пышық өткели түнлерде көшелерди аралап, басының ауған жағына жүреді. Сондағы көбирек баратуғын жери ақсөкит. Емлеұхананың алдындағы ақсөкит тунғыш мухаббатының дууасы, бул жерге келип кетсе ғана келиншегине де-

тең сүйіспеншилигі оянып, сол бір бахытлы күнлерін сағынышпен еслейді.

Армиядан келип, үстіндегі солдат кийімдерін бір айға шекем шешпей, есирип жүрді. Қаллигүлдің училищени питкеріп районлық емлеуханада бір ағайынның үйінде жатып іслеп атырған уақты. Сол жыллары жигит-желең арасында жақсы көріп қалған қызын танып билмесе де алып қашып үйленіу үрдиске айтанды. Қаллигүлге көзі түсіуден ағыу-зар болды. Таң азаннан жолын тосып, емлеуханаға шекем еріп, барады да, кеште жұмысынан қайтқанда және тайын. Мисли көлеңкедей еріп, жүрсе жүреді, турса-турады. Шын сүйгеннің тили болмай ма, үн жоқ. Ашықлық жүрекке урып, дәрти әбден өтлескенде Қаллигүлді көріу ұшын-ақ врачқа көрінгенде «сауған, арақты азлау ишиу керек жигитим» десе, екінші рет «кеселиннің еми жоқ, дәртінди алла берсин» деп дәл диагнозын қойды. Бір жораларының ақылына бола мәртлик ұшын арақ ишип, жаңа тили шыққан баладай «сиз бенен таныспақшы едим, атым Турдыбай» деп сөзін тауысты.

Қызға сын-сымбаты, ақ көкірек минези унады. Сөйлестіп көріп «сөзинің алды бар, арты жоқ жигит екен» деп сыртынан тон пишти. Бір жағынан оны қызық көріп, бийшараны сергизданлыққа сала бермейін, кеушінде не муддағасы бар екен деп иркилип. Қаллигүл деп қолын созып еди «ым» деп ауырсынып, шоқ услап айтандай бармағының ұшын тийгизіп тартып алды. Қыз халқы шайтан, жигитти ең кемінде жети мәрте сыпайды. «Жерге баққан жигиттен қорық» деп және шийиткиди. Сыртынан қараған адамға олардың бیرهуи қашып, екіншиси қуып баратырғандай қызық көринеди. Аўзын буўған өгиздей тилсиз жигит әбден жанына тийгенде саянды аўлақ сал деп айтыўға оқталды. Ырақ жигиттиң көзине көзи түскенде қандай да бір ауышылық сезим бийлеп, жаман сөз аузына түспеди.

— Армиядан қашан келдіңіз?

— Жақында.

— Ағаң, апаң және бیرهулер қуўанып қалған екенді—деди қыз гәпин астарлап.

— Түсинбедим, және бیرهуиң ким? Апам бар, әкем «шахтер».

— Бизде тас көмир шығаратуғын шахталар жоқ ғой!

— Әлип қалды дегенім.

Және биреудің парқына бармағаны нес. Усы жасына шекем бир қызға қыя бағып сөз салып көрмеген жигиттен не үміт, не қайыр деп және ышжылды.

— Қарсы болмасаңыз қасында жүрейін?

— Қызық екенсиз, рухсат сорамай-ақ сонша күнлерден бери ерип жүрсен. Жақсысы бир өзим жүриуге үйренгенмен. Басқа айтажақ түйірли сөзиң болмаса тойған қозыдай изиме ергенди хәзирден баслап қоясаң. Адамның ишин писирип жибердин.

Турдыбайдың қатты қайырым гәпке бола қаққан қазықтай турып қалғанына ертең келмес деп еди. Ашықлықта ар бола ма, күн өтпей туу узақтан тамағын қырып жөтелип, бұрынғыдан бес бетер еркинсип, сүйкенди.

— Балық жедиң бе, тамағыңа тикен қадалыпты? Тез докторға көрин, болмаса аұхалын шатақ?!

— Қәне, сол балық қолыма түссе, тикен-пикени менен шайнамай жутып жиберер едим.

— Оқо, иштейиң зор, сөзинди тауып айтатуғын болып киятырсаң. Түни менен биреулер үйретип жибереме?

— Сөзди хеш кимнен сорап алмайман, өзимде көп...

Қыз еркисиз күлди. «Индемегеннен үйдей бәле шығады» деген усы...

Жаздың мыс қайнаған ыссысында емлеухананың алдындағы ақсөкит болмағанда Турдыбайға күн өтип, сөзсиз иш ауырыу болар еди. «Бир өзим жүриуге үйренгенмен деген сөзине қарағанда басы бос, адам болғанда қасқалдақтай суу шашып жолатпайды. Қызды ким айтпайды, қымызды ким ишпейди. Жууырған емес, бұйырған алады, шайнағаның емес, жутқаның езиндики».—деп қызғаныш деген азаптың отлы демине биринши рет тапланды. Қызғаныш-мұхаббаттың көлеңкеси, оны бар қылатуғын да, жоқ қылатуғын да, бир-бирисиз жасай алмайтуғын нәрсе...

— Устиндеги әскер кийимлеринди қашан шешесең? Я мени алдап, дем алысқа келдин бе?—деди кешки ушырасыұда.

— Кийимлерим унамаса ертең апамның алып қойған костюм-шалбарын кийип келейин.

— Бәле, сөйтип пайғазы алмақшы екенсеңдә, —деп сөзлери жупкерлесип, жымыйысты.

Жигит сол пәти менен апасының жаулығының ушына түйип жүрген бар ақшасын «қалаға барып кийиней-

ни, армияда бирге болған жораларымның үйлерине бір-еки күн қыдыраман» деп алып кетті. Қийим саудасын тез питкеріп, жигитлери менен қалада қызлардың небір гөззалына көзі түссе де хеш қайсысы Қәллигүлге жетпеді. Бір қоныуға зорға шыдамы жетіп, кеште үйіне де қайырылмастан ақсөкіттің астына қақшыйды. Қәллигүл оған бауыр басып, жаман үйреніп қалған екен.

— Дайыларыңның ауылына қыдырып қайттың ба?— деди ол күлімлеп.

— Бесикте атастырып қойғанлары жоқ па еді?

— Ол жағынан қорықпа, аманшылық.

— Жақсы екен.

Қыздың «жақсы екен» деген бір ауыз сөзі қамшы болып, дайысының өзі қатарлы Мурат деген баласы менен ойласа, «Сыр алдырып көп сөйлесіп жиберіп-сең. Ертең жеңіл машын табамыз» деп бірден тезлестірді. Кешки сәлемде билезиклигинен тумып, машынның артына тыпырлатып салғанда түйетауықтай сес шығармай кете берді...

Түннің бір ұақтында ақсөкітке қол усласып келген қыз бенен жигит оны көріп бірден қаймықты. Тез орын босатып атырып; «Бахытлы болың, бизлердей сергизданлыққа түспегейсіз» деп тилек тилеп, гүбірлениуі менен үйіне қайтты.

Өкпесін қолына алып, Қәллигүлді сағынып келсе, қослас болғалы бөлекленбеген төсек айырылыпты. «Еле өкпесі жазылмай жүр-ау, қайдағы жаман ырымды бислағаны ушын шырландырып сабаса аз. Және милиция шақырып ис табарман» деп салған төсегінде тым-тырыс жатты...

4.

Төбенге шақланған жууан сабақтай шалқақ тууылған таза айға үш рет ийилип сәлем берген Дәмеш кемпир баласы менен келинине хәр таңда тилегени ауызбіршилік. Олардың ауыр салмағы айланып келгенде кемпирге түсе береді. Жүзинен уяты, көзинен меңири кетіп, өнер ашып баратырған келинinin аяқ алысынан жаман қорқады. Баласы хаялға бас ийіу бийшаралық деп шамырқанады. Келини қәпелімде айтсаң сөз, урсаң таяқ өтпейтуғын тири өліксеге айланды. Үйшилік, шай-

нек қағыспайтуғын шаңарақ жоқ. Өкпелесип жарасып, ертеңге бир-биреуге дық сақламай татыуласып кеткенге не жетсин. Әттен, бул жәнжелдің тамыры жүдә тереңде екенін аңлап, ақыбетін ойласа жаны қалмайды.

Еки арыстың бири кемис болса, өмир деген узақ жолдың асырымларында арбаң шүйеле береді екен. Дәмеш кемпир тулымшағың жаңа бурымына қосқан уақтыңда тул қалды. «Қостарымнан айырдың, енди баламның несийбеси менен бахтын алма».—деп жалғызынның тилегиң тилеп отырып қалды. «Нашар адам бийнеке болса ушлап-тутқаны гүлли қарам. Қолынан ауқат жеу мәкириу».—деп рәуият тапқан ауылдың дүмше молласының қырсықлығы тутьп, ошақтың аузындағы қара құманға некесін қыйды. «Жалғызымды биреулерге көз сүзди қылмайын, султанымның төсегін басқылатпайман».—деп талайлардың сөзін сындырды. «Әкели жетим қор жетим, аналы жетим зор жетим»,—деп не тапқанын баласының аузына тутьп, тиллә тумардай етип сақлады. «Тумсықлыға шоқытпай. қанатлығы қақтырмай», не-не әрманлар менен ер жеткизди. Алдында ағасы, изине ерген иниси болмай, мудама апасының етегине асылып ынжық өсти. Оныншы классты питкергенше көзине тийип кетер деп, отын да шапқызбады. Мектепте де орта оқып, белгили бир оқыуға киремен деп өзлиги-нен талпынбады. Оның натық минези анасын қатты тынышсызландырареди. Жалғыз баланы армияға жибермеймен деп талай есиклерди қақпақшы болғанда, «армия деген турмыс мектеби, балаң писип келеди» дегенине бола жиберип салып, еки жылды азап пенен өткерди. «Орнында бар оңалар» деп, баласын армиядан келиуден үйлендирип, шаңарақтың отын сөндирмей, көзиниң тирисинде үйли жайлы болып кеткенин көргиси келеди. Баласының «қолын» тазалағаннан соң не тапқанын бир бөлек түйип, тис тырнақлап дүнья жыйнап, келиң түсприудей ат басындай әрман менен жасады.

«Алдымда азаматым жоқ. «Жесир қатын мың қой айдаған заман» деп журт сандығымды қарайды. Бизге қаланың тас көшесинде емес, өзимиздей ауыллық жерде өскен жарлы-жақыбайдың қызы жетип атыр».—деп талай есиклерди сығалап, «ақлай» куда болып жүрди. Адамлар бир нәрсени биледи екен. Турдыбай армиядан келгенде алды менен өзи танымай қалды. Жарасына

қайта-қайта түпирип, үстине құйып қойғандай жарасқан әскерий кийимнің қалтасына билдирмей дуз салып қойды. Баяғы жармасын жылап ишетуғын Турдыбайға ұсамайды. Дуз көріп, адамларға бас қосып-біраз есейіп қалған. Күннен бұрын «балаңның төбесі көрінсе тойды баслап жибереміз» деп лебизін алып қойған ауылласлары ойласып отырмастан баққыдағы қолқарды сойып, үш күнге шекем «қазан да май, шөміште май», әбден көкледі. «Мәртти излесен, жарлыға бар»—деп суұдай төгілген дуньясына қабақ шытпады.

Дәмеш кемпирдің құтлы болсын, көз айдыннан қолы босамай, сле баласы менен де дурыслап сөйлесе алмай жүргенде инисинің сүт құртқаны Мурат «ана сүйінши» деуге тили гүрмелип, босағадан сүрине құлады. Неге сүйінши сорағанын бір уйықлап тұрып: «Турдыбай қыз алып қашып келди» деп айтты.

Ол жақсылық хабарға жүрген жарылып қуғанғаны менен көп нәрселерді ойлап жеккелігі тұтып, қамсықты.

«...жалғыз анасы болсам, ең болмаса бір күн бұрын үйлене жақпан дегенде алдына сирә кескеслеп шықпайман. Өмірлік сауда менен ойнап болмайды. «Қатып алсаң қарап, ат алсаң миніп ал» деген. Базардан сүйір алғандай сүтсиз, я тебеуік шықса қайтарып, пуллап жибере алмайсан. Турдыбайжанға не болды, еси бар еді ғой»—деп өкпеледі. Және өзін-өзі жұбатып «рети солай болып қалған шығар, ат пенен қаял-бахыт, бұл екеуін таңлап алалмайсан, маңлайыңа жаңылғанын көресең» деп өзине тәселлө берді.

Қәдір-қымбатынды билетуғын ауыл-елге не жетсин. Хызметине тақ турды. Аяқлары жер илмей жүрген келин-тері көримлігін молдан бересен деп бары-жоғын жулқылып алысты. Инисинің төрт қат жайы қонақларға лыққа толған. Ишки тамына шымылдық құрылып, «кишеміздің қолынан шай ишемиз, қалтасын қараймыз» деп ауыллас бийкешлери намазшамның шымшықларындай жүтырласады. Келген пәтте ғабалақлауы менен шымылдыққа кирип, жүзін жасырып орамал тартқан сүйіріктей қара торы қыздың «қосағың менен қоса ағар, аттанған босаған бахыт босағасы болсын» деп маңлайынан жуп сүйді.

Желинине бір көргеннен кеулі толды. Бирақ «есні жыйнаған нашар екен. Баламды бөктерип кетпессе болар

«еди», деп қайдағы жаман ойлар қыялында жылт етті.

Ғарға тамырлы қарақалпақ биреудің билмегенин биреу танып, келини «Алтын қырпық» ауылындағы сүйегі сипсе болып кеткен Дәужан ғаррының қызы екен. Сол жерде отырғанлар сораса келе биреуі қуда, биреулері дайылы-жийен шығып, шадлы-қоррамлық пенен қонақ атқарысты. Көл узатпай инисин ертіп, нан сындырысып өзі қуда түсіп қайтты. Сол қызыу пәтте гүмбирлетіп тойын да беріп жиберди.

Бир үйди уршықтай айландырып отырған Дәмеш кемпир келин келди деп сылқа түспеди. Қыз туұмаса да қызынан бетер көріп, қазан табақты қалай услап тутыуды жалықпай үйретті. Қайсы бир исти қолына алса да бир жағында жалбырақлап өзі жүргени. Келин деген үйдің көркі. Биреудің баласын қатардан кем қылмайын деп қууыршақтай жасандырып кийиндирди. Еле күш қууатым бар. Сонша жыл оқыған оқыуыңның жемисін тат. Өзің пул таппай, ақшаның қәдірин билмейсең деп жұмысынан да қалдырмады.

«Келин келсе етегі менен» деп, дәслепки екі қызы шетнеп, писи қурыды. «Басыңыз жас, қуда беріуін жазбасын» деп ауызбиршилигін қашырмай, екеуін жыңқ еткізбеди. Журттың япырмайы жаман, мен сорлы не пейлимнен таптым. Бир қудадан тилеген мөмин жан едим деп түрлі ойлардың басына барады. Кемпир қайта-қайта бийнесіп қала бергеннен соң ырымға қоныс өзгертіп район орайына көшіп келди. Келинин ертіп Әмиүдәрьяның көпиринен машынлы, гә жаяулап өтіп, жолда дусласқан адамларға садақа берди. «Қәхәрим келсе дәрьяшы терис ағызамаи» деген арқалы биреуден бир баспаққа қара қустын кебин сатып алып, маңлайшаға илдирди. Усылайынша жылап-сықлап жүргенде Бахтыгүлинин бесик бауы берик болып, қалғанлары изине ерди. Бендешилик, күн кеше бир тырнаққа зар адамлар «атадан жалғыз еди, қыз деген киси баласы, ул бола қойса...» деп әрманлады. Усы нийет пенен ақлықтарына Дәмегүл, Улбоған, Улбосын деп ат таңлады.

Қам сүт емген бенде басына қонған бахыт қусын аңламай өзі ушырып жиберіп, кейнинен өмир бойы пушайман жейди. Шарқы пәлек дүньяның хәр таны өзгеше атады, жұлдызлары өзгеше жымынласады. Дәрья теңизи де өзгеше толып-тасады. Солардың қасында адамлар ше?! Олар да хәр күни анадан қайта тууыл

ғандай өмірге ашық болмаса көшке ере алмай қалады. Хәммениң изинде шаң-тозанның астында қалып, басқаларға қызғаныш, ыза-кек оянады. Оларды алдайман, пәнт беремен деп жүріп өзи қазған орға өзи түседі.

Соңғы жыллары Турдыбай әбден бийқайғы, бийдәулет болып кетті. Қойнында қатыны, қызлары өсип атыр. Усы күнлерине шүкирлик етип, бес күним хош күним деп шалжақлайды.

Қолында өнери бар адамның бир жаман жери журттың мүтәжин питкерсе, дым қапылса арақ ишкизип сыйлайды. Хәркимнің аржағына берсин, ишпеймен деп несиңди тыйсаң аузыңа ҳеш ким зорлап қуймайды. Көзи үйренип кетер деп кишкене уақтында шийшеден сүт ишкизбеген Турдыбай араққа жаман үйренди. Күйикке шыдамаған кемпир дем қыспаға шалықты. Қыз жақсысы келиншек болғаннан соң, мәлим. Қаллигүл ашылысып, барлық ауырманлық мойнына түскен сайын шыйрақласып, қабақ шытпады. Тил-аузы жоқ, үй болсын деп торы етине қамшы урып, азаннан қара кешке зыр жууырып жүргени. Журттай артық ишпедим демеди, үстинде илип алар кийими болмаса да кийимедим деп ҳәң ашпастан не барымына барды.

Дүканда арақтың баҳасы суу тегин. Дәстүрханның басына наннан бурын шийше келеди. Арақ ишпейтуғын идам бар ма, ақылыңды қосып симирмей, басқаға зыяның тиймесе жақсы. «Ийттиң жини дийуана» деп, ишип алса жини Қаллигүлге түсип, мудама урысқысы келеди де турады.

Ауылда отырғанда қос-қостан сыйыр, қой-ешки, бир жылға шекем қалай сойып жеймен десе де жететуғын түйетауық хәм шайтан тауығы бар еди. Затқа-зат қосылып бармаса, қарамаы «Қаратау» дай дүньяң болса да бир шетинен үнгип жеп тауысасан. Ең изинде булар құлағымыз тыныш болсын деп, күнделикли ишетуғын арағында алып қоятуғын дәрежеге жетти. Бақырысып атырса «ели-халықтан уятты. Далаға шықпаң, дайысларыңыз еситилмесин» деп, уялып жүрди. Ең соңында үйден қашып шығып, қашан көзи уйқыға кеткенше далада жүргени. Қоңсыларының үйин паналаса ишпен барып пәтенге келтире бергеннен соң өзим мен өзим болайынға келди. Қыстың күнлери жыллы деп тандырдың ишинде талай рет отырып шықты. Бәр-қулла желең кетип, ыссылы-сууықтан кеселге шатылды.

Мусылманның баласы сонда да қабақ шытпады. Адам баласы жазықсыздан-жазықсыз бир күн емес, удайына қысымет көре берсе шай-мий болады, өзін жойтады.

— Балам, арқан бесикте, көзін есикте қалдан өтін. Бизден қәтелик болса айт, қолымнан келгенинше аналық парызыма қоса аталық ұазыйпань этедим. Журтлардай он балам жоқ, биреу жаман болса басқа шығарып жиберип кеулиме жаққанның қолына барып отыра қалатуғын. «Әкең қартайса құл неге керек, шешен қартайса гүң неге керек» усы мәсиргениң жетер, тозып турман. Гүлдей қатыныңнан айырылып қалайын деп тұрсаң. Ай минбей атыңды, жыл турмай қатыныңды мақтама. Саған басқа нашар ҳаял балмақ түүе бир мезгил түсленип те кетпейди. Пес қылығың менен өшиктирип ала қойдың. Ертең бир күн көзимди жумсам «палапан басына, турымтай тусына» дағысып кететуғыныңызға көзим жетеди. Кеулинде не бар, ашық айт? Байқайман, ден саўлығың да шамалы, арақты да дәртке ишип жүргениң жоқ па?!

— Мени, Қәлигүл көзге илмейтуғын болып кетти, ана!? Өнер ашын баратыр. Түңги гезекте ислегениң қойдырып бер, басқа дауым жоқ. Ең болмаса, кеште бала-шағасының алдында отырсын. Көп ұақыт болды, тостағаны кирлеп жүр...

Дәмеш кемпир менен баласының ойы бир жерден шықты. «Айтсам сөз сындырмас, түңги гезек түүе жұмысқа бармайсаң десем де көнер. Барлық бәлеқада усында болса не жақсы»,—деп кемпир еки ойлы болып отырғанда Турдыбай шығып кетти. Тағы арақ ишип келетуғын болды-ау деп ойлап еди. Жаңылысыпты, бийтақатланып сыртта жүрсе көшениң арғы басында палұанлардай тутысып киятырған келини менен баласына көзи түсті.

— Айтқаным-айтқан, жұмыс ислейтуғын болсаң күндизги гезекке барасан. Жақпаса үйде, қызларына қарап омалып отыр. Сирә, саған пул таппадың деп айтпайын, —деди Турдыбай қалтырақлап.

— Бир өзим бе түнде ислеп жүрген? Азаннан қара кешке бир-биримиздің бетимизге қарап отырған менен биреу бир тийиң әкелип бермейди.

— Ұаззақанды қысқарт! Өз байдалыңа кететуғын болсаң ала жипти кесемиз.

— Қызғанғаныңа сөзим жоқ-тә, гүманыңды қой.

Исепсбер, нәрестелеримнің атынан ант-суў ишип ай-
таман, жолым дүзиў. Ене-аў, қудайлығыңды билдир.
балаңның жәбири өтип кетти-ғо!?

— Не қылайың шырағым! Өзин туўғаным менен ми-
нәни туўмадым. Тырнағымның ушына шекем күйип
отырман. Усының-ақ айтқаны бола қойсын! Жумысың-
ды өзгерт...

— Жумысың бир, екіншиден, сендей қыздан басқа
туўмайтуғын қатын керек емес. Хәр басқан адымым
бир қыз...

— Солай де, айтабер! Бүгін сени тыңлайып. Үйиңди
босатып бериўим аңсат. Билип қой, кетсем қайтып изи-
ме қайырылмайман. Хәзир саған сөз айтқан пайдасыз,
мәссөз. Жақсысы, ертең сойлесейик.

— Және... Жүрис турысың да өзгерип, оқабазланып.
айнаға көп қарайсаң. Үстиңнен әтир суўдың ийиси шыға-
ды. Кимге болса да биреўлерге жаранып, сулыў корин-
бекшимисөң?!

Ашыўдан ханасына сыймай, жарылайып деп турған
көлинишек бирдеп күлип жиберди.

— Хаў, қайтама қасыңда бой сынымды дүзеп, жарасып
жүргениме қуўанбайсаң ба? Сени сирә басқадан қызған-
байып, жұрттың қыз-келинишеклерине бир сер салып
қара! Тығылып айта алмай тұрсаң, кимнен шұхбаң бар?!

— Ондай нәрсени биреўге көрсетип ислемейди.

— Хәе... Асықпай тұр, сениң менен еле бир жақлы
боламан. Хәзир ишиде пышақ салып өлсеңде жумысқа
бараман. Исениң азаматым деп қол берсем көкирегің
қара екен,— деп қапыны тартып урып, жулқынып шықты.

Адамның бир-бирине деген ысығы, татлы аузының
минәси кетпегей. Ондай айырылсаң барлық нәрселерден
жуда болдым дей бер..

Ауылда отырғанда той-мерекелерди бир ийиннен
басқарып, талай арысқа сыймаған атабийзарларды тез-
те салатуғын еди. Көпке үлги, кисі тәрбиялаған адам
биланып келгенде өз баласына, шаңарағына күши жет-
пей қалатуғынлары да көп гезлеседи. Усыннан кейин бас-
қаға батыра-қатыра сөз айтса екіннің бири усы ақылын
менен балаң менен келиниңди неге жөнге салмайсаң
деп бетине басатуғындай.

«Тамның да қулағы бар» деген. Ертеңине бир шу-
ғыллар Турдыбайдың келиншегин жумыстан урып-со-
ғып үйине қуўып әкелгенин, ул туўмайсаңлап кетә-кет-

дегенин, тап арасында болған адамдай жеткерип барыпты. Азанғы шай үстине өкпесин қолына алып қудағайы сазырайып келип тур. Қабағы қатыұлы, қол ушы, салқын сәлемлести.

— Айып көрме қудағай! Он еки мүшеси аман болса бир-еки шаппаттан адам өлмес, өзлеримизде «сары қарын» қатын болғанша байымыздан аттың алдында қашып жүрип қамшы жедик, — деп бир иркилгенде Дәмеш кемпир сөзин илип алды.

— Қызына берген тәрбияна мында бир рахмет, Көрегенлиги менен хызметине шек келтире алмайман. Не қысыұмет, азапты өз баламнан көрдим. «Ишиңнен шыққан жыланды алда беліне орай бер» деп өз бармағыңды өзиң кесе алмайсаң. Булардың мен билетуғын бөлисе алмай я жетпей атырған нәрсеси жоқтай. Питегене ақшасы көбирек деп келиним түңги гезекке жумысқа ауысып еди. Оны баламыз қәлемейди...

— Әдира қалсын, сол да сөз болып па?! Екеуиңиз ауызбирлесип «қыз тууа берсең, ул тууатуғын қатын ламаң, үйден кет» деген не сөзиңиз? Ул не, қыз не, қайсы бири басыңа «көк тас» қояды? «Ул таппайтуғын қатын болмас турарын айт, мал таппайтуғын жигит болмас қуарын айт». — деп барлық нәрсе қуданың қәлеуінде. Мына, зорлығың ырас болса көнбеймен. Қызым бийшара ул бала тууамаң деп қырқынан құрсақ көтерип өлер қалға келди. Жаңағы өзиң айтқандай ишимден шыққан перзентім қайтып өзиме сыяды . . .

— Беу, қудағайжаң-ай! Арамызда ол гәп-те бар. Бендешилик, улдың өзиң айтқандай бир қудадан тилеймиз «Ойыннан оймақ шығады» деп ийнени жипке дize берсең гөне патлақлар өкпедей қалқый береді. Өзимдей кеули жарты, қудай қәлеп қосқан қудағайымсаң. Бізлердің аналық дарызымыз жас көкирекликке салып турған балаларымыздың дуз-дәмин жарастырып, перзентлериниң тири жетим қалмауына пайдамызды ийгизиу. Арада бир «ий» болмасын, көзимниң тирисинде усылардың пәрманасыман. Шеннен шығып баратырса, биз болдық, қызына ийелик ет деп алдыца өзим барамаң, — деген ұәж гәпине тоқтамға келди.

Қудағайы сыр бермегени менен ашыуын баса алмады. Қазан көтерип жай-жағдайды асықпай сорасып билуіге мурсасы болмады.

Бурың ең болмаса енеси менен дәстурхан басында жик-гүжик сөйлесетуғын Қәллигүлдің қарар қабағы шилмай жүрди. Алдына дастурхан жайса да, ауқат келсе де, миллети тас жарың, қағының-силкинип, айылып жыймайды. Бир нәрсе айтайын десе бетинен алатуғын болған соң мәжбүрий тилип тислейди.

Ең қыяметі төсек қосылмады. «Пышақтың жууырғаны сабанханаға шекем»,—деп Турдыбай да ерегисип, өзін қыйнай берди.

5.

Ашыу душпан, ақыл дос. Қасақана ашыудың жетегин ерип, көп нәрселерди тындырып таслағаннан кейинги келген ақылдан не пайда. Усындай да ерли-зайыплылардың биреуи қатты кетсе, екиншиси бир сөзден қалып, пәсине қайтып, барымына барса жәнжел басылады.

Турдыбай «Бес қызың менен айрылып қайда барасаң, еле гөр болып өзің жалынып келесең»,—деп ашыуын және арақтан алады. Ишнесе тығыларға тесик таппай Қәллигүлдің көзине көрнниуге қорқатуғын әдет шығарып жүр.

Қәллигүлдің еки қолы бетинде. Қыз уақтында сеумеген этир сууына ҳайран қалып жүргенде, бетке жағатуғын опа, ауыз, қас, кирпичтиң түрли бояулары, тырнақ алатуғын кишкене қайшы, егеу дейсең бе, барлығын қосқанда бир ат дорбалық дәскени көрди. Шар айнаның алдында көзлерин сүзип, рольге кире алмай атырған актердай қасын қағып турғанларын көрген адам ишек-силеси қатады. Бурын айлық алса алды менен енем кийсин, қызларыма болсын дейтуғын адам, енди тауардың не таза түри шықса ең биринши оның ийнинде көресең. Кеули келсе «ақшасын апамнан алдым» деп, я болмаса «келте қарыз, узын қарыз» дейди де үйине айлығын алып келгенди қойды. Хаял усап ошақ басына сипсе урмайды. Қара қазан бирде қайнап, бирде қатты нан ғайзап, көк шай менен жататуғын күнлер көбейди.

— Унға аунаған қара пышыққа мегзедің. Қалай, жигитлерге жаранып, сулыу келиншек атандың ба? Жаман қатынға ойнас та көп . . .

— Пиштиу! Ишин қүйсе дуз жала!

— Әстерек, бул турысында маңлайыма сыйсаң болар еди. Жин де бейимди урады.

— Саған еле берин қызық көрсетемен. Ойнаған екенсең, баяғы Қаллигүлден гүдеринди үз, еки бетинди алқараған етемен, деп тәп берди. Көз илмес шаққанлық пенен ийегиниң астына кирип, сүйем өскен қанжардай тырнақларын көзине тақады.

Турдыбай «хау, мынау не қылады» деп апалақлады. Еркеслиги тутып ашыу шақырып, адамға араша бермей, астын жер, үстине тепки етип сабағысы да келди. Қой, «қудайдың урып қойғаны азба» деп өзін басып, күн бойы үйден шыға алмай бауырын муздай жерге берип жатты. Кешке таман шамаллап, жұмыс бетинен айланса еле келмепти. Қазан асылып, шай қайынамаған. Урысқағысқа көзлери үйреніп қалған қызлары күннің қызылы батпай-ақ хәр жерде төсегін де салмастан, домаласып уйықлап жатыр. Шыдамай емлеуғана бетке кетти. «Апаң бир жаққа бараман деп айтпады ма?» деп қызларын уйқысыннан оятып сорады. Таң атқанша апасы екеуі ах-ухлеп есиктен бир кирип, бир шығып, жүрди де қойды. Апасының «қустай салып отырған келинимнен айырылып қалмасам болар еди, мен бейбақ» деп маңлайын төбелегени артықмаш азап болды.

Ертеңине сәскеге тамап шалжақлап кирип келген Қаллигүл босағаның аузында ес-түсіні жойтып отырған күйеуі менен енесіне «анам ауырып қалыпты, дәридармақ апарып, қонып қалдым» деди.

— Апаң ауырса, үйге неге бир ауыз айтып кетпейсең? Бирге барғанда да зыятлық етпеймен. Сениң анаң мениң анам емес пе?!—деди салпаусып қалған Турдыбай.

— Қашаннан берли мийирбан болып қалдың? Баяғы заманда күйеулеп барғалы, сол үйдің қапы, әйнеги арқаға ма, құблаға ма қарап турғанын билесең бе? Қулақларыңызға жұп-жұптан алтын сырға, ерким өзінде, бараман деген жериме бараман, келемен деген жериме келемен. Сизлерден шайтаным да сескенбейди . . .

Турдыбайдың аузына кум құйылып, тауы қайтып қалған. Сөзинің ырас-өтиригін билмекши болып, сол қызыу пәтте үйине хәлекленіп барып келмекши еди. Сәл жерде қырсықтырып аларсаң деп апасы жибермеді.

«Бир айландырғанды шыр айландырады». Апасының сол күнлери гөне жапсақлары қозып, тез-тез жатып қа-

ла берди. Күнине жарап, ең болмаса азанлы-кеш жармасын былғап бергени де жақсы еди. Қәллигүл дүзден тойып, келе ме, жайына кирсе қайтып шықпайды. Аратура асқан аўқатының дузы бирде кемис, бирде уу қарақан, обалынан қорықпай аппақ асты төгетуғынын қәйтерсең.

Туўған аты болмаса қызларын қырқына шекем емин, гөжегиниң маңлайына теуип кеткен қояндай енесиниң етегине салып, өзинен жатсыратып үйреткен. Қалған жағында қызлары кемпир апасының шандыры шыққан емшегин сорып, сыйырдың сүти менен келе болады. Кемпир апасына бауыр басқаны соншелли оны көргенде тым-тырақай қашып жүргени. Қәллигүлге бул оң түсип, өз үйиниң қонағы сыпатында кирип шығады.

Дәслебинде қол созым жерге бөлекленген төсек кейип ала жайдың еки мүйешине көшти, гейде тәбийий дәзеттиң қумары тутып, түнниң бир ўақтында еңбеклеп барып қалса қолын қақпағаны менен өлидей, қыбыр етпей жатқаны бәринен жамаң. Сени «ийттиң етисен бетер жек көремен», деп кеўлиндегисин ашық аитып, қараңғыда бас демей, көз демей урады. Я тебеди, болмаса тислейди.

Дәмеш кемпир барлығынан хабардар. «Анасы аўырса аўхалынан хабар алады. Мен апасы емеспен бе, ең болмаса апа деп саулығың жақсы ма деп, маңлайыма қолын тийгизсе жазылып кетпеймен бе? Адам қудайдан перзент тилегенде, аўырғанда таңлайыма суу тамызады, аўыр мүшкилимди жеңиллетеди деп әрман етеди. Урыса күйеуи менен урысыпты, мениң не жазығым бар?! Шырағымлап, ығын шалып жүрсем» деп көрпениң астында тамсанып көз жасын жутып, таң атқанша жылап шығады.

Яр дегеннен айтқаны келди де турды. Еси пүтин на-шар болғанда «ерим-пирим деп сыйласа, енем деп ойласса, өзиниң хәм басқалардың бахтына қара тикпес еди. Еле де күнине жарап турған Бахтыгүли менен Дәмегүли. Апалап шырлап бир ели қасынан атлап шықпай шай-сууына қарамағанда бул үйде тил тартпай өлип кете бересең.

Келиншеги менен және бир мәртебе ашық сөйлесиў ушып араққа өзи қайттыға тойып келген Турдыбай жүрексийип, суқ бармағын бүгип шақырды.

— Бермаған жақынла, мен саған киммен?

— Ҳәзирше құдай қосқан қосағым, қызларымның әкесисен.

— Ҳәзирше де... Қашан ул тууып бересен? Уллы болған күни жарылғанша арақ ишемен де қайтып уртламайман. Басыма сәлле орап, бес ұақлы намаз оқып молла-боламан.

— Қәлибиң тайын әңгиме зууаласын писик ийлеп қуятуғын адамында.

— Ҳәссений! Жаңа, баяғы ақсөкиттің астындағы Қәллигүлге усап киятырсаң, Егер, сол Қәллигүл болсаң, мен Турдыбайыңман.

— Мени өкшеси қанамаған бир қақсал ҳаялға санап жүрсен-ау! Қуда берсе тууыудан қашпайман. Демиңди ал, қалған жағын жатарда сөйлесейик.

— Мени таслап кетпейсең бе?

— Айтагөрме, қайтама ул туумайды деп үйден қаңғалатып шығарып жибере ме деп қорқаман. Жумыста, көшеде сүйреп сабап, абырайымды төккенди қой. Жүдө қолың қышып баратырса, айыбымды мойныма қойда, жайға қамап етимнен ет кесип ал . . .

— Қойдым.

Адам кеули сынса құрап болмайтуғын шийшедей. Олар бир-бирин мың-алдап арбағаны менен бурынғы Турдыбай, Қәллигүл бола алмайды. Ерли-зайыплылардың ети енисип, қаны қарысып, қанша жыллар тақан шайысса да «бир орауы» ишинде қалады. Өйтпесе, бир-бирине қызығы қалмай тойынып, ойыншыққа айланады. Усы жерден исенимсізлик, опасызлық басланады . . .

Цәмеш кемпирдин азаннан қара кешке баққаны келини менен баласының қасы-қабағы. Тақыр жерден шаң шығарып және бир жыр табама деп жаңы қалмайды. Сәл нәрсеге арасына түсип ууықтырып алмайын. Бузықбасы болмай, тынышыма жүрейин деп өзиниң санын өзи бурап отырғаны.

« . . . Инсан деген аты болмаса, ҳәзиргиниң адамларында салмақ қалмағандай. Ауылынан еркек туқымы қалмай урысқа кеткенде изинен «қара хат» келсе де «батырым тири, келеди» деп үмитпен жаңылмай күткен жесирлердиң муҳаббатқа опадарлығын көрип өскенликтен бе Мәтжанға өмир бойы садық қалды. Са-

ғына қыялында, түслерінде, ушырасып, татлы сезімлерге берілгени жетіп атыр. Қай уақытта да адамның аржарына берсин. Сүйегі бузық болмаса, уясы оңлы жерден шыққан адам қандай қыямет қайымда да бузықлыққа бармайды. Бийпатпаның туқымы болғаннан соң бір адамдай сүйиушілік дегенди билип, түсиніп жасады. Хәзіргилерден қудай сақласын. Жаман қатын үйде болса қазір береді, көзің жоқта ғарлық етеди...

Қәллигүл сол күні жаңа түскен келиншекті елпидеп хызмет етті. Қолы шығысып кеткен қазап-табаққа араласып, ошақтың басына сипсе урды. Түнде бір төсекте жатқанда денесі таң қалғандай музлап, қалшылдан тоңып атырғанын аңлады.

— Жарасқанымызды көріп қызлардың жайылып ойшағанын абайладың ба? Апам да аяғының үстине миңди. Енді қайтып урыспайық, — деди Турдыбайдың дауысы дирилдеп.

— Урыс деген бір адамнан шықпайды. Саған айта алмай жүрген гәпим бар. Опы еситсең және үскиниц құйылып қалар?

— Аманлық-па? — деди Турдыбай орнынан жылан шыққандай ырғып турып.

— Және не болып қалды сор маңлайыма, өлимлик болса да айт?!

— Етке шықпай, азып кеткенімди байқайсаң ба? Құрғақ жөтел, диземнен динке кеткени болмаса өзимди қуунақ сеземен. Иштейім жақсы, рентгенге түссем өкпеңде қара дақ бар деди. Өкпе ауырыу деген еми жоқ кесел. Күтиніп, үлкен қалаларға барып ем алмасам болмайды. Сынықтан басқасының барлығы қатықтай жуады, көп жантаса берме, сәл жерде сени де ауыртып, енемнен басым бәлеге қалар.

— Аманлық екен-ғой, жүрегімди жарып жибердің. Барлық дүнья малым жолыңа садақа, емлең, жаным!

Азанда бір төсектен оянып, Қәллигүлдің сол сапарғы айнаның алдында салланып тұрғанына сүйсиніп қарады.

«...ақмақ басым, келиншегімнің өзін күткенін шебекейіне жорып, оны да, өзимди де босқа қыйнап жүрген екенмен-ау. Инсапты хәр кимнің өзине берсин. Мейли, боянсын, тарансын, шырайға, ақыл ойға хеш қайладан қалыспайды. Қолыма нобай ақша түссе, не

бақасына болса да керек затын сатып әперемен» деп ойлап қойды.

6

Келиншек таңның алдында шоршынып оянды. Ядына қайдағы училищеде оқып жүргенде тоқыған қол орамалы түсіп, бұйынтықлап жасырып жүрген жеринен зорға тауып алды. Орамалдағы қызыл, көк сабақта тоқылған гүлдер түсин жойтпапты. Сүйген жигити жоқ болғанлықтан атына орын таслап, кимге арнап тоқығаны биймәлим болып қалып еди. Талай рет бос жерге Турдыбайдың атын жазбақшы болып, қолына ийне сабақ алғаны менен бармағына суғып ала бергеннен соң қойды.

Орамал менен көзине үйирілген жас пенен пешанасындағы муздай терди сыпырды. Көк желкесинен басқан ауыр ойлардан зорығып мурнынан зирек-зирек қан ағып, көпшигиннің аппақ тысы менен төсеги бүлин-нип қалды. Айнаның алдында барлық нәрселерди қас қатымға болса да ой-қыялынан шығарып, көзин қатты жумын отырды. Соң айқасып қалған кирпиктерин қолы менен зордап жаздырып ашқанда айнадағы сұлдерин өзи танымады. «Сен кимсең?»—деди сыбырланып. «Сен кимсең, ырас ақ Қәллігүлсең бе? Сени танымайман, танымайман! Абайлы бол, сени шайтан азғырып, жолдан шығарып жүр. Адам ашық халда да, жасырын халда да қудайдан қорқып жасауы керек. Онша келип адамлардан, өмирден түңилесең. Бойындай бой болса да кеулицдей кеуил қайда?! Кәйуаны қатын болғанша өзін танып, бийлеп алмаған адам басқаларды түсине ме? Еркегин бахытлы ете ала ма?!

Сен, тоқтап тұр. Өмирликке қол берген, күшигинде талаған Турдыбайынның қәте-кемшилигин көргішсен. Оны ийт жолына салдың, айыбы не? Ол хәм сен хәм бес күнлик дүньяның қутлы қонағысан. Бай кисен, бала тусау, жас өтип кеткеннен соң желөкпеликти қой. Дәслеп бойындағы өз нуқсанларынды бил, өзинди дүзе...»

Хаял жүреги сыр сандық. Қулплы, гилти теңизге тасланған. Гилтти алыу гез келген жигитти қолынан келе бермейди. Билгенге, басына түскен адамға хаялды бийлеу мәмлекетти басқарыудан ауыр...

Өзин қанша зорласа да Турдыбайды сүйе алмайту

ғынына әбден көзі жетті. Оның қәтелигі сыртқы पिшмине қызығып жан дүньясына үңілмей, жүрегіндегі муҳаббат гүлин бүртик жарғызбай үзип алғанында. Өмирдің ашшы-душшысын татысқан, қослас болған жыллар мәзи, тиришилиқ ушын жасау. Хәр ким өз бахтын таусын, ажырасайық, түбинде айра түсетуғын адамлармыз деп айтыуға мәртлигі жетпеди. Турдыбай болса, ҳаял деген күндиз үй, дүз жумысы, түнде қойнында жатып бала тууса, аұқатын писирсе болғаны деген түсиниктен өмир аллада шығып кете алмайды. Әри-бери күйеуимди сүймесемде қызларым арқалы жақсы көрип кетермен деп шыдасып еди. Қәтелесипти, керисинше күн өткен сайын ийне жеген ийттей азарланып, жарық дүнья көзиниң алдында қараңғыласыз баратырғандай...

Сөйтип отырғанда балалығы ядына түсип, кеули бузылды. Жесир кемпирдің генжетайы еди. Қашан ер жетемен дегенше таза кийим киймей, мудары әжапаларының гөне-көксилери менен оңысты. Класста оқып жүргенде қызлар «биреулерди жақсы көрдик, сүйдик» деп атырса да ол биреуди, басқалар оны қәлемеди. Соның ушын ба, өзін хәм басқаларды жек көрип өсти. Бар ашыуын китаптан алып, гейде сабақларынан билип турса да айтпай қырсықлығы тутып сазырайып қалатуғын еди.

Училищеде оқығанда да хеш жаққа мойынын бурмады. Екинши жылға қарап тири жанға сездирмей училищениң қасындағы «белгисиз солдаттын» естелигине гүл қойыуға келген жас жубайларға қызықсынып қарайтуғын әдет шығарды. Өзин келиншектің орнына қойып, сөйлеп, күлгенлери, күйеуиниң билегинен услап, өкпейип гүл қойғанлары, тең аяқ қосып жүргенлерине шекем еликлеп, еслеп қалғысы келеди. Ата-ана улға да, қызға да ең биринши алтын тахт емес, бахыт тилесин. Несип етсе ертең бир күн ғайбана сол сүйиклиси менен усы естеликке қол уласып келгенде албырап қалғысы келмейди...

«Адамлардан усы уақытқа шекем үрккеним жетер. Шарқ урып сүйиклимди излеп табайын» деп бирден хәулығып жигит-желеңге қыя бақты. Бирге оқыған досларының турмысқа шыққан тойларына барғанда таллай жигитлер менен отырысып, сүйкенгенлерине кеули шаппай, унағанлары және қайырылып қарамады.

Сөйтип жүргенде еки жыллық оқыуы питти, ғайыбын таппай ат басындай эрман менен ауылына қайтыуға туура келди. Ауыл демекши, өзи жасайтуғын кишкене районның орайы. Еки жылдың ишинде айтарлықтай өзгерис жүз бермепти. Бардамлы жердің хожалығы болмаса, келиншекти «Чайкаға» миндирик қыдыртыуды үрдис етпейди. Бурынғыдай алып ушқанды қойып, «қой, ауыллық жерде изине ызғытып жигит ертип жүрсең басың бәлеге қалады. Тынышыма жүрейин. Сонша қыйыншылықтар менен камалға келтирген, оқытқан анама бир-еки жыл хызмет етейин. Қартайып баратырман ба, бай болса Бахтымнан көрермен» деп қунығып жұмысқа киристи. Сөйтип жүргенде Турдыбай гезлести. Сүймесе де сынаспастан ун қалтадай машынның артына атып урып, үйине алып барғанда бир гүдибузар жеңгеси:

— Еситип, билип атырмыз. Сен еле де жақсы екенсең, ең болмаса тиллесип, бауыр басқансыз. Мен байымды оңым түе түсимде де көрмедим. Алып қашқан бир топар жигитлерге «қайсыңызға тийемен» деп уятты қойып сорадым,—деп тәлимсиди.

Дуз-несийбең көтерілмей, дым қапылып баратырса, жигит те, қыз да «өзин сүйгенге» қол берип турмыс қурғаны мақул. Қыз отырып қалса қатары үйленип кетеди, оннан соң қатын өлген менен я ажырасқан адамға мәжбүрий басын шатады. Усы қорқыныш пенен маңлайыма жазылғаны усы шығар, шарбаяшылық етип бет жыртысып үйге қайтқан менен «қайтпа» атанып, бетиме күйе жағылады деп тәдирге тән берди. Анасына кейип берген кемпирдің жаулығы желбиреп, ғабалақлап жүрип айтқан сөзлеринен «енем жақсы адам көринеди» деп оғанда қуұанды.

Ауқат желинип, адамлар еле үйли-үйине дағыспай атырып бағанағы гүдибузар жеңгеси бир қуман менен ләгенди дүрс еттирип қойып атырып «жақсы жатып турың» деп жүрегін муздай суу етти. Турдыбай қасында басын төмен алып отыр. Алдында биреу жайдың ишиң айланып, услатпай дызағайлап қашып жүргендей бас салып, шалқасына жығып етегине асылды. Еркелетип жақсы сөз айтып, қолы менен сылап-сыйлап, бойына үйретпей, ең болмаса адам усап төсек те салдырмадығау. Нашар пақырдың босағасына денесин ба-

гыш етип келгенине пәми алыспаса. Байға тийген усындай болатуғын болса қайтып еркекке нәзерим түспей-ақ қойсын деп жан таласып айқасты. Таңның алдында қыз ғалдан кетип, еркек-еркекклигине барды.

Жигит қыз тәнине ийелик еткени менен жүрегіндеги нәзик тарларына қолы жетпеди. Ұр қашан да, соның ишінде биринши түнде келиншегинен бұрын уйықлап қалған жигитке о дүнья, бул дүнья кеширим берилмейди. Сүйиклисін мәпелеп, алақаныңа салып уйықлатып, туу сыртынан гөззалдығына сүйсинбеген жигиттің көкирегі соқыр...

Қәллигүл тас түнек қараңғыда қорылдысы жер жарған күйеунинің аяқ ушында дүньяға қыз болып келгенине пушайман жеп, көп жылады...

7.

Қулазыған кеулимнің из түспеген жазығында ойқаслап ат шабатуғын шабандозым қайдасан? Тынып қалған булағымның көзін қашан ылайлайсан? Таудай салмағын қабырғамның биреуін қалдырмай сындырса да көтеріуге қайылман...

Күн желемик аяз. Күл рең аспанды құрсаған бултардың арасынан қуяш айғабағардың гүлиндей сарғайып көринеди. Аш белине шоласқан мүйіздей қарашашын бир өрім етип қойған келиншек қаланың адамлар күтә сийрек туратуғын бәндиргисине келди. Өзин көшкисинен сытылып, толқыған теңизге ығып кеткен ескексіз қайыққа минген жолаушыдай сезип дағдырады. Көзлеринен ушқын шашып, еки бети лаулап жанып тур. Тап, хәзирги қалатында ким көринген еркек қолынан усласа таңламастан жетегінде кетежақ. Усылайынша қанатлап турғанда көктен тилегенин жерден берип, қасына қызыл реңдеги «Москвич» машинасы тоқтады.

— Жол болсын! — деди Оразбай машинасының арты қапысын ашып.

Қәллигүл жан-жағына алақлап, биреу көріп қоймады ма деп машинаға тез отырды.

— Сиздей периштени тар қәпесте сақлап, шырылматып қойған еркекке мың нәлет. Сийрек көринетуғын болып кеттиңіз?!

- Нөкиске, докторларға көринип қайтпақшыман.
- Жолымыз бир екен, министрликке баратуғын жумысларым шықты. Бүгин сизиң хызметиниздемиз.
- Автобуста барғанда да болар еди. Жалғыз мингеним қолайсыз емеспе?
- Он бес жасар қыздай наз ете бересиз. Бирақ, нашардың нашардан парқы наз, қылығында.
- Хаялларды жүдә айырып, танып биледи екенсиз. Назды да көтергендей адамға ислейсең.
- Хызметимиз сондай. Адамлар менен көп ислесең сынап, минегиш боласаң. Қызғаншақ күйеуиң не талаптың басында. Эй, айта беремиз-ау! Оның орнына ким болғанда да сиздей саҳибжамалды қызғанады.
- Маңлайымызға шатылғаны сол болса не қыламыз, ырыл-тырыл оңысық.
- Исин прокуратурадан зорға қысқарттым. Алқымы кең, сизлерден омсырайтып алғандай, мени теспей сорыды. Көкнар деген адам өлтирген менен барабар. Еси бар адам бундай иске қәтереге түспейди. Сениң бир ауыз сөзиңе бола...
- Рахмет.
- Тула бойым қурысып баяғы жапсағым шығып жүр. Қәраматлы қолларыңды сағындым, күн тиймеген жерлеринди көрсет?!
- Қәллигүлдің бетине қаны теуип, помидордай қызарды. Бас үйретилмеген асау тайға қурық түскендей бир шапшып, бир жууасыды. Тили таңлайына жабысып, гүрмелмейди.
- Алдымызға кеселбент адам келсе таңламаймыз. Бир сәтли күни тап болдың-дә! Келиншегине арқа-мойныңды ууқалауды үйрет деп едим ғо?!
- Оған түсип қалыпты. Қолы тийип кетсе шеңгел сүйрегендей. Неге тымсырайып қалдың, ойнап айтаман, байға садық болғаның жақсы.
- Қәллигүл мыйық тартты, күлсе гәптиң қонғаны,— деп Оразбай машинасын тасбақа жүриске салып Нөкиске тал түске жеткерди.
- Билесең бе, Қәллигүл! Қайда жүрсем де үйден аұқатланғанды жақсы көремен. Бир сапары көпшиликтиң аұқаты, асханадан жеймен деп аузы-басыма ушық шықты. Түсликтің уақты, қарынымыз «үәү» деп тур. Қарсы болмасаң танысымның үйинен шай-суу ишип шығайық.

Келиншектің бойына қалтыратпа тийіп, сууық демін алды. «Нем кетипти, барсам-барайын. Нийети дүзиу шығар, инсапты хәр кимнің өзине берсин, ерким өзимде. Қуда қосып турса болажақ истен қашып қутыла алмайсан. Көрген жерде қасып сөйлеп, бийшараның ууыз ийнин құртаман. Оразбайдай жигиттің сұлтаны менен жаманлығында кеуіл қоссам шеп болмас...»

—Бир нәрсеге хайранман. Қауынның жақсысын сағал жейди. Пәтли жигитлердің қатыны пәс, төменшик жигитлердің қатыны неге боласынлы келеди? Қатыннан салыуым жоқ. Үйдеги қос ийнениң көтинен түрте алмайтуғын тири жан. Не ишип не жейменнің ууайымы болмаса да халын билмей мәтибийсинеди. Сонша жыл тақан шайысқаннан соң айырылысып кете алмайсан. Арада балалар бар...

— Қойса, бир бийшараны сыртынан жазғырып не қылсаң. Дүзге шықса барлық еркектің айтатуғын үйреншикли қосығы. «Қыз уақтында бәри жақсы, жаман қатын қайдан шығады» деп жас гезимизде барлығымыздың қәдди-қәуметимиз келискен, епли болғанбыз...

Оразбай сөзинің сәл уйқаспай қалғанына өкинди. «Асықпай тур еле, танып билмеген адамды тыр жалаңашлап массаж ислеуді билесең. Көзи қарауытып жүрген нашардың сөзи менен иси бир жерден шықпайды. Яқ деп отырып, болары болдыға келеди...»

—Бирге ноль, биз жеңилдик. Қаланың адамлары гезенде, үйінде турмайды. Өзим хабарласып шығайын. Кетип қалма, я сыртыңнан құлплайын ба?!

Қәллигүл маған бәри бир дегендей басын ийзеди. Оразбай оны сүүретши болып яслеитұғын жорасыңың үйине баслап келген еди. Усындай қалаға табаны тийсе несип еткени менен жупласып келип хәзлеседи. Гилт қоятуғын жери билгили, қоңсы қобалары да таныс.

— Жүре бер, үйдің адамы қоңсыларына ма, дүканға ма шығып кеткен. Бала-шағамыз бенен қатнасып отырған, қыл қыймас жорамыздың үйи, — деп өтирикти сұлқыйтты.

Келиншектің босағадан атлауы мәттал аңличан құлпы шырт етип илинди. Ол албырағанын сездиргиси келмей биринің ишинен бири кирип шыққан үш бөлмели жайды асықпай аралады. Өзлеринен басқа адам жоқ. Оразбай тап үйине келгендей музлатқыштан гөш

алып туурады. Картошка, пияз, геширди қыршып таза лағандағы қыймылын көз илмейди.

— Үйде, қатынға қазанның қулағын услатпайман. Қалай, бизиң Турдыбай жорамыз бир жаққа кеткениңде аұқатын писирип жей алама?

— Түсип қалыпты. «Жылағанның алдынан әкирген шығады» деп, айта берсем сөзимиз үнлес шығады. Алдына апарып берген аұқатты төкпей-шашпай ишсе де болар. Сол қалына қазан-табақты қатынның жұмысына санап гәрдийетуғынын қәйтерсең.

— Ол жери болмапты. Хош, қазанды атландырдық. Аұқат писемен дегенше еминди қоллан, — деп қолынан жетеклеп, төрги бөлмеге киргизди. Ернинен нәшелеп сүйип, тилин таңлайынан сууырып алғандай етип сорыды. Асықтастан өзін хәм оны енеден тууылғандай етип жалаңашлады. Келиншектің тал шыбықтай майысқан қумырысқа бел, домбыра бөксесине суқланып бир-бирине узақтан қарасып, тәп беристи. Кенедей қатқан келиншектің қаңбақтай денесін шаң кийизди жерге силкип қаққандай қанша өңменин тасласа да аұырсынбады. Денелери кепсерленбесе алынбайтуғын дәрежеде жабысып қалғандай.

— Мына, массаждың баяғыдан да зор болды,— деди Оразбай қызынған денеси сууынғаннан соң.

— Өлтирдин, көзимнің алдында шахмақ шағылды. Сендей еркекке бардаш берип жүрген хаялыңның жаны тас. Өмирде шықпаған қамау теримди алдың. Дүньяда не жаман екенин билесең бе, уйықламасаң қабақ, ишпесең тамақ, төсекти сағынған хаялдың құрысы жаман. Аңласаң, биринши ушырасқанда «шайтансырап ақлай» көристик. Соннан берли сени аңсайман. Уақты келгенде көкирегимнен ийтерип таслап кетпейсең бе?

— Қайдағыны айтпа. Сени байыңа да көзим қыймайды.

Кеулиндеги сөзин еситкен келиншек палуан денели жигиттің қолтығына тығылып, хеш бир әтир сууға бергисиз еркектің ийсине елитип бийхуш халда жатты.

— Арамызда зорлық-зомбылық жоқ. Бир-биримиздің атақ абырайымызды сақлап, ара-тура болса да жыйырық жазысып турайық.

— Сенде хаял, менде бай бар. Бизлерди бир күн көрпе, бир күн түн жасырар. Үшинши күни дуйым журтқа рәсиуа болатуғынымызды усы уақыттан баслап

мойынлап қоя бер. Соның ушын қауышпай-ақ дос адамдай қатнаса бергенде болар еди. Зарым бар, зорым...

— Пай, айттың-ау! Еркек пенен қаялдың дослығы бұнысыз қызық емес.

— Дурыс ғой.

— Елеге шекем қайранман, не ушын бірден жалаңашлап таслап массаж иследиң?

— Саған хәуесим келди. Сендей жигитке ким қызбайды. Өзинди барлық жынысымнан қызғанаман.

— Исенебер, жаман байың қәдиреңе жетпесе өзнимиз билемиз. Қатын деген тек қушақта жатып семиреді. Құдаға шүкир, еки қатын баққандай қаллыман.

— Мениң пайым көбирек болсын,—деп келиншек мейілісіз жигитти зорлағандай өзине тартты. Жент болып, шанышқыға илинген қылыш шабақтай тыпырлайды. Сыңсыды, өксиди, түсиниксіз бир нәрселерди губирлеп демигеди.

— Бир өмир садықпан, жаным!

— Солай болсын, саған садықлық қаққында бир рәуият айтып берейин бе?

— Айт.

— Негизинде оны ядтан тоқымадым. Турмыста болған, бир жорамның басынан кеширген хәдийсеси, оннан түрлише мазмун шығарарсаң. Сәл жерде қылтыйып өкпелеп қалмайсаң, ба?

— Кеуілге келетуғын сөз айтпассаң?!

— «...бир жигит қаялының опадарлығын сынап көриу нийетинде жүреді. Қанша жолын излесе де таба алмапты. Күнлердің бирінде зыяпаттан шала мәс қалында ярым ақшамда үйине келсе сыртқы есиги ашық. Қаялының иш көйлегі көкирек ауызға шекем түрилип, жатырғанмыш. Көптен ойлап жүрген ойын иске асырыудың рети келгенине қууанып, көйлегін басына түйіп, шараят жұмысын елес-қапаста питкерип алады. Уйқысыраған келиншек оны қайтама өзине тарта берипти. Жигит қаялы оянып, есин жыймастан бурын үйден шығып кетеди. Әлле уақыттан соң сырттан «үйде ким бар, кимсең, тоқта» деп дауыслап, босағада келиншегиниң кийинип болыуын күтип турады.

— Еле уйқылаған жоқсаң ба? Ким келди? Жаңа биреу үйден шықты,—деп дох урады.

Басына шекийне қалтадай түйілген көйлегін зорға шешіп, нениң не болғанын түсине алмай атырған хаялы қызара бөртіп;

—Жети түнде үйге ким келетуғын еди? Шаршап жүріп, ашығымыз ашық, тесигиміз тесік ұйықлап қалыппыз,—деп қас қақпай өтирик сөйлейди.

Соннан жигит үш күнге шекем «ким келди?» деп хаялын урып, не түрлі жолларға салып көрседе хаяқыйқат болған нәрсени айттыра алмайды. Тил тартпай өлип кетсе де мойынлата алмайтуғынына анық көзі жетипти. Ең соңында хаялы «маған анық исенбейтуғын болсаң ажырасайық» деп өзи усыныс билдиреди. Сонда жигит сынау ұшын өзи жақынлық қылғанын айтқанда келиншеги «еле сен бе едің?» деп жылап жиберген ұсайды...

— Сәл исенімсізлеу, сууда балық, төсекте хаял күшлі. Ким билсин, турмыста нелер гезлеспейди дейсең?—деди келиншек сәл муңайып.

— Ғәзірше қанша опадармыз деп ант суу ишкениміз бенен сәл жерде болмас ислер болып қалады. Әр қандай жағдайда да бір-биримізге бек болайық дегенім.

Қәллігүл үнсиз. Оразбайдан бундай сөз күтпеген еди. Сулуу болғаны менен ер болмасын бірден аңлап түңілди. Асығып-үсигіп кийиніп, оннан бурын есиктің аузына барып турды. Қанша тил ушы шийрин сөздерди айтқаның менен ойнастың аты ойнас. Уақты келгенде кирлеген шулықтай алмастырып, тазасын кийіп кете береді.

— Ашыуың мурнынның ушында. Құлдың да құрдасы болады. Жақсы-жаман нәрселерди билмегеннен билип тойған жақсы. Жууынып-шайынып алайық. Сонша мийнетлер менен писирген ауқаттан дәм тат.

— Иштейімди байлап тасладың?!

Оразбай: «...нашарды бир алдап қолға түсириу ақырзаман. Алдап үлгерсең түйениң мурнына жип өткерип алғандай, қәлеген жағыңа ертип жүре бересен. Басқалары қолыма қарайтуғын еди, мынауысы емешеси құрып, сүйіп қалыпты. Шашы узын, ақылы келте, ессіз нашарым-ау! Усы халыңа мениң қай жарама емсең. Тамашанды бир көрдик, жетеди. Саған бауыр басып қала алмайман» деп жайдан шығып, тууры ауылына қайтты.

Жол бойы машинаны ирпекши еди. келиншек қайылшылық бермеді.

Күннің қызылы батпай-ақ оны азанда миндирип кеткен жерине түсирди...

8

Қәллигүл өзін дәрьяның қайнауытлы ийримине түсіп, ғарық болған адамдай сезді. Бурынғыдай адамларға тик қарап жүретуғын бети жоқ, күйик. Сыртынан, көзінше жақсы-жаман сөз айтылғаны менен хұжданн алдында таза болғанлықтан хеш қайсысына қулақ аспайтуғын еди. Жолда ушырасқанлар қолын шошайтын «бузық» деп сарсаң кесек қылатуғындай. Енди...

Сыр минез болып қалған. Турдыбай айланып келип көзине үциле береді. Көз адамның жүзи, ол хеш уақытта да алдамайды. Қәллигүл ең изинде өзін алып қашып «ауырдым» деп қутылды.

— Шай иш, аұқатты саған қаратып қойыппыз, — деди Бахытгүлі. Турдыбай қара булттай түнерген. Енеси жүзин терис бурып отыр. Түннің бір уақтында өкпесин қолына алып «төрт аяқлап» жеткен Турдыбайды орнынан өрре турып күтип алды.

— Саған хәзлик, маған жан қайғы.

— Жангенем өлсем сеннен артықпан ба?

— Қашаннан берли?

— Ерли-зайыпшылар өле-өлгенше бір төсекте жатпаса гүнаға батады-мыш, қасында ең болмаса тыныш жатайын.

— Хәммеңиз рәуиятшыл болып кеттиңиз, — деген сөз аңлаусызда аузынан шығып кетип, тилин тиследі. Аңласа алдында дизерлеп жыламсырап отырған Турдыбай ондай гәптиң парқына баратуғын халда емес.

Турдыбай илажсыз аттың басын бурды...

Жаратылыс деген қандай қызық. Адамлардың сырты пүтин, иши түтин болып, небир ақ ийт, қара ийтлер өлип, сасып жатырса да сыр бермейді. Сол жатқанда Оразбай менен және қойынлас болуұды ойлады. Ондай жигитлерге ким күлип бақпайды, не көп, ылыққан нашар көп деп қызғаныштан жарылажақ халға келді.

Турдыбай есин билгели көрген-билгенин апасына айтып ойласпай жұмыс етпейтуғын ынжықлығына барып, айланып келип шағына береді.

—Билмедим, балам! Келин жүүенсиз, бас жиби түриү-ли. Бетинде быж еткендей уяты қалмады. Аяқ алысынан жаман қорқаман. Бәсе, бала тууған қатын деген жас көкирекликке сала бермей ошағының басында неге ома-лып отырмайды. Қашан көрсең елгезердей қаңғып жүр-гени. «Соқырдың соңынан бақ» деп бир бәлеге шатыл-маса дейбер?!

— Баяғы Қәллигүл емес-ау, апа!

— «Мен не деймен, қобызым не дейди» — деп хеш нәрсениң парқына бармайсаң. Хаял-жигиттиң ярым бах-ты. Хаялдың зоры-ерксктиң соры. «Бекирениң басы тас-ка тиймей қайтпайды» деп турмыстан дәкки жеп, өзи сабасына түспесе ырық бермейди. Абайла, қолынан түрли жаманлық келеди..

Бир күни түн жарпында төсегинде дөнбекшип, уйық-лай алмай атырса келиншегиниң гаўзанып бир нәрсени жеп атырғанын сизди. Орнынан тура сала жарықты жағып, үстине жамылған көрпесин серпип жиберсе ал-ма гүйсеп атыр. Қарны да әдеуір билинип қалыпты.

— Уры пышықтай бул не? Алмаға жеридиң бе?

Қәллигүл аўзындағысын жута алмай түйилип, көр-песин тартып жамылды.

— Кеселмен деп сәдделеп қасына жолатпайсаң. Күннен жүкли болдың ба? Баланың әкеси ким?

— Еки ортада дizeң қыршылып, талай рет шапқан-ларыңды умыттың ба? Бойыма пигип қалыпты. Тилеген ул баламды туўсам бул саўданы биротала қояман.

— «Алдамаға бала қайым, қудай урсын ғаррыны».

— Күнде айтайын десем умыта беремен. Қууаныш-тан жүрегиң жарылып кетпесин, қудай аўзыма салып турған шығар, ул туўсам..

— Туў, өгизи басқаники болғаны менен баспағы өзимиздики..

— Гүманыңды қой, бала сеники Турдыбай! Арақты көп ишип мийиң шайылған.

— Бириншиден арақты қойғаным саррас ярым жыл-дан асты. Соннан берли төсекте жатпадық. Есабыма дү-зиўмен. Адамгершилик ар-намысым сеникинен таза.

— Хәр қашан да «бала атаға гүман, анаға аян» болған. Көп аўыра бергенимди де баладан қалғаным-нан көремен.

Келиншек қызыл тили менен алдап-арбап, көрпесин

ашты. Таң атқанша Турдыбайды «Оразбайым» деп қушақлап абайсыздан атын айтып қоймайын деп тисленеді. Сөйтіп жатып арсызлық пенен «ершек деген ер еді, ийтти көрсе ийеди» деп үстинен күлетуғынын қәйтерсең..

9.

Мылтық пенен қатынға исенбе! Мылтық досқа да, қасқа да атылады. Ат пенен қатын ким бурын мингендики, ийесин онша таңлай бермейди. Дәрьяға бир ийт түскен менен сууы қарам болмайды..

Жумыстан шаршап келсе Қәллигүл қызларын қасына жыйнап, «Ағаң жаман, сизлерге жақсы әке тауып беремен. Бүгиннен баслап ағам деп айтпайсыз» деген сөзин қулағы шалса да еситпеген киси усады.

Апасы дурыс айтады. «Иштен шыққан жау жаман». Алыстағы душпанман деп бақырып, өзін танытып келип, сениң менен ҳадальй айқасады. Қатын қашанда да еркекке дос болмаған. Күнлердиң күни келгенде өз адамың болып жүрип қаныңды теспей сорып, қашан жаныңды алатуғыны биймәлим.

Адам шыққан жеринен бузылса жаман, әлем зимистан дейбер. Қара басы емес, талайларды былғайды..

Таба емес, тоба! Ғауғалы күнлерде Турдыбайдың шашы бирден ағарып, бетлерине айқыш-уйқыш әжим түсти. Жанары өлетуғын қойдың көзиндей нурсыз. Тоймерекелерге барысып-келисип отырған жора-жолдасларына ҳеш нәрсениң парқына бармайтуғын өликсе, териси кең адамдай көринип қалды.

Соңғы еки айда Қәллигүл сыртқа шықпаған есабы Азаннан қара кешке ермеги телефон. Сөзлерине қулақ салса дени сау адамның айтатуғын гәпине усамайды. Усының не ислеп, не қойғанын билмей-ақ қояйын, қулағым тыныш болсын деп, өзін шетке алып, қанша шырылдаса да трубкаға жақынлағысы келмейди. Ҳәкисинше таң азаннан, я ауыр жатарда, биймезгил уақытта шырылдаса «керек адам қоңырау етеди, саған ауыр-жеңили жоқ» деп урысады.

Бул қорлығы аздай түсликтен киятырғанда милицияхананың алдында «ышқыр бажасы» менен сөйлесип турған Қәллигүлди көзи шалып, жер жарылмады, бул кирмеди. Қудай бир қақы, Оразбайдан гүманы болса да, көзи менен көрмегеннен соң бундай ашық дәрежеде

кетеди деп ойламады. Ұяялына исенип-исенип, атайы бузық болып кеткенін хәммеден соң күйеуінің билип қалатуғыны усындайдан...

«Үйге барса ийт терисін басына қапларман» деп гижинди. Бирақ, үйіне келгенде де баяғы майда сөзли, тоңқылдаспадан асып түспеди.

— Бүйтип, күнде өлип жүргенше яр дегеннен сени, я өзимди өлтирип артымнан тынып кеткенім жақсы еди, — деди кеште өзін ақылға жеңдирип.

— Қолың көтере алмайтуғын шоқмарды белиңе байлама деген! Адам өлтириу дегенди аңсат пәмлейсең бе?! Баяғы исинди умыттың ба? Ашыуым келсе қәлеген уақытта қозғатып, қаматып жиберемен. Сен, әзелден жақсылықты онша биле бермейтуғын адамсан. Басқа биреу болғанда Оразбайдың табанын жалап, не барымына барып, өмир бойы қулы болып өтеди.

— Аузыңнан көкнар түспеди. Бала-шағаға дурыслап ийелик етип отырсаң қамалып келгеним жақсы еди.

Дәсме-дәс айтыстың үстине ауыллас Әмет деген жорасы көзи алақлап кирди. «Жұмысым бар еди» деп Турдыбайды сыртқа шығарып;

— Сен, өли ет биреу болдың-ғой жора! Еркеклик намысың бар ма өзи? Қойныңдағы қатынына неге тыйым салмайсаң! Қашан көрсең Оразбай менен тиртеклесип, машынында жүргени, — деди.

— Жүрсін. Хүкімет теңлик берип қойыпты. Сулуу қатынға зорлық көп.

— Қайталап айт?

— Әлеке! «Қашар кизин сүзбесе, тана жибін үзбейди» жанымды егей берме, таусылып жүрмен..

— Түсиндим, кешир жора. Қатын жаман болса, еки дүнья дозақ. Қасаң байтақ еки айғырды аш етеди, — деп гүбирленип, келиуінен кетиуі тезлесті.

Телефоннан сөйлесип, әбден мазасын ала бергеннен кейін бир танысларына шыңғырламайтуғын қосымша телефон құрдырып алды. Қәллигүл телефонға жууырғанда ол да билдирмей екинши жайдағы трубканы көтерип, барлық нәрседен хабардар болып отырды.

«Соңғы уақытлары хабарласпайтуғын болып кеттин? Я жаслау биреуди тауып алдың ба? Аспанға ушсаң аяғыңнан, жерге кирсең айдарыңнан тутаман, шыбын жаның алақанымда, қысып-қысып жиберсем уаңқылдың Хийуаға жетеди..»

— Жумыстың рети солай болып атыр. Бүгін балашағаны қыдыртып жибердим. Азырақтан соң үйге иеле бер, мауқымызды бир басатуғын болдық», — деген Оразбайдың жалынышлы дауысын еситкенде оның да аухалы аңсат емес екенін билип, бир жағынан қууанды.

Арадан сәл өтпей Қәллигүл сылаңлап кийиния сыртқа шықты.

— Жол болсын периштем! Есиктен кирип, тесиктен шыққанды қашан қоясаң?

— Докторға биреу қоңырау етипти. Апам ауырған, тез жетип бармасам болмайды.

— Сау анадьы ауырта берип бир күни өлтирип алмасаң болар еди. Төрт тәрәпиң құбла, бизден рухсат, алдын кеш, машина керек болса Оразбайға барыу керек екенін өзиң билсең...

Қәллигүл Оразбайдың некели ҳаялындай талтанлап күннің қызылы батпай-ақ үйине барды. Жаздың күни болғаннан соң сыртта шамаллап жүрген қоңсыларының барлығы оны көрди.

Турдыбай ауыр жатарда орнынан турып ең болмаса шырышын бузайын, жатып қалғанша атып қалайынға салып терезесине пүтин тас гербишти ылақтырды. Шылпәрше болып сынған айнаның дауысы жанғырып, қоңсылары далаға жууырып шықса да, олар тым-тырыс...

10.

— Ағасы, той-мереке жазылатуғын дәптерге жазыу түсипти, — деди Зийбагүл күндеги әдетинше тек азанғы шай үстинде ғана үйдеги жай-жағдайды айтысыуға уақты болатуғын Оразбайға.

— Қимнен?

— Ауылдағы «бузаубас» қайнағаның кеңес тойы, екеуимиз бирге көринбесек уят болар.

— Бузаубасыз не? Абысынларын бир заманлары жер тесер, пайдакүнем болғаннан соң қызыққа лақап қойған. Заманагөй келин усап «Султан қайнаға» дегенде биреу урыса ма? Қайнағаларыңның атын айтып тұрсаң толғағың жеңиллеседи, — деп Оразбай кеңкилдеп күлди.

— Өкпелеме, ол қайнаға енди «бузаубасы» менен кетеди. Қуда қалесе келин түсирсек айтқызбаспан. Енди қартайғанда тууып не?, — деди Зийбагүл наз етип.

— Жумыстың ретине қарай көрермиз. Машын менен балаларды қоса апарып таслап, өзимде ат үсти құтлы болсын айтып шығарман. Асықпай қонып, азанда қайтарсаң.

Оразбай қас қағымда ойланып, қашан көрисемиз деп дыңғырлап жүрген Қәллигүлди адам жоқта үйине шақырып, бәзим құрыуға рети келгенине қуғанды. Әзелден алып қашпайы бар, сулыу нашар көрсе таңлайын бир қақпай қалмайтуғын Оразбайдың елде көшеге шығып кетпей жүргени хаялының арқасы. Зийбагүл қолаяғы таза, сезимталлы, иләхидда жаратылған нашар. Ой-пикирлерин рети келгенде жалтақламай айтатуғын расгөйлиги себепли Оразбай айбынады. Ақ-сарыдан келген жүзи, көзи мудама күлип, шырайға бир нашардан қалыспайды. «Ишимдегини тап» деген туяналығы бар. Сөйлеген сөзлери өлшемли, жарасықлы кийинип, өзин, үйин азада тутады. Писирген аўқатын шекене урып отырып жейсең, үйдеги гәпти сыртқа, сырттағы сөзди үйге тасып сөз қуўмайтуғын жери артықмаш. Қонсықобалары менен усы ўақытқа шекем дауыс көтерип «сен-менге» келмеди. Аузы гөжедей қайнап, дүньяның сыпсың гәпин табатуғын қатынларға онша бас қоса бермейди. Көбирек балалары менен қосылып сабақ таярлайды, бос ўақты болса китап оқыйды. Көп жыллардан берли район орайындағы газета-журналлар сатуғын киосканы ашады. Ара-тура билмеген жерин келиншегинен сорап: «Сонша билимиң менен жарылып кетпей жүргениңди айт. Нағыз милицияның қатынысаңдә»,—деп бир жағынап басқылап, иштен мақтаныш етеди.

Хәр күни балаларына кешки аўқатын берип, қашан күйеуи келгенше тамағынан ас өтпей күтеди, ең болмаса үйге келгенде басы дем алсын деп жумыс тууралы бир ауыз сорамайды. Өзи айтса да бийпаруалық шырай танытып, гәптиң изин басқа жаққа бурып жибереди.

Күйеуиндей сын-сымбаты келискен, майлы тилли жигитке талай нашарлардың сырттан бир пай ашық болатуғынын иши сезеди. Қызғанады, оның менен қолынан не келсин. Инсапты өзине берсин деп қойыпты. Зыяпатлас құрдаслары менен қонсықобалары гейде Оразбайдың алып қашпайлығын айтса «мен қақымды алдым, күш-қууаты барда ойнап күлсин, өзим рухсат берип қойыппан, ат айланып қазығын табады» деп күлип женеди.

Қаллигүлдің дәслепки массажынан келгеннен соң хаял гүманланбасын деп алдын алып, «ағаш устасы Турдыбай көкнар менен усланды, келиншеги медсестра болып ислейди екен, танийсаң ба? деп сорап еди, «көрип жүрген адамларым» — деп изин дәреклеспеди. Жыллар өтип «Оразбай менен Қаллигүл ойнас» деген дуу-дуу сөз таралды. «Машинасында Нөкиске баратыр, киятыр екен. Аўзын-аузына тақап сөйлесип тур» деген сөзлерди есите-есите қулағы герең болды. «Исли болған адам сөйлеспей не қылады. Оның жумысы сондай», деп арадағы шуғыл сөз тасыушыларға айтқысы келип турады да, «елдің аузын жабыуға елли қарыс бөз керек, қайсысы менен салғыласаман, өзлери-ақ шаршап қояр», — деп арқайын жүре берди.

Көп узамай Оразбайдың үйине келгенин аңлып, көрип-билип турған адамдай босағадан атлағаннан телефоны безилдеп, ертели-кеш сөйлеседи. Сонда да жаман қыялға бармай «жумысы бар шығар» деп қасынан аўлақ кетеди. Ал, өзи жоқта трубканы көтерсе жауып таслап, талай рет пәнт бергеннен соң ашыуы келди. Көшеде көрсе урлығы бар адамдай туу узақтан серпиліп қашып, ушырасып сөйлесіуден қорқады. Сондай-да изинен қууыи жетип «жумысың болса исханасына бар, үйде болғанда жүдә бир қыстау жумысың болмаса тынышына қой» деп айтқысы келеди. Және оның жүристурысын жақтырмай «саған сөзимди заялап» деп қырсығады.

Бир ақылына сыймайтуғын жери, қай жағына салыстырса да өзинен артықмаш жери жоқтай. Көрки менен минези жақсы, келсең кел деген жас нашар болса қулақ қояр еди. Қарасан құсқың келетуғын қара кесеудей, биреудин диңкеси қурыған қатынына емешеси қурып турған жоқ шығар. «Тауды тасты жел бузар, адамзатты сөз бузар», — деп хәзирги уақытта достан көп душпанық бар. Усы оңысығымызды көре алмай жүрген биреулер араға от таслап жүргендеги сөзи болар деп өзине тәселле береди.

Ертенине «бузаубас» қайнағасының тойын сауып, сәскеге таман үйине жақынлағанда жылау қабағы тартып, жүрегине шаншыу тийди «Аманлық болғайда» деп адымы шыйрақласты. Ойлағанындай қоңсылары үиннің алдында шоғырласыпты. Айнасы шыл-пәрше сынған. Қоңсылары қақ айрылып жол берип, үндемеді. Теле

фоннан Оразбайдан «аманлықпа» деп еди, «баяғы сұңдланып кеткен балалар қамақжанадан шығып, айнаға тас ылақтырған болыуы керек» деп адам инанғандай өтирик айтты.

Мың айтқан менен де жаманлықты жүрек сездирмей қоймайды. Босағасынан атлағаннан мазасы қашты, қандайда бір сасық одеколонның ийси жайдың ишин алып жат адамның келгенин сезди. «Ат аунаған жерде түк қалады» деген ой менен жататуғын бөлмесине барса жүклери ауып, көпшиктиң қабындағы сәдепте оратылған бир тал узын шаш қалыпты. Усы бир тал шаш күйеуиниң аяқ-қолын матап қойғанын билди. Дегбирден сасып, басқан изине турмайтуғын биреуге аипақ төсегин бастырғаны ақылына зғрас келмейди. Адамлар бир нәрсени билип айтады. Нашардың алдауына түсип, дузағына бир илинсең, тегинликте жаздырмайды. Абайла жүрегиң менен еситип, көрмесең, көз-қулағың алдайды. Онда күйеуине жеркенишли емес, ал аяушылық сезими оянып, кең көкирек, сабырлылық көрсетип жәрдемлескиси, бул дузақтан шығарып алғысы келди.

Мейли, «жигитшилик ийтшилик» гейде болмас ислер болып қалады. Дүзде не болсаң бол, жәхән қапылып, бир саллақыны үйге әкелгени қалай?! Қоңсы-қоба деген бар, ул-қызларының ер жетип киятырғанын ойламай ма? Қам сүт емген бенде, өзлериниң арбадай айыбы болса да, кисини сынап-миннеуге шебер. Ким көрингенниң насақ сөзине қалғысы келмейди. Я сырқыя қатын басын дуўалап, шықпастай бәнт етип қойды ма? — деп түрли қыялларға берилип жаны қалмайды.

Уақытты өткермей, «болар ис болып, бояуы сиңгеннен соң өткен иске салауат» деп жең түринип барлық көрпе-төсеклерин сыртқа шығарып жайды. Үйин ҳарамнан аласлап, жууып тазалауға кирискенде Сәнем деген оң жақтағы қоңсысы келгишлей берди.

— Зийба! Сени бир жағынан аяймыз-ау, бундай нәрселерди негизинде айтпауымыз керектей. Өйдейин десең ишиңе сыятуғын бәле емес. Кеше сен кетиуден күйеуиң үйинде барда ағаш устасының ҳаялы келди. Жүзи қара, таң атқанша жайдан қайтып шықпады. Бизлер дәслеп жұмыслары менен келгенге жорып едик, бұрыннан гап, сөзли болып жүргеннен кейин уятты қойып аңлдыдық. Күйеуи бийшара изинен келип, усы дөгерек-

те бир бой көрсетти. Күйикке шыдамай айнаға кесек ылақтырғанда сол болууы керек. Бес бала туўған ал-баслы сени неге бассынады?!

— Тағы нелерди көрип билдиң? — деди Зийбагүл сөз жети жүйесинен өтип кетсе де сыр бермей.

— Бир сөзим өтирик болса тил тартпай өлип кетейин. Маған исенбесең басқа да қоңсы-қобаларды гүәалыққа шақыраман. Сениң көриңе келмейтуғын болса бизиң арымыз келеди. Қатықтай уйып отырған шана-рағынды буздырмаймыз.

— Арың келмей-ақ қойсын, Оразбай ким көринген менен жатып-тура беретуғын сүйеги бузық, накас емес. Сизлер оның жумысын билип, түсинбейсиз. Жақсы менен де, жаман менен де ислеседи. Көрип турсаң ўақ-тым жоқ, үйди тазалап, еле жумысқа да бараман.

Маңлайына урғандай жуўап алған қоңсысы көзи жыпылықлап, үйден қалай шығып кеткенин билмеди. Оны жиберип, тың тыңлап турған қалғанлары Зийбагүлдиң таң қалғандай устамлығына ҳайран қалысып, жағаларың уласты.

Зийбагүлдиң бир қууанған жери, балалары тойдан келиуден кешигип болса да сабақтан қалмаймыз деп жууырысып мектепке кетип еди. Егер оларда үйде болып, бул гәплерди еситкенде не болатуғынын көз алдына келтире алмайды.

Оразбай ойсызлығына пушайман жеп, жумыс ислеп берекети болмады. «Қоңсы-қобалар Қәллигүлдиң үйине келгенин көрди. Күйеуи тас ылақтырып айна сындырса... Тынышыма жүрмей бала-шағадан айырылып қалатуғын болдым. Ел-журттың бетине қалай қарайман. Шермендешилигин айт» — деп иши ийт жыртқандай қыйналғаны менен ҳеш нәрсе орнына келмейди. Қештеги ўайқанға таярлық көрип, шала мәс ҳалында үйине келсе, аманшылық. Зийбагүли баяғыдай жарқылдап жүрип, жууырып есик ашты. Алдында пәйик болып хызмет етип, кеңес тойдын қызықларын айтып отырды да, қабақ шытпай, тек төсек орынды, көрпеше, дастықты өзгертип салды. Түсимпаз нашардың садағасы кетсин, абайласа жүзи сынық, көзінде ирениш бардай.

Оразбайға келиншегиниң бул ҳәрекетин ошақтың басына былғалақты салып, бет жырттысқаннан мың есе аўыр туйылды. «Барлығын ишине жутып жүрекке жыйнай бермей айтысып, төгилеп турғаны жақсы еди»

деп, түни менен уйықламай шықты. Өзи сөз баслайын десе тили мүки, қалай болмасын Қәлдігүлден қутылыудың мыңсан еки жолын ойластырды..

11.

Бәлким, дүньяда ҳаялының бузықлығына шыдап, кейнинен қалмай аңлып, ети өлип кеткен еркек аз гезлесер. Ағайынның бары жақсы. Әкесине дерек жан ашыр, тууысқанлары болмағаны менен дайылары жыйналып келипти.

— Барлық нәрседен хабардар бола турып үндемей отырғанымыз уят болар деп бас қостық. Нашардың шығысы, аяқ-алысы жақсы еди. Көзикти. Адамды ашлық емес, намыс-ар өлтиреді. Барлық нәрсенің есабы болады, бузықлықты кешире алмайсан. «Аяқлыға жол, ауызлыға сөз» болып отырғаныңды қәлемеймиз. Ауылға жүр. Қасымыздан жай салып берейік, қудаға шүкир, өсип киятырған ақлықтарың бар, — деди үлкен дайысы ашыудан қаны қайнап тұрса да өзін басып, салдамалы сөйледи.

Турдыбай есинаен айырылып, жер шуқлап илла деп ауыз ашпай бир мүйешке тығылған.

— Айтқанларыңыз, келгенлеріңіз жөн, — деди анасы маңлайын төбелеп.

— Әбзели бизлерди жыллы орнымыздан қозғамаң. Құлгеннің алдына келсин. Бендесинің исин қудай құрамаса қыйын. Етиміз өлип, адамлардың да көзи үйренди. Жұрт деген тәрези, ким жақсы, ким жаман биліп отыр, — дегенде кишкене иниси бирден көтерілди.

— Ондай болса басқа жаққа көшин. Сизлердің дәртиңізден ауылда отырып бизлер сарсылып өлетуғын болдық. Әй, маубас! Қойныңдағы қатыныңа ийелик етпей не қылып жүрсен?! Урма-соқпа, ең аңсаты маған бир бет ақ қағазға арза жазып бер. Тийисли жерине тапсыраман. Болмаса жуп жағасынан сүйреп, басқа жолларын қарастырайын. «Ийттиң ийеси болса, бөрінің қудайы бар», деп басыңды сөйтип сақытлап ал.

Турдыбай дайыларының сөзлерин парасат пенен тыңлады. Сөздің тоқ етери айтылғаннан соң барлық нәрсе оннан шешилетуғын болғанлықтан аузына үнеліседі.

— Анасы мың бузық, қанша жеркенишли адам бол-

са да, қызларының бир «апалап» емиренгені бәрі жууып кетеди. Оны хәзир үйден қууып жиберип, я судласып ажыраспақшы емеспен. Боламан десе үйи, кетемен десе жол ашық. Барлығын хұжданына салдым...

Үйде шыбынның қанаты пырылдаған дауыс ғана еситилетуғын өли тынышлық бираз уақытқа шекем хұким сүрди.

— Сени жаңа түсиндик, Турдыбайжан! Бул сауданы хешкимнің басына бермесин. Жаратқан бендесин ақылдан састырмағай. Барлығын кең көкирек, үлкен адамгершиликке салып айтып отырсаң. Кисини тыңлап, билгенинди ислегениң мақул, — деди үлкен дайысы шоқша сақалын қолы менен тарашлап.

— Есиң бар жигитсең! Еледе, өзинди услап тут. Қуда сени қашанғы муңайтып, жылата берсин. Кемли күн қызларын ер жетип кетсе жарыққа шығарсаң. Биреуге жәбир берген адамның соңғылығында онғанын көрмедим, — деп писип турған ауқатына да қарамады. Қабырғасы қайысып азапланып жүргенде ағайын-туғанның ақылына ақыл қосып, келип кеткени белине белбеу буғандай болды.

«Тас қатты ма, бас қатты ма» деп бул адамның дүньяда көрмеген, билмеген жәбир-жапасының шети көрипбейди. Азанда оқуға кеткен Бахтыгүли босағадан өкирип келгенде кемпир апасы «не болып қалды маңлайыма» деп шоршынғаны менен Қәллигүл сынын бузбады. Қыз «апам, апам» деп тығылып, басқа хеш нәрсе айта алмайды. Кейин билсе оқуға барғанда класслас қызларының барлығы жыйналып, апасының бузықлығын айтысып турғанын құлағы шалыпты. Соннан китап-дәптерин қушақлауы менен үйине қайтқан.

— Жылама, урғашы! Меннен асып, қарық боларман дейсең бе? Өлгенимде де бүйтип көз жасыңды төкпесен, хәммениздин ой-тилегиниз бир, жақында биротала қутыласыз, — деп қызының қолынан жетеклеп жайынан шығарып жиберди.

Дәмеш кемпир истин бузыққа айланғанын билгеннен кейин баяғы берген уәдеси бойынша қудағайына хабар бериүди ойлады. Баласына барып кел деп айтқан сөзин Қәллигүл еситип еди. Турдыбай жол машын менен үйине барып, еле аманлық-есенлик сорасып үлгермей-ақ Қәллигүл қудайға жазған Оразбайдың машинасында түри сурланып изинен жетти. Ең болмаса ми-

жиіп келген машинасын да бір шетлеу қойыуды билмейді.

— Келмейтуғын болып кеттиңіз, аманлық па? Урысқан адамлардай бөлек-бөлек жүріпсиз-ғой, — деди апасы усылар деп шеккен қайғы-қәсіретлерін зорға жасырып.

Олар бір-бирине қарасып, сам-саз отырды.

— Қызлар қайда? Қауын-ғарбыз писип атыр, неге әкелмедіңіз?

— Наўқасқа шатылдым, апа! Нөкіске қатнап жүрмен. Сизлердің аманлығыңызды билмекши болып жолдан қайырылып едим, — деди Қаллигүл оған сыр шашпа дегендей ым қағып.

— Ауырсаң емлен, бизің қолымыздан не келеді. Адам деген ауырып-сызлар болар.

— Апа! Қызыңның жалған сөзлеріне инанып отырсаң ба? — деди Турдыбай өзін тута алмай қалтырақлап.

— Сизден бір нәрсенің анығын билейін, усы жылдың ишінде қызың неше мәрте ауырғанында дәри-дәрмақ әкеліп, үйінде қонып кетті?

— Қаяқтағыны айтпа, усы жасыма шекем төсек тартып, ауырып көрген емеспен. Қаллижанды да, сени де көп заманлардан бери хәзир көріп турғаным.

— Рахмет апа! Маған усы сөзің жетіп атыр. Мине, қызыңның бет-жүзі. Көптен берли дүзде қонып қала беретуғын әдет шығарды. Жол болсын сораһаң «апам ауырып атыр, дәри апарып қонып қалдым», деп сылтау айтады..

Усы жерге екінши күйеу балаңыз Оразбай деген милиция жигиттің машинасында келди. Таза күйеу илиўин бермегеннен соң машинасын теректің саясына қойып, қо, анаў жерде дем алып отыр.

— Өтирик, оның сөзлеріне инанба апа?!

— Сен, сөйлеме қара бет! Күйеу бала ырасын айтады. «Тамның да құлағы бар» сениң әуейи болып кеткенінди хәмме биледи. Келин, сырттағы адамды шақыр. Жүзбе-жүз сөйлесип көрейік.

Келини хәр қайсысына бір жалтақлап қарап, көз көріп, құлақ еситпеген сумлыққа шыдамай сыртқа жулқынып шықты. Машинасында арқайын отырған Оразбайдың бара қолына асыды.

— Үйге жүр. Сизің менен сөйлесетуғын жұмыстар шығып қалды, — дегенде Оразбай оның түр-түсінен кәуіпсініп қолын қақты.

— Түс машынан! — деди келиншек машынаның алды кескеслеп.

— Аманлық па? Сизди танымайман. Машинаның суы қайнап, талдың саясында суытып отырған жолаушыман.

— Жолаушы емессең, ар-уяттан жұрдай, үй бузған адамсан.

— Бәлким, биреулерге усагып тұрсаң ба?

— Оразбай екеніңди анық танып билгеннен соң айттып тұрман. Жәгисиреме, бала-шағанның ийгилигин көрмегир.

Келиншектің айбарақ урып айтқан сөзлерін хәмме тегіс еситип, әсиресе Турдыбай ырза болды.

— Саған сөзім жоқ күйеу бала, өзіңе теңелип, сонша баланың анасы болған адамға не деймен. Ол хәм өлген бир перзентім. Есің барғой сениң, қызларыңды жылатпа...

Анасынан бундай кескін жууап күтпеген Қәллигүл мелшиип отырып қалды.

Турдыбай қәйін жұртынан жалғыз қайтты. Усы жолда Қәллигүл менен қол уласып, талай рет қыдырып келип еді. Сонда, ол, бул дүньяда теңи-тайы жоқ ең гөззал келиншек болды. «Апама бизлерден бұрын барсын» деп, Бахтыгүлин томпаңлатып жууырттып, изинен бир-бирине сүйенісип турып күліседі. Базарлық толь сумкасының еки бауынан көтеріп, жол бойы қудықтың қасына келгенде, жийде, ерик бағдың тусынан өткенде Қәллигүл иркилип, балалығын еслейді. Қызық-қызық уақыяларды күлип турып айтады. Әх, сол Қәллигүл қайда?! Не болды оған?! Көзи жер көрмей, палдай татыу өмір сүрген күнлерін еслеп, мәс адамдай гузар жолға сыймай ардаңлайды-ау.

Жанын жегидей жеген ийт қарақаншылық өмір қашанға шекем дауам ете берер екен. «Шешинген суудан тайынбайды», деп оны изине қайтарыу ауыр ис. Алды қараңғы, арты терең қазылған ор. Қайтқан менен де бұрынғы Қәллигүл бола алама?..

Қәллигүлде изинен иркілмей жолға шықты. Оразбай менен жолдағы келискен уәдеси бойынша қаладағы бир жорасының үйіне қыдырып барып, дәртлесип алыу,

еди. Шын сүйсең азабы шийрип. Муҳаббат-жыланның ууындай биреуге дәри, биреуге зәхәр. Ашықлық деген хәм жин-жыпырдың ермегиндей бир нәрсе деп қала-саң. Ақыр айланып келгенде ийт пенен қусқа жем болмаған песи қалды..

Қалаға тез жетип үәдели жерге бараман дегенше бир аз уақты болғаннан соң қыз апасының да аузын ийіскеп көриу нийетинде бурылды. Әжапасының да бахты жанбаған. Жездеси Кәрим автобазада директор болғанлықтан хызмет бабындағы «Волгасын» үйінде жатып оқығанда талай рет минди. Сол уақыттың өзінде күн қуры емес, урыс-қағыслы еди. Жәнжелдин изи улғайып оңысығы узаққа бармас деген шамасы дурыслыққа келди. Жумысты бәнелеп, неше күнлеп дүзде қонып қала беретуғын әдетти шығарып, барлығына иштен таярлық көрип жүр екен. Бир күни бақырыс-шақырыссыз азанғы шайдың үстинде «бизге рухсат бер, буннан былай сениң менен қослас бола алмайман, мал дүнья, жай сеники, бизге бир костюмды берсең жетеди» деп шығып кеткен. Мектепти питкерер жылы оқыуға кире алмай хаткер болып жумысқа өткен қыз бенен кеуил қосып, көп узамай хәмлели болып қалған. Қыздың ата-анасы, ағайин тууғанларының аузын дүнья-мал менен көмип, тынышытты. Өзлерине көп қабатлы жайдан үш бөлме алып, қолына кирген. Хожалық бузғаны менен изи жақсылыққа дөнбеди. Алты айдан соң жумыстан босап, баяғы жас ҳаялы үстинен «соқпақ» салып және биреулерге тийипти. Жездеси қаңғалақлап далада қалған. Үйине келиуге арсынады. Не тапқанын араққа берип, гез келген жерде жан сақлап жүрген усайды.

Әжапасын күйеуі қорлап таслап кетсе, ол қостарын усы күйге салды. Күнлердин күни келгенде, жақпаған уақытта ийттей адастырып кетпесине ким кепиллик бере алады?!

Оның опасызлығын талай қыдырыспақта бирге жүрипте көрип атыр. Бир сапары түркмен ауылға қыдырып барды. Яр-дос жигитлери менен соқта ойнады. Ийт несийбели, соқтадан мудама дауы жүреді, Талай рет ортадағы қысым-қысым ақшаның бир тийинин да түсирмей қолына салды. Онысыз да басқа түсиримлери аз емес. Есапсыз, сораусыз ақшаны қалай булап сауа-ман десе жетеди.

Әуеле утып, есирип отырған Оразбайдың бир уақыт-

та үни шықпай қалды. Бүйтп, бир тийини қалмағанша утылатуғынын қайдан билипти. «Жаман айтпай жақсы жоқ», буйынтық жерге тығып қойған көп ақшасынан алып шықпағанына өкінди.

— Ортадағы бар ақшаға қатынымның қарнындағы баланы тигемен, — деп Қәллигүлге сыр берме дегендей көзин қысты. Соқтадан утып отырған жигиттің жан жеринен илгенин, бийперзентлигин, келиншек соң аңлады. Жигит баланы да утып, соқтаны пыррым-пыррым етип жыртып бар ақшасын Оразбайдың алдына ысырды. Сол жерде отырғанлар берілген уәдселерге гүәа тұрып, шаппат урысып тарқасты. Оразбай жолда киятырып Қәллигүлдің кеулин алыу ушын «камарымнан болған баланы биреуге бериуге көзим қыймайды. Меннен кереги ақша болса аузының толысын алсын» деп есирди. Өзин сол уақытта қәдир-қымбатсыз, ийни келсе сатып, я аумастырып жиберетуғын жансыз қууыршақтай сезинди.

Дүнья деген суу қысымлағандай нәрсе. Қолындағы есапсыз ақшадан хожалығына сүртеийн десе, «аштан өлейик, ҳарамды үйге жолатпа» деп енеси менен күйеуи азар-безери шыққанда, «тастың түбирин жең» деп қолын бир силтеди.

Әжапасы күйикке шыдамай, еки жылға шекем еркек атаулысын көрерге көзи болмады. Ҳаялды соның ушын да «нашар» деп атын тауып қойған. Өзине қаншелли берк, шыдамлы болғаны менен адамының қолына түссе қас пенен көздің арасында босаады. Байсыз қатынға қайдағы ийтлер үрмейди дейсең...

Бир күни үйине қыдырып барғанда сигареттің күли менен босап қалған шийшелерге көзи түсти. Дәслебинде «бирге ислесетуғын адамлар шай ишиуге келип еди» деп жууып шайды. Соңынан «өлейик пе, исенимли бир еркек пенен жора болсаң неси айып» деп шынына келди.

— Бахтықара болыпсаң-ғой, бақтықара! — деди ол басын жерден көтере алмай, ийеги кемсеңлеп.

— Қашшан, ауыл-елге Дәўжанның қызлары бузық болған деп сөз таралды десеш. «Алдыңғы арба қайдан жүрсе, соңғысы да кейнинен кетедиге» салып барлық жаманатты маған аударады.

Бахтым келиспеди. Ҳеш кимде өз бахтына қара тикпейди. Сендей тойып секирмедим. Үй-жай, бала-шағаң

ды таслап бул жаққа келсең. Турдыгүли барлық бузықларды жыйнап отыр деп айтады. Ол жағын бір ойлап көрмеген екенсең-дә, сен бейбақ!

Ишпейтуғын еркек бар ма? Бай қарағанға бақ қарайды Турдыбайдай алагөлек, оңжылау еркекти енди қайдан табасаң? Бетиннің қызылы қашанға шекем тура береді. Айнадан сықылыңа бір нәзер салып көрдің бе, жылан сорыған бақадайсан. Ертең ауырып-сызларың бар, күш-қууатың кемип, қартайған ұақтыңда қол ушын бергендей қадирдан керек. Құдайдай исенген Оразбайың хәр шақаға қонып жүрген бір сауысқан. Турдыбайдың басқан изине де турмайды. Еледе сени алды артына бурыш-пияз деп изиннен бір қысым торпақ шашып, қууып жибермей отырған күйеуіңе рахмет.

— Оразбайды көрмей-билмей, сыртынан тон пишип отырсаң. Бизлерди тек өлим ғана ажырастырады.

— Жигитлер алдап қолға түсиргенше не демейди. Өзине, бала-шағасына мийрими түспеген адам саған паянлы болар дейсең бе?

— Алдыңнан өткеним, қалған жағын бахтымнан көрсең, — деп Қаллигүл орнынан шүйеле турды. Отыра берсе қулағына жақпайтуғын сөз айтыла беретуғынын аңлап тезирек өкше көтергиси келди.

— Саған не айтайын, өз бахтыма жылайман. Биринши бахыт бахыт, қалғашлары мәзи түсленип кететуғын алдамшы нәрселер. Дүньяда адам күткеннен жаманы жоқ...

Билесең бе, қатнасатуғыным гилең өзимдей турмыс бузған, дәрт ушын ишип алса жылап, етеги көз жасына толатуғын муңлы хаяллар. Бизлер төрт тәрәпи құбла қатынлар менен тақатымыз шыдап отырыса алмаймыз.

Еледе ойланып көр, жас емесең! Ойнасқа исенип ерсиз қалма. Турдыбай кеңирер, ортада нәрестелериң бар, арсынсаң барып айтайын.

— Сонда не, ийттей қусығымды қайтып жалайын ба? — деп ол он бес жасар қыздай тайранлап үйден жууырып шықты.

12.

Желиги басылмаған келиншек автобус бәндиргисине өкирең қағып баратырып «маған не болды» деп өзине-өзи биринши рет сорау берди. «Оразбайға ма? Ол кім?

Ол... Ал, сен өзін-өзи отқа урған ессіз гүбелексен. Мине, өзін аңсаған өмірдің қызығы! Сүре бер дәуранды. Исенген Оразбайдың «көтере сымбат, бир пулға қымбат», тирижан. Оннан басқа кимнің бар?..»

Уәдели уақыттан кешиккеннен кейін айтылған адрес-ти изледі. Гөне қаланың бийтәртіп салынған жайларын бираз аралап, керекли босағадан сүңгип кире алмай айланшықлап жүрди. Оны айнадан көріп қалған қарының гебежедей жигит жаланаш денесине сүлгисин салып желпинип;

— Келиң, бизлердің қутлы қонағымызға усайсаң. Умытпасам Оразбай ағадағы Қәллигүл исмли жеңгей емессіз бе? — деп ишке мирәт етті.

— Уәлийлиғиң жоқ па, қәйним! Үстинен түстин, Оразбай келмеді ме?

— Әуеле құдай деп айтайың, еле астына түсіп көрмедім. Яшулкен келеді, келмей қайда барады. Ол бир сөзли жигитлерден. «Қызға бергисіз жауан бар» деген сөзлер сиздей нәзәлимлерге айтылған. Орскең сайлап-шаншатуғынлардан. Бүгинги зыяпатымыздың гүли боласан.

— Онда бир айланып келейин.

— Келип турып қайда барасаң, хызметке қол жетпей атыр. Жәрдемлес?!

Жайдын сырты көрер көзге қөрениш, сыбаулары көпшип түсіп атырғаны менен иши кирсең шыққысыз. Босағаның аузынан баслап дийуалларына шекем мурынның қанындай қып-қызыл түкли гилемлер төселіп, тұтылған. Бириниң есигинен бири кирип шықпайтуғын узын дәлиз, жайдың ортасындағы столды қыр дөгерек айландырып жумсақ орынлар қойылыпты. Стол ишип жейтуғынларды көтере алмай майысқан.

— Жанна! Саған құдай айдап көмекши келди, — деди жигит шашын келте етип қырыққан қызды қасына шақырып. Ошы тәбиятлы, тас қууыршақтай кийинген қыз оған аяғының ушынан басына шекем тигилип жақтырмай қарады. Кеулин бағыу деген жоқ, «саллыбалақ қатын не қылып жүр, кимге дәри» деп айтып салғанда жигит суқ бармағы менен «тис» деди.

— Оразбай ағандағы жеңгей, аты Қәллигүл! Ис буйыр, өзи де келип қалар.

Қыз Оразбайдың атын айтқаннан бираз жибисип, изиң

ме ер деген ымына түсинбегеннен кейин ишки жайға қарай қолынан тартты.

— Апажан! Ул-қызларың ер жетип қалғанды. Бул адам келетуғын жер емес, сендей бала-шағалы, жожа-лығым болғанда желкемнің шуқырын көрсетер едим. Айтқан сөзлерімди кеулине ауыр алма, тилимди кесип алса да ырасынан келемен. Мына жүрис-турысың, олпы-солпы кийимлериңиз бенен жигитлердің кейшиятын ушырасыз. Бир сиз деп бул жерге қайтып қонақ келмей қалады. Хозяин айтқан екен, себеби бардур. Биринши рет ваннаға түсип, кир-қоңыңнан тазалан. Таран, ерин-қасыңды «грубый» емес келистирип боя. Соң, мына шифонердің ишиндегь кийимлерден бойыңа шақ жарасатуғын биреуин кийип, өзинди дүзеп үлгерсең, маған жәрдемлескениң. Уақыт болып қалды, саған қарап турған жұмыс жоқ. Асық..

Және не айтайын деп едим. Қызлар деген жаман. Анық қызып кеткен уақытта бир-бириниң жигитлерин тартып алыудан қайтпайды. Усы жағына беккем бол.

Қәллигүл ваннаға түсип, асықпай шомылды. Үстине алтыннан сым өткерилген шайы көйлекти кийип, боянып, айнаға қарағанда өзін-өзи танымады.

— Апажан! Сиз, сондай гөззалсыз! Жаман кийимлердің ишинде танымай дәслепп алжасыппан. Хәммеиздің пысымызды құртып, жигитлердің барлығын изине ертип кететуғын болдың, — деди Жанна туу сыртынан қушақлап. Гебеже қарынлы жигиттен «оқыуы» күшли болды ма, бағанағыдай пәтсиз. Ыраслы-өтирикли мақтауын жеткерип атыр.

Ол марапатқа семирп, айнаға қарағышлап өз дийдарына ашық болып турғанда гебеже қарынлы жигит пышық жүрис пенен қасына келди. Буғаның ҳарамзадасы бузаудың арасында жүреди. Егеде жигит аузынан сарысы кетпеген балалар менен қызларды үйирип, бузық басы болып жүргендей сезилди.

— Периштем! Сени Оразбайға көзим қыймайды, — деп дуу-сыйына қаратпай қапсыра қушақлады.

Өмири тууып, бундай кең жайылған, ишпей-жемей тоятуғын дәстүрханды биринши көриуи. Гилең мурты жаңа тәп берген жигитлер менен қызлар жуп-жубы менен столдың дөгерегине жайғасты. Мерекени басқарып жүрген гебеже қарын «хызметшилер қызбаса отырыспа

жанланбайды» деп бір шийше арақты Жанна екеуіне тең бөліп ишкізді. Көзинің алды думанланып, ақша бултар менен қалың думанның арасында қанатлап жүзип жүргендей сезинді. Дәстүрхан басында отырғанлар қара құмырысқадай қыбырласады. Қыза келе басқаларды жатырқамай бираз еркинсиди. Қапы ашылса Оразбай келип қалдыма деп жалтақлауын қоймайды.

— Ұзир келеди, арқайын бола бер! Сени маған исенип тапсырып қойыпты. Жас жигитлик етип ауыз салсам өкпелемейсең. Әзелден жеңгеңің бір сатаны қәйиндики болған, — деп гебеже қарын қулағын тести. Соның арасында талай қосықлар айтылып, өзи ушын да, Оразбай ушын да тилек билдирди.

«...Маубас бай менен бір төсекте аўнап жатып тұрғаныма мәсирип, жаслығымды бийкар өткериппен. Үй болсын, бала болсын деп өзимди умыттым. Бай да, бала да бахтынан көрер. Өзинди-өзиң ойламасаң басқалар сени ядына да алмайды. Болмаса қалтамда қысым-қысым ақша жүрди. Үстиме жарасқандай кийим алалмағанды ҳеш кимнен көре алмайсаң, көрмедиклигим. Бундай үлкен жыйынларға бас қосатуғынымды қайдан билиппен. Еледе кимлигимди танып билетуғын қәйинниң болғанын айт. Сәл жерде пысым қурып, бул дүньяның қызығын көре алмай бийнесип қалады екенмен...

Уяттағай, мына үйтилген нашарлардың алды көп болса бір бала туўған. Көпшилиги еле есик те көрмеген. Мендей бес бала туўғанда бетлери мыржым-тыржым, адам көргисиз болып қалады. Барлығы тек өзлерин күтиўдин арқасында жасалма сулыўлық пенен жылтырасып отыр. Ұаял деген бала туўған сайын жасаратуғынын қайдан билсин — деген түрли қыялларға барып, уақыттын биразға барғанын билмей қалды.

— Қәне апажан! Жигитлеримиз саў болсын. Дослар күлип, душпан жыласын, — деп Жанна рюмкасын алды. Өзи хәммеге көрсетип коньякти ғылық етирип жутты. Изин суўытпай және сыйпаламай етип толтырып;

— Усы тосты сен Оразбайдың, ал, мен Нурскениң ден-саўлығы ушын алып жиберейик.

Отырыспаның изине қарай бір-біреудің сөзине қу-

лақ салғандай адам табылмады. Хәммениң басы ғуулап жуп-жубы менен кишкене жайларға дағысты.

— Апа! Таярлан, хәзир «ышқыр үзиспек» ойыны басланады. — деп Жанна қол шаппатлап мәс болғанынан езиуи қулағына жеткенше бир күлип еди, қайтып өзін тоқтата алмады. Айтқанындай бир-бирин тыр-жалаңаш қууысқанлар жайларынан қашып шығады. Оларға қарап уяттағай, деп қолы менен бетин осып, аңтаңы шығып отыра берди.

— Еркек деген сондай мақлуқ! Соның ушын тақымына жолатпастан бұрын бары-жоғын қағып аласаң.

— Түсинип турман сиңлим! «Сүйген жолыңа, сүймеген қолыңа қарайды» дегенди ұмытпайық. Орекең болғанда ма?

— Мұхаббат алдамшы нәрсе, думандай сейилип кетеди. Барлығы қас қағымның саўдалары. Мына, қыз-жигитлер бир-бириниң аты-жөнин дурыслап билмейди. Бизиң нызамымызда жөнли ат сораспайсаң. «Қайда көрдим қара ешек, жолда көрдим жорға ешек» деп кете бересең. «Периштем», «жангенем», «аппақ қыз» деп жақсы сөзлерин аямай айтып, еркелетсе жетеди.

Буўыны босасып, еркекти қумсап отырған келиншекке гебеже қарын былай-былай өтип қол салып, сынап көреді. Ынғайы барын аңлағаннан соң, жас баладай қол ушына көтерип, еки адамлық өжиреге алып кирди.

— Жанна! Бизлерге видео қойып бер. Орекеңниң 'периштеси зеригип қалыпты. «Қатын алсаң қара пәрең торыны ал, дым таппасаң ақ қубаның зорын ал» дегендей яшулкенниң талғамы күшли. Орекең келсе несий-бесинен көре берер, болмаса бизге буйырасаң. Жоқлығын билдирмеймиз...

Жаннаның қойған видеосында қатынлар менен еркеклер үстиндеги бар липасын шешип таслап, жаласып өлип баратыр. Өмири тууып бундай бәлелерди, көрмеген Қәллигүл еркесіз көзин жумды.

— Несине уялып отырсаң, Орекең жигитлердиң ең айғыры!

Жаннаның бул сөзине Қәллигүл бирден шоршынды.

Қуда бир хақы оны бәйбишеси менен тоқалынан басқаға нәзери түспеген деп ойлап жүрипти. «Қызы түспегир шеп жағыма шыға берди. Сынау үшін айтқан болмасын. Гилең нийәти бузық, адам қорыққандайлар жиналауғын жер екен..»

Гебеже қарынлы оны жайда жалғыз өзін қалдырып кетти. Басы мең-зең болған Қаллигүл адам тақлеттеги хайуанлардың жеркенишли хәрекетлерин тақаты шыдап көре бериуге зауқы соқпай телевизорды өширип, көпшикке бас қойғаны сол. биреу қасына пыснап келди. Келиншек тиксинип, жайдың мүйешине тығылды. Мектепте 8-9 класста оқып жүргенде аұылдың сыртындағы қалың бүкликке тезск териуге барғанда баласын алдырған ашыулы мегежиннің буны шырқыратып қууғаны ядына түсти. Сол мегежиннен аумаған гебеже қарынлы ғорық-ғорық етип, келиншектің қыпша белинен қысып өзине тартты.

— Оразбайдың жоқлауын асырдық. Бийнесип қалмайық.

— Ағанның көзине қалай шөп саласаң, қәйним-ау?!

— Өзи болғанда да рухсат берер еди.

— Еледе сабыр стейик. Бул нәрсени энейи билесен бе? «Түйең көпирден өтип кетсе» бир-биримизге қайтып қарайтуғын бетимиз қалмайды. Уятты — деп аұзын шүртийтип, қолын қақты.

— Пай уят деген не?! Алғашқы жәмийетте жасаған адамларда «сеники-меники» болмаған. Қелсе несийбесинен көре берер, биреуге болған екеуге, хәммеге жетеди...

Келиншек қос қоллап диз кийимине асылғаны менен жигиттің қолы тийген жерлер қытығын келтирип, күлемсін деп еси кетип, жаздырып жиберди.

Баспайға түскен балықтай тыпырлап атырған келиншектің арқа-мойнын уұқалап, аұзынан силекейин ағызып бийхуш болғанша дицкесин қурта берди. Алақанын толтырып насбай атып, сақаушалап;

— Ышқый-деген нашардың тилсимли дүньясынын дәруазасы. Ядыма ышқый тууралы бир уақыя түсти. Хәммемиз аұыл баласымыз. Мурнымызға жаңа жигитлик шамалы урып, атызға барғанда жеңгелеримиз бенен асылысып ойнағанды жақсы көремиз. Есерсоқлаулары «кел, ыштанымның ишине салып қояйын» деп тәб.

бергенде қорыққаныңнан алдында дызағайлап қашасаң. Биреулер қызық көріп «ал, билгенинди исле» деп көйлегін көтеріп, атыздың ортасында талтайып тұрады. Ышқыр деген ол заманлары пиликтен. Тас етип байланғанды өзи, я пышақ пенен кеспесе, тегинликте шешилмейди. Соннан урынып-урынып, бойыңнан күш-қуатың кетип, жылағандай боласаң. Соған өзінше мәс болып күлиседи. Ол уақытлары ышқыр мәселеси ауыр еди. Ҳәзир не, пиликтен ышқыр тағып, өзине бек болып жүрген нашар шенде-шен. Резинка деген қатты тартсаң үзиледи, я бир бармақ пенен қағып таслайсаң.

— Асылатуғынынды билгенде пилликтен ышқыр тағып келетуғын едим.

— Онда, пысым қурылды десеш..

Жууасып, шалқасына жатырған қамыстай келиншектің үстине жигиттің лабыр денеси тау қулағандай ләрзем берди. «Шыда, шыда Оразбайдай кеулицнен шықпай атырман ба?» деп ылай писирип, керилип тоқпан ұрған устадай әбден жент қылды.

— Өлтирдің, урлығынды ағаң билсе неше пуллық кисиболасаң? Сени де, мени де аямайды.

— Ол жағынан ғам жеме, өзи рухсат берген. Билип қой, ол басқасын тауып алар. Бизлердеги дәстүр нашар биреуден-биреуге өтип кетсе қайтып жоламайды.

Жигит үстинен түскенде «ух» деп көкирегін толтырып дем алды. Орнынан турып жайдың жарығын жақпақшы еди, қасақана лампочкасын алып қойыпты. Сұртқа шықса шағалдай шууласып жүрген және биреуі жайына тартып кетер деп қорқып, есикти иштен илди. Тән ләззетине тоймай, жигитті оятаман деп қанша урығаны менен өлип қалғандай қылжыйып, сес-семирсиз жатыр. Сөйтип жүргенде өзіннің де көзи илинди.

Азанда қапы тықырласа Оразбай келип қалды ма деп жаны қалмай, кийимлерін хәр жерден биримлеп терип кийип, есикти ашса қабағынан қар жауып Жанна тур. Шамасы оған түнде жигитлер ауыспай қалған.

— Көйлекті шеш, — деди ол жекиринип.

— Қайтып бул дөгерекке жоламайсаң. Қаранды ба-
тыр, келсең жақсылық көрмейсең. Сен деп аузымдағы-
дан айырылдым. Расыңды айт, Нурекең саған не берди?!

— Ҳеһ нәрсе,— деди Қәллигүл қорыққанынан үс-
гиндеги көйлегин шешип атырып.

— Қелейин деп келдим бе, алдауға түстим..

— Ҳәмме өзин аппақ хожаның ақлығы санайды. Ал-
данамыз, пулға қызығамыз, қышымаған жерлеримиз
қышыйды. Қайтып келмеймен деп ант суу ишкен менен
босағадан атлап шықсақ бәрин ұмытамыз..

Қәллигүл дүньяның қызығын көрсеккен жигитти ду-
рыслап танып қалайын деп жартылай ашылған қапы-
дан үңилсе қырылап, жүзин терис бурып жатқан
екен..

13.

Гебеже қарынлы жигит түнде ұақты-ұақты шығып
кеткенде «тайын болды, несип етсе жумысты питкере-
миз» деп қоңсы жайда отырған Оразбайға хабарлап
турды. Олар Қәллигүлдің азанда аяғын баса алмай
баратырғанына шекем көріп, қууанышқа үсти-үстине
тост көтерди.

— Бир ауыр мүшкилден қутқардың, Нуреке! Рети
келгенде саған да сүлик құрттай жабысқан жананыңды
талтаңлатып, қайтып қарағысыз етип жиберемен, — де-
ди Оразбай кеңкилдеп күлип.

— Қалай, таңлайыңда татыды ма?

— Бийшараның аңқасы кеуген. Буншелли еркек қу-
мар нашарды биринши рет гезлестириуим. Тап, адамға
өлип баратырғандай жабысады-ау. Қолдан шығаратуғын
емес, рети келсе және яқ демеймен.

— Баспукил саған бердим. Және жылайманланып
изиме ере берсе сени шақыраман. Ышқырына асылып
ойнағайсаң. Жортаға төбелесейик. Бирге жатып тур-
ғаныңды бетине бас.

— Ол жағын келистиремен. Бәрин билип, түсинип
отыр. «Бир нашардың мәккарлығы қырық ешекке жүк»
деп ғапылда қалмайық.

— Аршыллау, емизикленип үйиңе де, жумысқа да
бара береді. Еле көрерсең сени де шарық урып излейди.

— Келсин.. Ореке! Қашаннан берли суу жүрек бо-

лып қалдың?! Бундайлардың талайын қылыштан өткеріп едің-ғой. Машыныңнан түсірмей миндирип жүре бергеннен сон еркелемей не қылады?

— «Ешегин жойтпағанның бәрі ақыллы». Хәзил еді шын болды, ынас еді яр болдыға келгениңди билмей қаласаң. Басқалар билген сумлықты, жаманлықты хаяллар билмейме? Не қылар екен деп сыртынан кең тусаулап бағып жүрген уақытта бір түстик. Төсекте жағымлы қылық көрсеткеннен кейін сендей бауыр басып қалғанбыз.

— Уаха-ха...

Қәллигүл Оразбайдан алданғанын билди. Түсингенге буннан артық нәмәртлик болмас. Биреуге шығарып беріп қорлағанша «қойдым» деп бір ауыз сөз айтқанда етегине жабыспас. Жылап-сықлап, өз тиришилигин көрер еді. Қим билсин..

Түндегіден кейін қарнындағы балаға зақым келді ме, өне бойы сырқырап ауырып, үйіне зорға жетті. Түни менен ыңырсып уйықлай алмай, шыбын жанын қоярға жер таппады. «Усыннан төсек тартып жатар болсам, қалымнан кимлер хабар алады. Хәмме менен қол жууыстым. Исенген Оразбай суға сүйенгендей. Турдыбай елде жыламсырап жүріп қол ушы жәрдем, үйінің төрінен орын берер. Бирақ буннан артық үйде қалалмайсаң...»

Турдыбай менен апасы оны жайға гүбелек қамап сақлағанындай азаннан қара кешке баққаны менен қолынан шығарып алды. Қарыны қампыйып, ай-күни толып отырғанда кетіп қалғанынан қатты қорқысты.

«.. Аршыл, маңлайы қара, шайтан азғырып ерегис пенен усы қалға келди» деп енесі оны бір жағынан аяйды. «Апаң хат таслап кетпеди ме?» деп қызларынан сорап, барлық жерді ақтарыстырды. Уятты қойып Оразбайдан сорап еді «қатыныңды бағып жүрмен бе, жаланды қой» деп бет бақтырмады. Ең изінде милицияға хабарлап ізлеу салуу ушын сүүретлерін таярлап атырғанда үйіне сүрине-қабына бийтаныс хаял келип тұр.

— Келиниңіз Тақыятасқа қыдырып барған жерінде хақ жарылқап ул тууды. Сүйінши сорауға бараман деп талпынған хаяллардың ишинен сонша қалалардың үстіннен өтіп, топ жарып келип турман. Жол кирейін өз

алдына, көйлектің де айтыұлысынан бересен. Қошқардай ұлдың сүйіншиси қошқар...

Олар бір-бирине қарасты.

—Бес қыздың изинен қудайдан күн-түн тилеп тууған ер баласы екен, — деп хаял түпиригін жутынып және иркілді.

Турдыбайдың түри сурланып «баланың әкеси басқа жақта, сүйіншисін соннан ал», деп айта жағын аңлаған апасы дәрриу алдын орады.

—Аузына май, қорқысып отыр едик. Аман-сау еки жаны бір қалса дүнья табылар. Қалай, өзинің, ақлығымның ден саулығы жақсы ма?

— Төрт килограмм, ақ бозлақтан келген қыздың баласындай, — дегенде Турдыбай орнынан шапшып турды.

— Балам, сәл сабыр ет. «Қырқына шыдадың, қырық бирине де шыда», көкирегі қарса айырылып сонша жерден келинті. Ата-бабадан киятырған дәстүр, қууанышлы хабарды жеткерген адамды қуры қол қоя алмайсан. Мына, сатийін тауарды назырқанбай ал. Түйе тауықты қошқардың орнына бәнеле, аз ғана пулды жол кирей қыларсан.

— Сықмар адамлар екенсиз, усы пейилиңизге бола қудайда ул бала бермей қойған, — деп бийтанис хаял аузын керип киятыр еди;

— Қысқарт, — деп Турдыбай тисленип, қол силтеуден қалды.

— Барына қанаат етип, бергенди ала бер, еле де апама инсап берген. Маған салса үстиңдегилерди шешип аламан.

Хаял сонда ғана бул үйде ауызбиршиликтің жоқ екенін аңлап, бергенинен де айырылып қаларман деп есикке бетледі.

— Атын қойсын, изимнен хабар алып, тез шығарып алсын, — деп еди.

— Белиңди бекем буу, балам, — деди апасының желкесине қойған тарамысланған қоллары қалтырап.

— Нәрестеде не гүна бар, ат қойыуға да қыйланбайық. Келин ел гезип тапқан екен, аты Олжабай болсын.

Усы жасына шекем апасының сөзін еки етип көрмеген Турдыбайдың ашыуы тез басылып, айтқанларын қалыусыз орынлады. Кетекте қалған жалғыз шайтан

тауығын сойып, көп қарыздың бири деп жеңил маңын жаллап ертеңине шығарып әкелди. Сүйінши сорап, келген хаял «ақ бозлақ» бала, деп жүрегін жарғаннан кейін сол уәладзынаның жүзін көрмейін деп олар жатқан жайға бас суқпады. Балалы үйдің урлығы жата ма, алды менен Улбосын, «Үкем аппақ-ғо, бизлерге усамаған» деп шықты. Апасы «дайыларыңа кейип берген» деп оларды да алдарқатқан менен иши жылыйма..

Қәллигүл баласын қырқынан шығарып, дәриханаға кеткенде Турдыбай нәрестенің түр-түсін аулағында анықлап көрейін деп бесиктен шешип алды. Оразбайдың мурнынан түскендей. Өзін тута алмай нәрестенің алқымынан қылқындырғысы, табанына салып, қара шыбындай езип таслағысы келди. Байғус нәресте оның бул жаман қыялына түсінбей, қолын сермелеклеп аузы мүйеш-мүйеш болып күледи-ау.

Тап сол уақытта Қәллигүл кирип келди.

— Олжабайыңды алып үйди босат. Оразбайдың үйине барасаң ба, я тууры гөрге киресең бе. ол жағы қызықтырмайды. Усы уақытқа шекем баққан-қаққаным жетер. Жақсылық пенен рахметинди айтып кете бер.

— Турдыбай! Сәл сабыр ет, үйиңди босатаман. Инанбасаң көзиннің алдында сөйлесип берейін — деп Оразбайға қоңырау етті.

— Таярланып, ертең жолға шығайық, — деп егленип турғанда Турдыбай оның қолынан трубкуны жулып алды.

— Хә, бажа! Балаң қутлы болсын. Төлеген қалың малың күйип баратыр ма? Бизлерди де ая, усы заманда биреудің бала-шағасын биреу бақпайды. Алып кет, — деп трубкуны ылақтырды.

Ауылдағы бөлесі көптен Турдыбайға жайымды поллап бер деп айтқышлап жүр еді. «Көзим көрип турса ашыуым қозып, урыса беремен. Оннан да бас шамаллатайын, ең болмаса бала-шағаға нан пулы табайын» деп ерте турып кетиуді ойлады. Азанда Қәллигүлдің, жайына кирсе баласын емизип, теріс қарап жатыр екен. Құдай сездирди ме, келиншегін тап биринши рет көрип, турғандай айланшықлап, кете алмады.

— Бизлерди, өлтирме! Нәрестелеримнің хақы ушын өлтирме. Жолдан адасқан бир бийшараның қасық қа-

нын кеш, — деп орнынан шапшып турғанда Олжабай шырлап жылады..

Турдыбай үйден атлығып шықты. Ярым жолға барып изине қайтты. Және кетти. Хәзирги халында Қаллигүлдин барлық айыптарын кеширеуге таяр. Хәттеки көзлери ойнақшыған ақ бозлақ Олжабай да көзине ысық көринди. Барған жеринде иси өнбей, қолына шөккиш урып ала бергеннен кейин және бирде келермен деп үйине қайтты. Жол бойы «жибермеймен, мейли, журт не десе ол десин. Биреуге беретугын қатыным жоқ» деп сөйләне берди.

Ол үйине жақынлағанда Қаллигүлдин баласын көтерип Оразбайдын машинасына минип атырғанын көрди. Оның туу узақтан өкирең қағып жууырып киятырғанын көзи шалып қалған Оразбай бирден асықты. Анасы да, қызлары да, қонсы-қобалары да ағыл-тегил жылап жүр.

— Кетти... кетти Артына бир қайрылмайды, муңлы нашарым! Көшерде журт, айырылысарда қатын жаман болмасын. Өзине-өзи қыла қойды, — деди апасы көзиниң жасын жеңиниң ушы менен қайта-қайта сыпырып.

— Апам, апам! — деди Бахтыгүли бауырына бойын таслап.

— Мени излемең деп айтты, — деди Дәмегүли.

— Тек, мениң бетимнен сүйди, — деди Улболғаны.

— Апамды жолдан қайтарайық, — деп Бахтыгүли көз ушына барып қалған машинаның изинен жууырып, соң изине дауыслап жылап қайтты.

— Апаң жақсы адам еди, — деди Турдыбай да көзиниң жасын тамсанып жутып.

Олар бир-бирине сүйенисип, үйине зорға кирип қалды..

14.

Ол Қаллигүлдин тәнхә өзине арнап жазған хатын көпшиктиң тысына бир неше күннен соң тауып алды.

Турдыбай! Кешир жаным, сени көп қыйнап жибердим. Барлық пәс қылықтарыма көнлигип шыдадың. Қудайдан жалбарынып едеде саған мийрим-шәпәт тилеймен. Балким, мени жолдан урған усы кеуилшеклигиң шығар. Расымды айтсам бул еркек адамдағы ең жаман қәсийет.

Бул сөзлерди жүзбе-жүз отырғанда келистирип айта алмайтуғын болғаннан соң қағазға түсирдим. Жүрегимдегі қатпарланған дәртлерім, алтын сөзлерім қағазда гүмиске, пүткиллей биймәниликке айланады. Саған өзимді түсиндирип бере алсам не жақсы. Бір бастан айтсам өзіндей әкесіз, жесир кемпирдің тәрбиясында жетер-жетпесинликте өстим. Балаға ең бірінші ана керек болғаны менен әкениң орны бір бөлек.

Мениң өжет, қайсар минезлерімді сен еле билмейсең. Қолымды алмас пенен кесип жиберип, атлығып шыққан қанға руұхым шад болып, қарап отырғанларыма исенбессең..

Соның ушын да өзиме гейде күшим жетпей қалатуғын жаман минезлерімнен қорқып мени сүйетуғын қатты қоллы, өр көкірек жигитке турмысқа шығыуды әрман еттим. Ол мени қысымынан шығармай уласа, дүнья мал деген қолдың кири, дениміз сау болса барлығына жетисип кетеміз деп ойладым. Дүз несийбемді саған қосқан екен, налыған менен орнына келмейди. Бендениң барлық айтқаны бола бергенде бул дүньяның қызығы қалмас еди. Босағаннан жақсы нийет пенен, пәк атладым. Қызларға аталық, аналық меңір берип өсирдик. Саған бір өмир опалар яр болуға тырыстым. Бетимде, жүрегимде ар-уятым бар еди. Кеше күндіз жанымызды жаббарға берип, басқалардан кем жасамау ушын тырыстық. Саған айтып қояйын, сениң соңғы жыллары мәскүнемликке берилип, орынсыз азап бергенлерің, бузықлық жолға түсиуімде баслы себепши емес.

Мен хәм адамман, ойлау қәбилетим бар. Өткен өмирме бір нәзер салсам бір тамшы айрандай, ырыл-тырыл тиришилиқ жаныма тийди. Өзимди, сени, басқаларды жек көре басладым. Өмириме күтилмеген бұрылыслар жасағым келди. Үй болсын дедим, бала-бастылық, тиришиликтің ғалма-ғалына батып шүмип жаслық жылларымды бийхуда өткериппен. Кеулим күсеген қызықларды сениң көрсете алмайтуғыныңды анық билгеннен кейин басқаша жол изледим. Өзимди өзге дүньяның адамына санадым. Егер, анадан қайта тууылып, тиришилигинди басла десе бул соқпақтан хәргиз жүрмеймен. Кеулице келсе де айтайын, сен ойлағанымдай жи-

гит емесен. Жүрегимдеги қәстерлеген мухаббатымды, өмирге деген сүйіспеншилигимди оята алмадың.

Кеулим аңсаған жигит дүньяға келди ме, келмеді ме, я өтип кетті ме, болмаса тәғдир дусластырмай бир-биримізди зары-гирян болып ізлеп жүрміз бе, деп узақ сапарға атланып баратырман. Негизінде ол жигит бар. Хәр кимде өз қатары менен тууылып қосыла ер жетеди хәм бул дүньяның қызығын татысып бирге өледі. Енди түсинип киятырман. Өмирде шын ашықлар бир-бирине қосыла алмай, дәртли мухаббат қосықларына айланып қалғаны менен қызықлы екен. Набада қосылса ақыры паянсыз, қуда перзент бермейди, я ден саулығынан айырады. Қулласы бир жағынан қысады. Сол кеулим күсеген жигиттиң өзимдей ишқысталаықта «бир жаманның» дәрдесерінде жүрген шығар деп ойлай бермен. Оны шарқ урып ізлеп, хәттеки бузықтық әлемнен қарастырыуға мәжбүр болдым..

Дийдар несиң етсе сол ғайбана адамды ізлеп тауып, немесе дүньядан сайыл болып өтиуге қайылман. Алдым кеш, өмиримнің көби кетип, азы қалды. Усы халымда хешкимге керек емес екенлигимди сезсемде хәққа тәускел етип, алыс мәнзилге атландым. Усыннан саған қол берип, бар-кел менен уақыт өткерип жүре берсем нүткиллей қалып қойыудан қорықтым.

«Сондағы тапқан ғайыбың Оразбай ма» деп бетиме баспай тұр. Дәслебинде ол маған сол жигит усап көрінди. Алданыппан. Ол ярым жолға келгенде узақ сүрдеуге жарамай, сыр алдырды. Шынымды айтсам оның адамгершилиқ қылықтары сеннен пәс. Хәзирше маған пәнт бердим деп масайрай берсин. Мениң менен көп ойнапты. Көрерсең, өмир бойы зар жылатып, сеннен де бетер қорлайман..

Тән ләззетиниң мазасы қас қағым, үйленгеннен қызығы асып кетсе бир айға созылғаны менен, хожалық болыудың азабы өмир бойы жаныңа тийеди. Күнлердин күни келгенде сол айдан зыят көринип жүрген сәуер ярың жалықтырып, абайламасаң бас душманыңа аналанатуғынын көп адамлар биле бермейди. Жары жасқа барғанда қалған жағына хәзлик ізлеп, өмирден өз үлесин барынша алып қалыуға хәрекет еткен есна ербеклер менен хаялларды көп ушыраттым.

Бул сөзлериме түсинсең жылап, түсінбесең жин ур

ған адамның сөзі не өзі не деп күлерсең. Көкірегі ояу, хақыйқатшыл болсаң бул жолда мени айыпплама. Мәртлік пенен кеширип, бахтымды табыуға тилеклес бол.

Бундай жабайы сезим, сөз тек менде емес, екенин биринде ушырасады. Сениңде шын сүйгениң бар, оған қосыла алмай, мухаббатсыз, мақсетсіз еле көзі ашылмаған күшиктеі тек тиришилик ушын жасап жүрсең.

«Үйлениу аңсат, үй болыу қыйын». Мухаббатсыз бир-биреуден жатсырап жасау қорқынышлы. Билесең бе, сениң менен бир дастыққа бас қойғанда пүткиллей басқа адамды аңсап, түрлі жаман қыялларға берилемен. Мудамы көзимди жума беретуғыным сени көргим келмегени. Адам жеркенгендей пәслигін, еркеклик ар-намысынның жоқлығы, қанша азап берип, көзиңе шөп салсам да ийтшилеп болса да өмир сүре бериуге қайыл екиниңнен түңилдим. Сен ушын тиришилик тойып ауқат жеу, түнде қатынның қасында жатып хәзлик етиу менен күн көристен арман өтпейди. Елеге шекем бир-биримизге жат, жолдан қосылған екенимизди аңлап билмейсең.

Хәр бир сөзиме дыққатлы бол, бул хатты оқып түсинбей-ақ жыртып таслама? Жүрегим хәр кимге жайып, дәм татып кете беретуғын дәстүрхан емес. Қайталап оқый бер, қызларың ер жетсе апаңнан қалған естелик деп берерсең. Олардың да мениңдей бахтықара болмай, дурыс жол таңлап алыуына жәрдеми тийер.

Өмирдің қызығы бир төсекте аунап жатып-туруу емес. Жансыз денелер табыса береді. Дәслеп Оразбай менен бир төсекте еки күнлеп жарық дүньяға шықпай жатсақта бир-биримизге тоймайтуғын едик. Ол журттың көзинше сыр бермей жүр. Оны да менсиз жасай алмайтуғын дәрежеге келтирдим. Ол ушын хаял уақтынша хәзликтің уясы екенин көзине көрсетип қояман.

Бир Оразбай ма, оның бала-шағасы да азап шекти. Келиншегі Зийбагүлдің алдында бас ийип, кеширим сорағым келеді. Динине берк, илаҳида жаратылған нашар. «Сен қылғанға мен қылдым, сеннен артық не қылдым» деп, оннан басқа хаял болғанда ашыу менен көрингеннің жетегинде кетеді. Рахмет, өзін услап тутты. Хаялдың бахты еринде болады. Хаял бузылмаса еркек қайда барады, ең баслысы шаңарақ қуламайды.

Турдыбай! Мени басқа хаялларға салыстырып, қайдан шыққан бәле деп хайран қалма. Олардан сыртқы

пишимимде айырмашылық жоқтай. Көпшилиги мендей
жилли сүрей адамның сөзін айтпайды.

Соның ушын мени хәзирше тыныш халыма қой.
Жерде жансыз геудем жасағаны менен ой-қыялым,
ақыл-хұшым басқа дүньяда. Бір күні жерге қайтып,
адамлардай жасауға мейил бергенимде алдына келе-
мен. Жаман қатын өлсе кең төсек, жақсы қатын өлсе
қайғы ғам қалады. Меннен аңсат қутылғанына хеш
қыйналмастан төсек жаңалауға асығасан. Қарсылығым
жоқ, бір шүберек баслыны ал. Бірақ, ол хаял мениң
қызларыма азап бермейтуғын болсын.

Турдыбай! Мени бузық деп айыплай көрме, денем
бузық болғаным менен жан-дүньяма таза. Атайы бузық-
тың аты шықпайды. Ондай адамларды оң қоңсың, шеп
қоңсыңнан аңсат табасаң. Мени олардың тайпасына
қоспа...

Тап хәзир хәзлик қууатуғын халда емеспен. Өзим
билмейтуғын узақ-узақларға «жалғызлық әлемине» ке-
тип баратырман. Меннен қәуипсинбе, тегинликте өл-
меймен. Өлтиремен деген адамлардың талайы мениң
қолымнан жазым табады. Көз жас деген суу ренди
болғаны менен жүректен сығылып шығатуғын қып-
қызыл қан-ғой...

Адам қолынан келгенинше өмирінде ғарғыс алмай
жасасын. Қим не десе ол десин, бул ислеримди онша
жаманлыққа жорымайман. Мендей бахтықаранды ғар-
ғама, енем дүньядағы ең жақсы хаял, мени түсинеди,
қызларыма да солай дегейсең...

Билемен, хәзир барған жеринде жумысын өнбей үй-
ге қайтасаң. Соның ушын көзиңе көриниуге қорқып ха-
тымды асығыс жуумақладым. Сениң менен мәңгилик
хошласпайман. Сени, қызларымды қыймайман. Бул
аяушылық па, я саған деген мухаббатымның енди бүр-
тик жарып атырғаны ма, түсинбедим. Хәзирше буларды
түсиндиретуғын халда емеспен...

«Ғар бол, уры бол, инсаплы бол» деп алысларға
кеткенди мақул көрдим. «Жақсы ийттей» лашымды ау-
лаққа таслағым келеди.

Қызларымды жақсы адам етип өсир, орныма ана
болған/хаял мен бере алмаған аналық меңир-мухабба-
тын аямасын. Туумаса да тууғаннан зыят болғай. Жа-
ратқаннан күн-түни жалбарынып сорарым усылар.
Ананың баладан қарызы көп болады.

Адам сүлдериндеги бахтықараң узақ жолға атланып баратырғанда жақсы тилек тилеп қал...

Қәллигүл.

Турдыбай хатты жүдә көп мәрте оқыды. Басы меңзеңи шыққанда почтальон және бир хат әкелди. Қәллигүлден шығар деп қууанып еди. Ийесин таппағаннан соң өз адресине қайтарылып жиберилген Бахтыгүлиниң анасына жазған хаты екен.

Сәлем апа! Ден саўлығың жақсы ма? Олжабайдың ше? Күлеме, тислери шықты ма? Сизлерди қатты сағындық. Апам ауыра береді. Барлық жұмыстар мениң мойнымда, үкелерим оқудан қалмай жүр. Хәммемиз үшінши шеректе мақтау жарлық алдық. Бир жыйналыста маған ортаға шығып сөйлейсең деп еди, үстимде таза көйлегим болмағаннан соң сениң бауырсақ гүли бар көйлегинди киширтип кийип бардым. Хәмме күлди, үйге келип айнаға қарасам онша жараспайды екен. Көйлекте турған не гәп бар, күлген күле берсин. Ағам айлығымнан таза көйлек әперемен деп уәде берип қойыпты.

Апа! Бул саған жазған төртинши хатым. Хәр хатты узақ ойланып, бир-бирине усатпай қызық етип жазуға урынаман. Сен кеткели үйдеги телефон тынбайды. Трубканы көтерсең биреу пыснап дем алып, үндемей турады да жауып таслайды. Сонынан «апаң қайда» деп сорайтуғын болды. Талай рет кетип қалды десем де мыжый береді. Ағанды шақыр, сөйлесемен дегеннен соң ғана Оразбай екенін билдик. Ағам қорқама, я ерегисип сөйлеспейди. Ол жаман адам. Сәл жерде ағама жаманлық етип жүреме деп те қорқысамыз. Ең болмаса алдымызда әкемиз тири жүрсин. Оған айтып қой, бизлерге тынышлық берсин. Сени тыңлайды емес пе?!

Апа! Ауырып жүрмен, кеше докторға көриниуге барсам, врачлар жыйналып ортаға алды. Билип турса да «Қәллигүлдиң қызысаң ба, апаң қайда кетти?» деп сорай береді. Көзимше сениң атына түрли жаман сөзлерди айтты. Тисленип, үндемей отыра бердим, жыламадым, олар менен урысқым келди. «Дениң саў, қаның аз, жуғымлы ауқатлар, алма, жүзимди көбирек жеуиң керек» деди. Ондай затларды сатып алуға ақшамыз қәне?! Ауқаттан болса жақсы екен деп гизнеп жүрген ақшама базардан бир килограмм алма сатып алдым.

Алмаңың ширек емес, ең жақсыларын саған, Олжабайға қойдық. Қалғаны бір-бірден жетті. Кемпир апам тисим жоқ деп жемеди.

Үйге қайтсаң алма әкел, қымбат болса бір килограмм аларсаң. Көп алма...

Апа, бул сөзлерім кеулиңе келмесін. Маған кеткен жағыңнан келмей, өліп қалатуғындай сезиле берсең. Тири жүрсең сен жаққында адамлар жаман сөз айтқанын қоймайды. Өлсең бәрінен қутыласаң, өлген адамдар жаққында биймәни гәплер айтылмайды...

Апа! Ким не десе ол десін, сен өлме. Бұрынғыдай хәр уақ болса да келип-кетип жүре берсең-о! Келип тұрса апа! Үйге келиуге уялсаң мени ізлеп мектеп бетке бар. Гейде сабақтың уақтында мени ізлеп келгендей бола берсең. Көшеден адам өтсе айнаға жалтақ-жалтақ қарай бермен. Талай рет муғаллимлер «саған сырттан биреулер қол былғап турма?» деп бақырып таслады.

Бұрын сәл нәрсеге жылай беретуғын едим. Енди жылағым келмейді. Сени сағынсам жататуғын жайыңа барып, төсегінде айнап, кийимлеріңди ийіскеп мауқымды басаман.

Апа! Неге соншелли тас бауырсаң. Урыссаң ағам менен урыстың, бизлердің не жазығымыз бар?! Я қайтарға пул таппай қыйналып жүрсең бе? Ағам айлық алған уақытта ғана беретуғын ақшаларын керек болып қалар деп жыйпап жүрмен. Демнің арасында көп ақша топланды. Саған жиберіу үшін өткен базар күні үкелерім менен сүүретке түстик. Апама мирәт етип едик, гүна болады деп түспеди. Хәммемиз ойласып, бизлердің уақтымыз хош болып жүр екен деп қуғансын деп күлип тұрдық.

Улбосын, Улбоған екеуі қараңғы түскенше қаладан келетуғын автобустың алдына гезеклесип шығады. Оннан соң өзим бараман. Ақыры, менде сендей хәш кимнен қорықпайман. Қолында Олжабай, түйіншиқлерің бар. Оның үстине көшелерде қутырған ийтлер көбейип кеткен.

Апа! Быйыл мектеп питкеремен. Усы билимнің менен қәлеген оқыуға кирип кетесең деп муғаллимлер қуған-тады. Журттың балаларының алдында ата-аналары жүр. Оның неси жақсы...

Апа! Саған айтатуғын сырларым көп. Оны кемпир апама, ағама, үкелеріме қалай билдиремен. Қыз бала

Анасы сырласуға жақсы. Сениң буншелли керек болатуғыныңды билгенде жолында кеселеп жатың, ҳеш жаққа жибермейтуғын едим-ғо?!

Мен, сыр сақлай аламан. Не болғанларын бир бастан айтып түсіндирсең шыдамлылық пенен тыңлап, дурыс ақыл-кеңес беремен. Ер жеттим апа, мени ая сен жүрген жоллардан кетпейин. Барлығын түсинип, билип алсам пайдасы тийер..

Апа! Өмир бойы, «апалап» қалыуға барман. Сен жаққында жаман сөз айтсам, я пикирде болсам, отырған жеримде қатып қалайын Тилим кесилсин. Ұәр күни жатар алдында, турғанда, қыйналғанда, қууанғанда «апалайман».

Ұйде жүргениңде сени буншелли жақсы көрмеген, қәдир-қымбатыңды түсинбеген болар едим. Бир жағынан уақытша болса да узақларға кетип дурыс иследин. Гәп-сөзден қутылып, адамлар сени бираз умытқаннан соң қайтып келесең. Сонда сағыныш пенен көрисемиз. Я алла, сол күнлер тезирек келгей..

Хат жазып турса, апа! Бир жерлерде барлығыңды, тирилигинди билип, қууанып, үмит пенен жасайын. Дүньяда биреуди күтпей, ҳеш нәрсе ойламай жасау жаман.

Апа! Атымды Бахтыгүл қойыпсаң, демек бахытлы қыз болыуым керек. Бахытыма қайда жүрсең де тилеклес екенинди билемен. Билип қой, мен кишкене қыз емеспен. Жәрдем керек болса қайда жүрсең де, аспанның асты, жердің үстинде жүрсең де жетип бараман...

Қызың Бахтыгүл

«Анасы оңбағанның қызы оңа ма» деп Турдыбай қағазды еки бүклеп хатына қосып қойды...

1990 жыл

ОЧЕРКЛЕР

ОН ТОҒЫЗДЫҢ БИРИ

Қоңыраттың гөне қаласында мазмуну хәм архитектуралық үлгиси жағынан таң қалғандай естелик салынып атыр.

1991-жылы масжидтиң тырнағын қалауға бағышланған жыйында сөз алған орта бойлы, сөзлери шақмақтың тасындай тақыуа Емберген ата Алланиязов ортаға шықты.

— Жыйналған бәрше халайық! Айтсам тилим күйеди, айтпасам дәртим ишима сыймай, бийгүна шейит кеткен жанлардың рухлары өз қалатыма тыныш қоймай жүр. Қоңыраттың қаймақ, белли-белли жигитлери қашанға шекем аяқтың астында жата береді?! Дарханшылық заманлар келип, оларды хукиметимиздиң өзи оас болып, ақлауға күш салмақта. Соның ушын турған жеримде тил тартпай кетсемде бул сөзлеримди айтыу мениң парызым-қарызым. Көзимниң тирсинде усы мақсетиме жетсем артымнан тынып әрмансыз көчер едим, — деп минберден түсти.

Район хәкими Ә. Римов, қала хәкими Д. Сейтмура-товлар жойтылған сабақтың ушын тапқанына қууанысып, тоқсанды алқымлап жүрген Емберген атаны оир неше рет қабыллауларына шақырып, узақ ойласықлар құрды.

«Бас қатты ма, тас қатты ма» деп шарқы пәлек дүньяның талай ғауғалы заманларын басынан өткерген, тарийхымыздың жанлы шежирешиси Емберген ата бир әсирдиң уақыялары, адамларын көзи менен көрип, қолы менен услағандай етип айтып, таң қалғандай қатықулақлық көрсетти. Оның ис хәрекетлерин бақалағанда асығыс, алжасықлы пикирлерге жол қоймайық. Хәр дәуирдиң сол заманның диңгеги басына минип турып бақаламасаң бүгинги күнги түсиник дүньямызға пүт-киллей қайшы келеди...

Емберген ата хаслы Қоңыратлы. 1903-жылы «Бурахан ата» да киндигиниң қаны тамды. Мусылманлықтың шәрти бойынша түп бабалары; Алланияз, Мамыт, Юсупбек, Әдилбек, Жуманазарбий хажы, Инбий, Бердиханларды ядқа биледи. Әкеси Алланияз бай кисі болған. Бір киндиктен алты ул, алты қыздан еле тақаны таусылмай жүргени жалғыз өзі.

Дәрья тасып, теңиз толқып турған уақытлары Қоңыратқа талай суу дүпип, суу алыспаларды басынан кеширген. Ески Қоңыраттан сұлдер де қалмаған 1942-жылдағы суу алыспада тутас ауылы менен Шоманай районның «Дийқанабад» колхозына көшип келди. Соннан берли бул мекан қутлы қонысқа айланған.

Алты жасында әкеси «сүйеги бизики, ети сизики» деп Ережеп моллаға тапсырып, жауырыны менен табанын қызыл шыбыққа тилдирип, мектепте сабақ алды. 1912—22 жыллары қарақалпақ журтында Қарақум ийшанның медресесинен соңғы ең сауатлы адамларды оқытып шығарған. Әсаматдин ийшанның медресесинде ауылынан төрт бала оқыуын дауам етти. Олардан Дәулетмурат «Тартыулы» ауылындағы кеңес хұкиметиниң оқыуына соңынан барғанда баспашылар тәрпинен өлип кеткен он жети баланың биреуи. Тәжимурат жерге тирилей көмилген Қудиярбайдың баласы Қудайберген хәм Абдуләзизлер еди. Дийқаншылықтан тамақ асырап жүргенде кеңес хұкимети уақытша болса да сауатлы адамлардың билиминен пайдаланды. Усындайдан қатарға илинип 1927-жылы батрачкомның бәширине (хаткери) сайланды. Бәширликті бурын бир мезгил бала оқытыу менен Султан Қудайберген улы қосып атқарған еди.

1928-жыллары кеңес хұкимети терең тамыр урып, орнығып алғаннан соң аузы дууалы молла, ийшан, жуқналы адамларға жини түсти. Бул қысымға көнликпеген елдин бас көтерген жигитлери қолына қурал алып, баспашы болып кетти. Ауылынан шыққан Мәдияр, Мәтқурбан, Сапарбай, Аллияр, Файзулла батыр, Алламберген, Жуманазар «сағырлар» қанға қан, жанға жан деп қайтпай алысты. «Иштен шыққан жау жаман» ға салсақ, олардың қасты-ғәрези шаш қойған муғаллим менен «кәпирлик» оқыуларға оқыған балаларды, ауыл белсендилерин аяп қоймады.

«Дөңгелектің сынығы жолдың жаман жерине туура

келеди» дегендей оның бәшир болған уақытлары бай, молла, ийшанларды хуқықларынан айырып, адам қатарынан шығарып таслауға туура келді. Сонда да қай жағына боларын билмей, хуқықы алынатұғын танысбилислериниң алдына сыртқы көзден тасаланып барып, кеширим сорап, жағдайды түсиндирип ырзалығын алатұғын еди. Хүкиметтиң есабына аңлаусызда бир илиниң қалғаннан кейин айтқанын қалыўсыз орынламасаң өзинди гүнәкәр етеди. Тоғызыншы ауылдан 219 адамды хуқықынан айырып, сайлауға қатнастырмай, бираз белсендилік көрсетти. Қатықтай уйып отырған елге ылаң түсип, көз көрген ауыллас, ағайин-тууған адамлар «аржақ-бержақ» болып бөлинди. Батрақлардың болса демине нан писти. Хүкиметке жаранып, изинен көйленкедей ерип, қайымын таппай жүрген баспашылардан зорға жан сақлап жүрген бир түнде муздай темир қурсанған жигирма бес атлы орыс әскериниң айдауында кетти. Тилге келтирип, жөн-жосақ сорасыў жоқ. Атамурат беглер бегиниң гүңгиралы сарайы, көп өжирели бийик пахса жайына қамады. «Көп пенен көрген уллы той» дегендей жай толы адамлардан есап алса Қоңыраттың хәкими молла Үбби, Қоңыраттың бұрынғы хәкиминиң баласы Атамуратбек, Сапарниязбий, Ғаршабек, Жарылқаған бий, Молла Искендер, Аллаяр хажы, Қошқар ақсақал, Әбдирасиўли, Әбдираман Найым улы, Сарыбай (Султамурат бектиң баласы), Төремуратбек, Абылла қарақурсақ, Балтан сары, Өтеўли палуан, Зейин қазақ, Баймухан, Жалал қазы (молла Абылла улы), Әмет, Оспан сыяқлы ел бийлеген, устығанлы адамлар менен тәғдир шерик болғанын бир жағынан мақтаныш билди. Олар өрмекши ауына түскен шыбындай күн-түн демей ақылласса да, бул не жатыс, неге жазықлы болдық деген сорауларға жууап таба алмайды.

Биринши хәм ең соңғы рет тергеўге шақырылғанда еки-екиден айқастырып, шандып байлап, төрт жағына мылтықлы сақшылар қойып, пүткил Қоңыратты дүрликтирип қаланың иши менен тергеўге алып барды. Тергеўде Абылла қарақурсақтан басқасының сағы сынып, өзлерин бийлей алмай, төмен қарап қалды. Ол жатып қалғанша атып қалайын деди ме, жүзин жылан сорығандай тергеўшиниң еңсесин гүжирейткенинен айбынбастан, тамсанып сөз баслады.

— Яқупжан шырағым! «Бас кеспек бар, тид кеспек жоқ». Гәпимизге тақық исеннң, аппақ сақал, шашымызды сыйлаң. Жанымызды алсаң да сөйлеп кетебин. Алдыңа келгенлердиң барлығы неге жазықлы екеннң билмейди. Бар билгенимиз дәрьяның музы қатса көп заманлардан берли түркмен баспашылары ауыл-елди шауып, пәтенге келтирип тур. Қызымызды, ҳаялымызды, дунья-малымызды тартып алса, өли ет болып қашанға шыдап отыра беремиз. Биз ҳәм адамның баласы, елмиз-халықпыз. Қолымызға жарақ алып қорғандық, гейде тиришилигимиз ушын мәмлеге келип олардың атларын жылаулап от-жемин берив күткенимизди жасырмаймыз. Қудаға шүкир, кеңес ҳүкимети орнағалы берли талаушылықтан қутылдық. Жана дүзимге өленәтә қарсы емеспиз. Мәмин бир пуқараңбыз, жыласа кимннң аузы қыйсаймайды. Бизлердиң бар билгенимиз усылар, рас сөзимиз де, өтирик сөзимиз де болғаны. Шетлетпей, бауырыңызға тартсаңыз қай қайсымыз да қадалый хызмет етиуге таярмыз...

— Бизге кимннң кимлиги, дос-душпанлығы аттың қасқасындай мәлим. Сизлер кеңес ҳүкиметине қарсы болың, болмаң от пенен суудай қарсы адамлармыз. Ел-халықтың арасында абырайыңыз күшли, сөзлериңиз өтимли, сәл жерде наразы болсаңыз ҳәр қайсыңыздың изинизден бир ауыл ерип кетеди. Иритки салады деп қәуипсинемиз, қалған жағын өзлериңиз қалай түсинсеңиз солай түсиниң. «Бир қазанға еки қошқардың басы сыймайды», соны билсеңиз қайтып маған бундай сорауды бериўши болмаң. Сизлерди айыплы етиў қыйын емес. Тәғдириңиз әлле қашан шешип қойылған, — деп тергеуши қызыу-қызыу менен расып айтып қойғанын билмей қалды. Усыннан соң ҳәммесиниң жүреги муздай суу болысып, тириликтен гүдерин үзисте. Тар қәпесте ийттен де бир күн, булардан да бир күн өтип, жүзлериңе өли шырай енди. Анық пайманасының толғанына көзи жеткеннен соң маңлайына жазмышта жазылғанына қайыл болысты. Бес уақлы намазын қаза қылмай оқып, бир-бириниң ийманын үйирип, жаратқаннан ийман-сауап, бендесинен инсап тилеп жата берди.

Қоңыраттың ҳәкими молла Үбби узын бойлы, ат жақлы, зоң мурынө көк көзли кисе еди. Таң қалғандай тымырық минез, зықналық көрсетте. Қамақханаға алып

келген темир чайнегинен өзи ғана шай ишип, соң дий-
ұалдағы қазыққа илдирип қояды. Басқалар тенге шы-
ғарысып, сақшыдан азық-түлік алдырмақшы болса да
қосылмайды. Қашанғы аштан қақсап, тиришиликтің
ғамын көрмей жата берсең. Үш ай күннің жүзін көр-
мей, запырандай сарғайып кетті. Кисиден сөзін алып
қалмайтуғын Абылла қарақурсақ қыйналған уақытла-
ры;

— Тақсыр, бұл дүньяның мүлкін онша қызғана
бермең. Құлағың менен еситтің, жан алғыш әзирейли-
миз еки ийнимизде қонақлап отыр. Еле чайнегің сол
қыстырған жерінде, артында қалады, — дегенде де кө-
зи қыпылықлап, үскини құйылып отырады.

Олардың изинен азық-түлік, кийим-кеңшек алдыр
май, бала-шағалары менен ушырасыуға рухсат берме-
ди. Жақынлап кеткенлерди қосып қамайжақ болғанда
кесапаты тийер деп хәр жим өз басы менен ғай болысты.

1929-жылдың қыс айы ерте түсті. Өжиредегі сасық
хауаны уақты-уақты шығарыу үшін төбесіндегі ас-
тахтадай патикти ашқанда ақша қар ушқынланып
ишине түсер еді. Муздың астында демигип, қәлима бо-
лып, үкиге өзін урған балықтай барлығы бирден аузын
ашып, көкирегін толтырып, таза хауадан дем алысады.
Бир сапары қайдағы жаман ырымды баслап, топланып
ушқан ғарға-қузғынларға көзи түскенде жигери әбден
қум болысты. Усындай дегбирден сасқан уақытлары
«бизлер ғой жасарымызды жасадық, асарымызды аса-
дық. Шыбығынан шырпылажақ саған қыйын болды-ау»
деп Ембергенди аяйды. Дағдырыу да үлкен дәрт екен-
ау?

Азанғы, ишінде бир шылым уны жоқ, қара суу «ба-
ландаға» жүрек жалғап бола берген де;

— Алланиязов, тергеуіге — деген сақшының шақм-
рығы күтпеген жағдай болды.

— Қамақта не ушын жатырғаныңды билесең бе? —
деди Яқұпжан тергеуші жыланның шымшықты дууа-
лағанындай тесилип.

— Өзиме қақпан, сизлер не деп гүналап қойғаны-
ңызды билмеймен. Айыбым болса аяман, бирақ, жала
бәлесинен сақласын.

— Жаманлық етер деп гүманланған адамларның
бар ма? Гәпти шаймаламай, тоқ етерін айтсаң өзиңе
пайда?

Ол үнсіз қалды. Қас қағымда есин билгели көрген-билгенлерін, таныс-биліс адамларын көз алдына бірме-бір елеслетіп, Султанға келгенде тоқтады.

— Бизге барлық нәрсе мәлім, айыбыңды өз аузыңнан еситкім келип отыр.

— Ғеш кимде ата кек қандарым жоқ-тә! Ис бабында хуқық алыспада көп адамлардың зейнине тийіп, өзиме өзим душпан арттырғаным рас. Панаханның әуладлары болған Шамурат дәлдир, Өтемурат дәлдир. Өтемураттың хаялы Наргүллердің хуқықынан айырып едим.

— Мына сөзлеріңе қулақ қойуға болады. Гүманланған адамың «сени байдың баласы, ауылынан баспашы шығарды. Ат-жарақ, азық-түликтен жәрдемлер берди» деп көрсетпе берген. Жақында қурал-жарақтарын таслап, қол көтерип келген ауыллас баспашыларыңнан Жуманияз Үббиниязов, Қуден Алланов, Алламберген Оразовлардан тергеу алғанда «Емберген Алланиязов бизлерди хуқықымыздан айырды. Талай рет өлтирмекши болып ізлеп барғанмызда услатпай кетти» деген көрсетпелеріңе бола саған жала жабылғанын анықладық. Билип қой, кеңес хуқимети хақ адамларды жаза лауға қарсы. Көп қууанба? «Суу көрмей етик шешпе» деген жери хәм бар. Қасындағылар ақланып шығатуғыныңды билсе түрлі жаманлықлар болуы мүмкін....

Айтқанындай тис жарып хеш нәрсе демесе де көпти көрген адамлар маш аңлап, жақсы-жаман демеди. Олардың сырлы көз қарасларынан усы бала хуқиметтің адамы, сыр алыу ушын арамызда жансыз болып жүрген жоқ па деген пикирлерди аңлау қыйын емес еди. Тек тууысқан дайысы Қудиярбий бир жағын ағайиншиликке салып;

— Уәлийлигим жоқ-тә! Бирақ, аузыма қудай салып турған шығар. Бизлерден қалып, көп жыллар жасарсаң, жийеним! Жалғыз тилегим гүнасыз, шейит кеткенимизди күнлердің күни келгенде ели-халыққа жеткергейсең. Заман қапылып, бәрқулла бундай бола бермес. Қолыңнан келгенинше Қудайбергенжанға (баласы) ғамхорлық етерсең..

Тийгенге тийіп, тиймегенге кесек атып, Қоңыратты пәтенге келтирил жүретуғын Әбдигалий деген өзи қатарлы жигит пенен сыртлай танысшылығы бар еди. Оның жумысқа өткенин усы жерге келгеннен

соң билип қалды. Баяғы әдеті қалмаған, қайда дау болса сатып алып, мушына түпирип жүргени. Есикте топланып тұрған сақшылар Парахат Меретов, Қылышбай Қалжанов хәм Әбдиғалий ым қағысып, алдын кескеследі.

— Хеш жаққа да бармайсан, аты қамақ болғаны менен тамағың тоқ, көйлегің көк болады, — деп дуусыйына қарамастан желкесинен услап, еки адамлық өжиреге тықты. Көпшилиқ пенен жатқандағыдан айырмасы таныс сақшылары кеули келген уақытлары өзлеринен ауысқан сүйлин төселген палау, чай-сууын берип, ғаузанады. Жалғыз өзи қамақханадағы қулақ кескендей өли-мениреу тынышлықтан керегин излеп, қулағын дийуалға тосып отырғаны. Изин ала қуры жатқарып қоя берместен дөгerek-дашты сыпыртып, қол күшинен пайдаланды.

Усындай хызметте жүргенде сол жерде ислеуши Мәжит Халиков өжиресинен шығарып алып, «мына жайға бас суғыушы болма» дегенде қайсы өжирени ийеги менен нусқағанын аңламай қалды. Ол алжасып кирме деген өжиреге киргени сол, қалша қатып турып қалды.

Жайдың иши гөне-көкси кийим-кеншекке толған. Апалақлап жүрип дайысы Қудиярбийдің түйе жүнинен тоқылған қыртысы кеткен жүн шекпенине көзи түсип, өңиршесиндеги қор-қордың шоғы түсип, күйген жерине жамалған ақ бөз жамауды жазбай таныды. Жан хәулетинде барлық кийимлерди қус түткендей ақтарыстырып жүрип Атамурат беглер бегиниң генетоз дуққат шапаны, басқа да көз көрген таныс-билислериниң липасларын көрди. Қәдирданларының әлле қашан күни литкенине анық көзи жетип өзін тута алмай, бар дауысы менен бозлай бергенде Мәжит Халиков жууырып келип, жағасынан сүйреп шығарды. Белиндеги асыулы тапаншасы менен шүй төбесине урмақшы болғанда Әбдиғалий шаққанлық етип қолына асылды.

— Емберген бизиң адам. Обал-сауабын маған тапсырып қоя бер. Жыңқ еткизбеймен, — деди ол қорыққанын сездиргиси келмей, «Ғарға ғарғаның көзин жасырмайды» деп Мәжит оның сөзине бола өзін ирикти.

— Елеке, ат шауып, ийт жууыртып, қус салатуғын жәриң бар еди. О дүньяның аузынан қайтқаныңды

умытпа. Көрген-билгенлерің усы жерде қалсын. Тили-
ңе бек бол, пышықтың ойыны тышқанға өлим деген.
Сейсханаға бар да бизлерге жигирма бес жүйрік ат
таңла. Үлкен жорыққа сени де алып кетеміз,—деп ярым
бастырмалы сейсханаға киргизип, ашыуын баса алмай
көк желкесинен нуқыды.

Көзің жақсылық көрсін. Қоңыраттың той-мереке-
лерінде байраққа қосылып жүрген не бир атақлы се-
йислердің жорға-жүрмеллери көзинен асылып, көзлери-
нен жас парлайды. Адамнан ақыллы жәниұарлардың қа-
бырғасы сай-сай көтереми шыққан. Атлар дүркиресип
жас топырақты басқысы келмей, жанайбат пенен ас-
панға шапшыйды. Жүреги сетем алып, топыраққа көзи
түскенде көз алды қараңғыласып жүресине отырды.
Топырақты ууыслап, көз жаслары менен қарыды. Топы-
рақ бүлкілдеп, жердің астынан талып еситилген ыңыр-
сыған дауыстар құлағыңа емес-емес шалынды. Төбеси-
нен жасын түскендей иши ғымлайды. Өз есабы бойын-
ша олардан айра түскенине бир хәпте болған жоқ.
Көзи көрмесе де қамақхана ишиндеги болып атырған
хәдийселер менен айтылған сөзлерди жүреги менен
сезинеди. Ол уақытлары оқ қәдирли. Сыртқа шығарып,
атса билмейди-дә, бирақ, иште оқ дауысы еситилмеди.
Есапсыз өжирелерде жатырғанлар бир-бириниң гөрин
қазып, таяққа жығылып, үстиндеги кийимлерин шешип
алады. Соң ярым ақшамда қосақластырып байлап, те-
рең етип қазылған шуқырға ийтерип жибереди. Үсти-
нен топырақ жүргизип, тепкилейди. Иштегилердің ай-
тыуынша бир татар тергеушиниң қолы ийекке тийип
кетсе мойын-омыртқасы гүрт етип үзилип, жаны шық-
пай атырып-ақ шуқырға көмип таслайтуғын усайды.
Қанша айтқан менен жас топырақтың арасында хәуа
қалып, бир неше күнлерге шекем жаны шықпай, ыш-
қынып, ыңырсыған дауыстарын жақын үйдегилер еси-
тип отырған. Бул қара күни 1929-жылдың 17-декабри
еди...

Ембергенди өз адамы санап, қанша зересин үйир-
гени менен қамақханада бираз уақыт сақлады. Бар
талабы атларға от-сууын берип, аяғын жаздырыу ушын
гездирип қайтыу.

Оны усындай қазақ елинде теңсизлик көрип, мың
үйли, үлкен көшти баслап Иранға көшип өтпекши бол-
ған Муқашбайдың жолын тосыуға бекитилген отрядқа

қосты. Олар теңиз, ауыл-ел жағалап жүрсек өзимізге жеңіл болады деп ойлаған екен. Отряд күннен бұрын Қоңыратқа 70 километр қашықтықтағы «Жыңғыл ой» деген жерге барып, қарым қазып жатты. Оның талабы бір сайдың ишінде аттарын ұстап тұрыу. Елинен айрылып, бозлап баратырғанларды түнде бір жерде қонық атырғанда тум-тусынан оққа татып, қырғынға ұшыратты. Мал-дүньясын бас районға бөліп беріп, адамларының есабынан районда Фрунзе атындағы колхоз құралды. Қәйтпін жаранса да шаба-шаба ада болар емес. Изин ала оны. Хожели қаласындағы орта буын басшы хәм есапшылар таярлайтуғын қысқа күрсқа жиберіп оқып келгеннен соң мандытпады.

1937-жылы «Жалтыркөл» диң басыуына бийдай егип, қырманы қызыллап атырғанда екінші рет қамаққа алынды. Қудияр ақсақал, Медет ақсақал, Әметлер менен дуз-дәмек болып, хәр сапары тергеуге шақырылғанда «Файзулла Хожаевтың қуйрығысыз»ға ақылы хайран. «Қоңыратта биз танымайтуғын қандай адам өзи» деп жатып-турып ойласа да еслерине түспей, ең изинде өзинен сорағанда тергеуши «кимлигин сизлерге көрсетип қояман» деп шыжа-пыжа болады. Ф. Хожаевты анық танып билгеннен соң бүйректен сыйрақ шығарып отырғанынан, тиришилигинен гүдер үзди. Жоқарыда тәртіп солай болды ма, кеулине не жақсылық салғанын елеге шекем билмейди. Бир айдан артық ұсламай, барлығын босатып жиберди.

1941-жылы урыс басланғанда қәуипли адамлардың қатарында урысқа алынбай, қатардан қалғанына қыйналып жүргенде және бір бәле табылды. Адамның бағы тайса шатақ. Ең изинде дүканның қарауылы болып жүргенде «фашистлер урыста жеңеди» деген ғауасат таратыпсыз деген айып пенен қамалған 22 адамның бирлигине илинди. Ауыллық советте гөне патлақларды қозғап, «бұрын еки рет судланған, бай баласы үйінде жарағы бар» деп келистирип минезлеме жазған Тергеуши Рзаев хәр сорау алғанда көк-ала қойдай етип сабап, денесине дақ салады. Қалай болмасын оннан бул сөз менин аузымнан шықты деген көрсетпе алмақшы. Қолының қыры менен мойнының шыққан жеринө урып, есинен тандырып таслайды. Бийгүнө 22 адамның сегизи қамақханада таяқтан өлди. Әбден ийден шығарып, судқа әкелди. Жасаған орнында зыянлы адам сы-

ятында Ташкент ўәлаятының «Зәңги ата» деген жериндеги овощ-палыз өсиретуғын совхозда бақлау астында жумыс иследи. 1946-жылы елге қууысқанда, анық бир жыл жүргизбей бурын сиясий статьялар менен судланғанлар басқа орынға мәңгилик сүргин етилсин деген Сталиннің пәрманына мууапық Нөкистеги қамақхананың өжиресинде алты ай жатты. Көкирегинде тек шықпаған жаны бар ҳалында тергеу, судсыз Красноярский қаласындағы Киров районы сорамында жайласқан ағаш таярлайтуғын заводтан бир-ақ шықты. «Қорқақты көп қуусаң батыр болады» деп, талай сүргин, қамақларды басынан өткергенликтен бул турмысқа да әбден үйренисин, пайын туурап жүрди. Сол жақтан үйленип бала-шағалы болды. Бир ол емес, неше ретки қамақтан жүрек шайды болып, зықы шыққан еди. Тутас елди қурсаған қанлы тутым Сталин өлгеннен соң сәл босасып, 1956-жылы ақланды. Ауылына келгенде үйренген әдети бойынша дийқаншылық, мергеншиликтен тамақ асырады. 1963-жылдан ҳүрметли дем алыста. Ул-қыз, ақлық-шаулықларының ортасында ғаррылық дәураның сүрип атыр. Жақында өмиринде умытылмас ўақыя жүз берди. Биринши рет адам қатарында санға илинип, ғәрезсиз Өзбекстанымыздың ең жоқары сыйлығы «Шухрат» орденин алғанда етеги жасқа толып жылағаны бар.

Расын айтыуымыз керек, қызыл империяның тутымгершилиги бурынғыдай қамап я сүргинге жибермегени менен мудамы алакөзленип, шейит кеткенлерди еслеп, арын арлап, жырын жырласыўға мурша бермеди.

Буннан үш-төрт жыл бурын Атамурат беглер бегиниң Ташауыз ўәлаятында туратуғын Римма исмли ақлық қызы Қоңыратқа қыдырып келгенде атасын дереклесип, көп сораулар менен алдына келди.

Сақлық етип дәслеп ҳеш нәрсе айтпағаны менен соңынан ашылысты. Атасын сорап, тийисли органлардан соранып, арза бергенде алты ай мәўлетте Атамурат беглер бегиниң хәм дайысы Қудияр бийдиң ақланыў қағазлары келди. Бир-биреудин қасы-қабағын бағып отырған басқалар да аталарын дереклесип, мәсләхәт сорап турады.

Онын жасқанып айтқан бир ауыз сөзин ел ағалары дурыс түсинип, тирилей жерге көмилген бийгүнә жанларға арнап естелик салыўдан ғайыптан күш-қууат

дарып, өзін қустай жеңил сезинеди. Естелик ашыла-туғын март айына шекем өзине жүрим тилейди. Естеликте мезгилсиз көз жумғанлардың исмлери жазыла-туғын 19 орын бар. Солардың қатарында өз исмин көріп, бар дауысы менен пүткил әлемди жаңғыртып, ашшы хақыйқатлықты бүгинги әуладқа айтып, түсиндирип жеткергиси келеди...

ҚУНДАҚТА КЕТКЕН ТУҰЫСҚАНЫМ КЕЛДИ

Нью-Йоркта жасаушы қа-
рақалпақ исбилермен-пайда-
күнем Әбдирахман Тондық
Шымбайлы менен «дәртли»
сәубет.

Жазмышта дүз несийбен қайда шашылса, соны ба-рып шөпшейсең деген сөз бар. 1930-жылдың қара гү-зинде, ауыр жатарда өз үйине урланып кирген Әбди-жәлий Сибирьдің қамақханаларынан қашып келди де, бала-шағасын изине ертип бир ақшамда журт асып кетти. Заманның тарлығынан қысым көрген бул шаңа-рақта туұылған қундақтағы қызыл шақа нәрестениң жеңил өксиги киндиктен қан тамған жерине араға 61-жылды салғаннан соң қонақ сыпатында келетуғынын билдиргендей еди. Жан қайғы болған олар тәғдир қуұ-ғынында қаңбақтай домалап, жұмыры жердің бир ше-кесине шығып кетти. Әбдирахман аға киндигинен бай-ланған туұылған топырағын қайра-қайра басып, ата-мәканына, ауылласларына елде жасқанып қарайды. Қундақта кетип, жат-журтларда өсип қамалға келген-де, хәр алған демінде елин сағынып, Уатан гедайысыг болып жасаған ауылласларымыз бул жерди сеннен, меннен зыят сүйсе сүйеди-дә, бирақ, кем көреді деп айта алмайман.

«Шығысыңды, кимлигинди, диниң менен тилинди, елинди умытпа, көкирегінде жаның барда қуұысагөр балам»,—деп жат-журтта әрманлы, ең болмаса көзи толғандай, туұылған жердің бир қысым топырағына зар болған ата-анасының нәсиятлары ядында.

Келиң, жақсысы бул дарқаншылық заманның шара-патына бола елге келип, дийдар көрисиу бахтына мия-

сар болып, қартайған ұақтында Севим жеңгемди аўыл-елине ийбе сақлап, ийилдирип алып келген Әбдирахман ағамымыздан сөз тыңлайық.

— Әбдирахман аға, тууылған үлкеннің топырағына хош келипсиз?!

— Иншалла, қудаға мың қәтле шүкиршилигим бар. Ғайыры журтларда эрманлы көз жумып, сүйеги елге араласа алмай қалған ата-анам, бизге тәғдир шерик, сапарлас болған жақын-жууықлар, олардың көзи тири урпақлары болған көп санлы қарақалпақ миллети ўәкиллери ишинен келиў бахтына миясар болғаныма қууанышлыман. Бул муҳаддес топыраққа табаным тийўден дизерлеп отырып, көзлериме сүрме етип бас ийип, мени күтип алған тууысқанларыма сауға сәлем, сонша жылғы сағынышларымды қалайынша тил менен айтып жеткериўди билмей отырман.

— Әбдирахман аға, ярым әсирден көп тарийхты бир аўыз сөз бенен түсиндирип бериў қыйын, солай да болса оқыўшыларға түсиникли болыў ушын қысқа хәм анық мағлыұматлар бериўди, лақап исимиңиз болған «Тоңдық Шымбайлы» деген сөздің мағызын шағып бериўден басласаңыз?

— Бициң қолымызда әкелеримиздің жазып қалдырған ататек, үрим-путақларымыз кимлер болғанылығы бар, солардан кимлердің көзи тирилигин тууысқананымыз Муфтулла мақсымнан сорап билип, салыстырып, көп нәрсени анықладық.

Түп бабамыз Аймухамед ийшанның (Айымбет ийшан) 3 баласының бири Төрамет ийшанның балалары Махтум ахун, Әбдижәлий мақсым, Зияўатдин мақсымлар 1928-30-жыллары Кеңес хўкиметинен қысым көрип, бай, молла ийшанларды қуўдалай баслағанда анық басына қуип дөнгеннен соң Қаабаға барыў нийети менен ғайыры журтларға өтип кеткен. Солардан ең биринши көш баслаған Махтум ахун 1929-жылы Иранның «Түркмен сала» деген жеринде мәсжидте имам болады. Хўкимет не қылар еди деп елде қалған әкемиз Әбдижәлийди қамаққа алғаннан соң қандай жол менен болса да хабар берип, өзине шақырады. Әкемиз Сибирьдин қамақханаларынан қашып, неше айлар жол жүрип аўылына келгеннен соң бала-шағасын изине ертип ағасының жанына барады. Оларға қосылмай қалған

инилери Әбдихалық хәм Әбдинасыр мақсымлар динге исенгени, ушын айыпланып, қамақханаларда өледі.

Олардың бахтына Иран менен түркмен арқалы барып-келісіп турған шегаралар жауылып, қайтып ол жаққа өте алмай қыйналады. Бул жақтан жыйналған он бес шаңарақ топланысып «Хазар» теңизи (Каспий теңизи) арқалы Әзербайжан жерине шекем барып, сол жерде, биреулердің көмеги менен түйелердің бауыры сууға тийіп Иранға өткенин ата-анамның аузынан талай еситтим. Иранда да күн көриси оңлы болмай, еки жыл қацып-пушып күн көрип, қалай болмасын биреулердің силтеуи менен Ирак мәмлекетине өтпекши болады. Усы жүристе елсиз, тау-гаслы далаларда бир тислем нан, бир жутым сууға зар болып эш-эптадалықты бастан кеширеди. Хәттеки, еслерин жойтып, жол жүрип баратырғанда ешекке минген ул-қызларынын да жығылып, жолда қалғанын көп машақатланып, соң тауып алғанын айтысар еди. Бул топарда Яхья, Қонысбай, Бекбосын, Сейтимбет, Абдулла, Толыбай, Ордабай, Үркинбай хәм Хәбийбуллалардың шаңарақлары болған. Оларды Ирак шегарасында Қабаға баратырмыз десе де үстинен өткеріуге жол бермей кейин қайтара бергеннен соң елдеги Түркияның елшиханасына муражат етеди. Елшиханада оларды жақсы қабыл етип, Иран мәмлекетине уақтынша жасау ушын үй, жер, жумыс берип хал-ауҳалын жақсылауды сораңады. Иран мәмлекетинен хұжжет аларда шығысын, аты-жөнин сорап атырғанда бир сөзинде «жолда тондық» деп айтқан сөзин лақабына қосып жазып, тууылған жериң қай жер дегенде Шымбайлы деп айтқаннан соң сол елдің дәстури бойынша Шымбайлы болып кеттипиз.

— Жолда ушырасқан қыйыншылықларға мойымай, бир табан болса, да Қабаға қарай алға жылжыуды нийет еткен екенсиз?

— Ол уақытлары елден-елге көп жолаушылар қатнап туратуғын еди. Солардан елдеги ауҳалдың кескинлескенин, кейнимизге қайтқан менен жақсылық көрмейтуғынымызды билдик. Уәдели уақтында Туркия мәмлекети бизлерди қабыл етип алып, өз пуқаралығын берди. Соңғылығында ата-мәкан болып қалған Адана қаласының бир жағы тау, дәрьялы, жери өнімдарлы

«Сахая» хәм «Сайсалы» ауылларына топарымызды екиге бөлип қондырды.

Дийқаншылық етиўге жер, жай салыўға пара (ақша), еки шаңараққа күш-көлик ретинде бир өгиз, бийдай туқым берди. Бөлик жеримизге бийдай, пахта, гүнжи, тары, өзлеримиз бенен алып барған бой жүўери егип, қарнымыз тойып, аўысқанын мәмлекетке саттық. Күн көрисимиз жақсыланып, бизлерди басқа жұрттан келдиң деп абай-сиясат етип қорқытып үркитиў болмады. 8 жасымнан қосқа қосылған өгизди жетелеп, ата-анама жақыннан жәрдемши болып, аўыллық мектептен тек хат танығандай саўат аштым.

1942-жылға келгенде Туркияда әскерий аўдарыспақ болып, тыныш отырған елге ғалаўат тийип, биреўлердиң сөзине бола Сирияға көшпекши болдық. Бизиң топарымыздан тек жартысы Абдулла супы, Үркинбай, Ордабай, Яхья, Бекбосын, Айжан апалар жолын таўып Сирия мәмлекетине өтип кетип, бизлер иркилип қалдық. Қанша талпынсақ та оларға қосыла алмай қалып қойдық. Бизлерди шегарадан өткеремең деп алдап көп пара (ақша) алған адамды ең изинде хукиметке билдиргенимизде оған 7 жылға қамақ жазасын берди. Ең изинде кейин қайтып, ауылларымызға барып бұрынғы тиришилигимизди иследик. Елдеги аўхал жақсыланып, хукимет бизлерге трактор, машина хәм басқа да жәрдемлерди берип ғамхорлық етти.

— Ата-ана, үрим-путақларыңыз бенен жақыннан таныстырсаңыз?

— Әкемиз Әбдижәлийдиң шараятқа бойсындырып алған Қурбангүл хәм Гүлсәнем исмли еки хаялы болған. Қурбангүлден Абдилхәким хәм Махмедырза, ал Гүлсәнемнен Турсын хәм мен туўылдым. Турсын ағам Адана қаласында жасайды, кәсиби дийқан, 5 ул, 5 қызы бар. Туркия армиясында еки жыл хызмет ўазыйпамды өтегеннен соң анамыз ел аралап, қарақалпақ халқының ески дәстүри бойынша келин излеп жолға шығады. Хажы Уәлий Туйғын Қоқанлының қызы Севимди ұнатып, мениң келисимимди алғаннан соң жаушы жиберди. Сырт еллерде жасаўшы мусылманлардың дәстүрине садық бола отырып, тек бир-биримиз бенен ғана қыз алысып-қыз берисип, басқа миллетлерден жүдә сийрек қуда-қудағай болады.

1954-жылы үйленип, еки қыз, еки балам бар. Туң-

ғышымыз Зийнеп колледж питкергеннен соң күйеу менен Американың Вашингтон қаласында тұрады. Ұл балам Заки де колледж питкеріп исбилермен пайдәкүнәмлик кәсібін менгеріп, қәзір Нью-Йоркта жәсайды. Келиним Фули турк қызы, Стамбулда да үйі бар. Үшінші қызым Сауғи қырым татар жигити Юксалға турмысқа шығып, Нью-Йорктан мәкан тапты, оннан еки ақлығымыз бар. Генжетайымыз Махмал Туркияда, еле үйленбеген. Көбирек әжағасы, Закидин, қасында исбилерменлик пенен шуғылланып жүр.

— Сизлердің Америкаға шығысып кетиуіңизге не себеп бәяды?

— Сырт елдерде адамлар құстай еркин, күн көрисин жақсылау ушын талап ізлеп қыйналмай-ақ, елден елдерге өтип қарым-қатнасық жасап жүре береді.

1970-жылы тууысқанымыз Абдулхәкимнің қызы Айша күйеуі Махмуд пенен ең биринші Америкаға көшип, өтип, жасай бәслады. Өзи орнығып алғаннан соң бизлерге шақыруу хат жиберди. Солай етип, дәслепп иммигрант болып барып, соң Америка пуқаралығын қабыл етип алдық. Қәзір еки елдің Туркия хәм Американың пуқарасымыз. Америкада орнығып жасау ушын ең биринші англичан тилин үйрениу бойынша курста оқыдық. Нью-Йорк қаласындағы жасап, тийкарынан үй алып, үй сатуу менен шуғылланып, еки ортада түскен пайда менен күн көрис еттик. Соңын ала 3 түрк бирлесип, өз атағымызға нанбайхана сатып алдық. Үлкен қызымыз Зийнептің өз меншигинде 4 автотазправкасы болды. Солардың биреуін сатып алып, санаулы жылларда құрғынласып кеттик.

Өткен жылы 62 жасымда пенсияға шықтым. Айына 1500 доллар напақа аламан. Тек напақаға қарап отырған күним жоқ. Бизлерде ең қымбат нәрсе уақыт. Оны босқа жибермей, тийкарынан сауда-сатық, исбилерменлик пенен шуғылланып, ул-қызларыма жәрдемлесеміз. Қулласы хәм мемиздің де талабымыз жүрисип кеткен.

Нью-Йорк қаласының тийкарғы халқы, ямаса түнде 8 миллион болғаны менен күндіз келип кетиушисин қосып есаплағанда 14 миллион адам болады. Бул елде дүньяның барлық жерлеринен адамлар келип жасап атыр. Қәр-қандай миллет, жәмийет хәм ағымларға бөлинип бирлесип, татуу жасамасаң қыйын. Бизде «Түркстан» жәмийети бар. Нью-Йорктің өзінде бир

неше мусулман мешитлери болып, байрамлар, үрп-әдет, дәстүрлеримиз, той-мереке, басқа да мересимдеримиз ислам дининің талаптарына сай өткериледи. Өзимнен өнген үрім-путағым хәм басқа да мен билген тууысқанларды есапқа алғанда Америка да 20 дан аслам қарақалпақ шаңарақлары бар.

— Әбдирахман аға, ғайыры журтларда тууылған жер сезими менен жасап, мудама көкирегиңизге түйип жүрмегенде сонша жол басып келмеген де болар едиңиз Ата-ананыз, ағайин-тууғанларыңыздың тилек-мақсети, үәсиятлары қандай?

— Қишкене уақтымызда ата-анам, ересек ауылластарымыз тез-тезден жыйналып, ауыл-елди тилинен тасламай, не билгенин қулағымызға қуйып кетти. «Тууылған жеримиз капирлерден қутылып, азатлыққа шықса, ең болмаса көзимиздің тирисинде қарым-қатнас жасап, дийдар несип етип барсақ, өлсек әрманымыз болмас еди», деп айтқан сөзлерин талай еситтим. Әкем 1952-жылы Қабаға кетип, сол жақта қайтыс болды, анамызда арадан он жыл өткеннен соң көз жумды.

Хәзир заман өзгерди. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикалары ғәрезсизлик алып, Туркия менен тууысқанлық қарым-қатнасықларын бекемледи. Солай да болса коммунистлик тутымнан узақ жыллар дауамында жәбир көрген сизлер хәм көзи-қорқып қалған бизлер елеге шекем жүрексинип, бетлей алмай жүрмиз. Бул сапарға шығардан алдын сол жақтағы дүньяның барлық еллеринде жасап атырған ағайин-тууғанларымыз бас қосып, көп ойласып кеңестик. Дәслебинде Қарақалпақстанға көп адам келмекши едик. Түрли себеплер менен тек екеуимиз ғана жолға шығып, дийдар несип етип отыр.

Және бир себеп, усы сапарымызға түртки болған нәрсе, Адана қаласындағы қурылыс лицейинде бул жерден барған Халқабадлы Байрамбай Бекниязов деген тууысқананымыз тәлим алады. Оны өз улымыздай көрип, қолдан келген ғамхорлығымызды ислеп, ауыл-елдің аманлығын, жай-жағдайын толық билип алдық. Биздің ойымызша әкемиз тәрәптиң адамлары улама болғаннан соң биреуин қалдырмай қырып жиберген шығар. Неде болса пуқара дайы тәрәпимизден адам қалған деген ойда келдик, Бү биринши Халқабадлы Байрамбайдың үйин тапқаннан соң оның жол баслау-

ында эзелден бизде адреси бар ағайинимиз Шымбай районының «Шымбай» совхозында турыўшы Муфтулла мақсымның үйин таўып, оның басшылығында дайы журтымыз Тахтакөпирге бардық. Анамыздың айтып кеткени бойынша елде қалған Шернияз ҳәм Бекнияз деген ағалары урысқа кетип қайтып келмеген. Олардан үрим-путақ қалмаған. Оның бержағындағы ағайинлер болса анамыздың кимлигин айрып танып билмеди. Анамыз қарақалпақтың шылжыўыт урыўынан еди. Илаж қанша, көп заманлар өтти. Көпти көрген ғаррылар қалмаған.

Бизлердиң бахтымызға туўысқанымиз Муфтулла аға жақын-жуўық ағайинлеримизди танып-билиўге көп жәрдем берди. Экемиздиң өмир-өмиринше тилинен тасламай кеткен қум басындағы тозыўы жеткен гүмбезли masjidти, көрдик. Оның қасындағы Айымбет бабамыз жатқан қойымшылыққа зырат еттик. Бизлер кеткенде шыбықша болып, бүртик жарып, жапырақ жайған он еки түт түт ағашларын көрдик. Бизлерди тамамы мәнжүүли аўылы, «Шымбай» совхозы менен район басшылары қушақ ашып күтип алды. Оларға миннетдаршылығымыз көп. Хәр бир атқан қәдемимизди кимлер менен ушырасып, сөйлесип, дийдар көрискен болсақ, ол жақтағы туўысқанларымызға сол турысында жеткеріу ушын видеокамераға түсиріп алдық. Қуда қәлесе бизлерди шыдамсызлық пенен күтип отырған ағайин-туўысқанларымызға барғаннан соң сизлердиң сәлемлериңизди жеткеріп, көрген қызықларымызды бирге тамашалаймыз.

— Әбдирахман аға қанша айтқан менен де сиз өз журтыңызға қонақсыз. Қарақалпақларда «қонақ сыншыл келеди» деген сөз бар. Гәптиң ийни келгенде туўылған елиңиздиң артық-кемисин айтып оны жөнлеу жөнинде пикир-тилегиңизди билдирсеңиз?

— Хәр кимде өз елин, туўылған жерин жаман демейди. Узақ жыллар өз хұкимдарлығын жүргизген кеңес хұкимети адамның ерки ҳәм хұжданын азаптап, тар қәпесте услап келди. Енди буннан баспүкил қутылдыңыз. Ата-анамның тәриплеўинше, дүньядағы ең ҳасылдар топырақ, аң-қуска бай тоғай, дәрьясының сүўы мазалы, жер жәннети болған үлке Қарақалпақстан екен. Жағдай ҳәммеге мәлим. Арал теңизи, еки бойындағы сыңсыған тоғайлар, дәрьядан айырылып, жер-

дин қуты қашқан, булардың барлығы сизлердин күн көрис жағдайыңызға жаман тәсир етеди. Иншалла, енди ғана дурыслы рауажланыў жолына түсип атырсыз. Кеўлиңизге жақсылық салып ҳадал мийнет етсеңиз еки-үш жылдың ишинде байып, жақсы болып кетесиз.

Және бир анлаған нәрсем-билимлендириў, мәденият, экономиканыз бир қанша төмен. Оны көтернў, базар қатнасығына өтип ислеўде ең биринши исбилермен, пайдакүнем кадрларды таярлап шығарыўға айрықша кеўил бөлиў керек. Америкада «Туркстан» жәмийети сырт еллерден келген талабанлардың жоқары хәм түрли кәсип үйрететуғын оқыў орынларында хеш нәрсеге мутәж болмай, емин-еркин билим алыўы ушын арнаўлы қор дүзип қойыпты. Мен олардың арасында Қарақалпақ туўысқан баўырларымды да көргим келеди. Қуда қәлесе Америкаға барғаннан соң ағайин-туўғанларым менен бас қосып, ойласып-кеңесип өзим ағза болған жәмийеттин атынан хәм өз есабымыздан бул жақтан ең болмаса бир-еки баланы оқытып, тәлим-тәрбия берсек азда болса елдин экономикасын бекемлеўге үлесимизди қосқан болар едим. Буннан басқа да саўда-сатық ислерин рауажландырыў, киши кәрханалар ашыў бойынша да көп нәрсени кеўлиме түйип алдым...

...Бир қуғанғаным Әбдирахман аға кетеринде басқа Уатанласларымыздай ырымға болса да бир қысым топырақ алмады. Бунысы киндиктен қан тамған жұртына тез-тез келип тураман деген жақсы нийети шығар. Хәзир хәр бир миллет ағайин-туўғанын сағалап, бир-бирине сүйенип, ис тутып атырған бир ўақытта Америкадай үлкен елде белгили исбилермен, пайдакүнем атанып, ул-қызларында өз жолынан жүргизген Әбдирахман ағаның елге үлги болар жағы бар деп ойлап қалдым. Ендиги сапарында исбилермен ул-қызларын ата-мәканына ертип келсе, бизлердин олардан, олардың бизлерден де үйренип, билип алары көп хәм усы арқалы туўысқанлық қарым-қатнасығымыз бекемленеди деген ойда болдым.

АНА БАЛАСЫН ӨЛТИРМЕСИН.

Түпә, бет жүзиң армаған! Түңилдим, саған заманлас болғаным, қара жер басып. бир қаўадан дем

алғанымға қайып емеспен. Тууа сала өз балаларын жеп қойған пышықты көргелі бул қайуанды өмир бойы жек көремен. Адам атын көтере турып, басқа қаншама қайғы-күлпет түссе де өз перзентлерине ауыз салған анаға кеширим болмайды. Турмыста перзенти ушын шийрин жанын пидә еткен аналарды билемиз-дә, бир-ақ, керисиншеси шенде-шен. Онысызда өз көшеринде зорға айланып турған шарқыпәлек дуньяға бунындай жауызлықтың урығы жайылып, әлемге кесапаты тийин жүрмесин...

Гууа. Нәзигүл Сейдабуллаеваның судта берген көр-сетпесинен:

...Байлауда турған сыйырымды қызым екеуимиз хәр күни азанда «Бөгетли» жаптың бойына арқанлап қай-татуғын едик. Тынба суулы, терең қазылған, алды ту-йы, жаптың бойында азан менен үш баласын жапына алып отырған келиншекти узақтан көрип өттим. Оның не пығылда отырғанын қайдан билейин. Сыйырды узаққа арқанлап бираз уақыттан соң қайтып өтсем келиншектің бир өзи. Қасында балалары көринбейди. Ол бетлерди көриуден орнынан турып, ауылға қарай тез-тез жүрип кетти. Қызым көйлегимнен тартып, суудын бетинде қалқып турған қызыл шүбереклерди ымлады. Сууға жақынлаңқырап сер салсам, қалқып жүрген ба-лалар екен. Жүрегим хәулирип, аяқ-қолымнан димар кетип, жақын жерде қой-ешки бағып жүрген баланы шақырдым. Балаға мантиғып өлген нәрестелерди суу-дан шығартып, жағыстағы қамыстың үстине жатқарып қойдық.

Сол әтиранта жүрип, келиншектің я балаларының болып, бақырып жылаған дауысларын еситпедим. Ана деген атым бар-ғой, ең болмаса нәрестелерди сууға таслап атырғанында я сууда жаны барында көргеним-де қутқарып қаламан. Суудын бойында, келиншек отырған жерде «Демодрол хәм «Цитромон» дәрилериниң қағазлары жатыр еди...»

Гууа Оралбай Сарқулов, мектеп оқушысы;

«...Азанда, «Бөгетли» ниң бойында қой бағып жүр-генимде бир апай қол былғап шақырды. Анау, кетип баратырған келиншек бағана балалары менен суудын бойында отыр еди. Хәзир жоқ, жүр суудын бойына бар-ып көрейик деди. Суудын бетинде қызыл шүберек кий-

имдеги еки бала батып-шүмип турған екен. Ойланып турмастан балалардың жансыз денесин суўдан шығарып алдым. Жаңағы апай кеткен келиншекти ҳәм балаларын танысаң ба дегенде қоңсымыз екенин айттым. Қой-ешкиңе өзим қарап тураман, үйине хабар бер дегенде ирқилместен жуўырып кеттим. Алдымнан балаларын суўға таслап кеткен келиншек пенен анасы шықты. Мениң айтқан хабарыма анасы жылап-суўға қарай жүргенинде келиншек изине қайтты. Кемпир суўдан және бир баласын излеп, таба алмағаннан соң өлген еки ақлығын көтерип үйине кетти. Арадан бираз ўақыт өткеннен соң сол үйдиң баласы Сәрсек пенен суўдың бетине қалқып шыққан бес жасар шамасындағы Айдананы да үйине апардық...»

Жаңыл Жексенбаева, судланыўшы. 1963-жылы Хожели районында туўылған. Тақыятас транспорт экспедициялық базасында 1985-жылдан берли ислеиди. Қәуипсизлик инженери, таяр өнімлер товароведи, 1988-жылдан партия ағзасы, кейин Өзбекстан халық демократиялық партиясына кирип, усы шөлкемниң хаткери болған. Жумыс ислеген дәуиринде администрация яки профсоюз шөлкем тәрәпинен бир де ескертиў алмаған. Базаның жәмийетлик жумысларына белсене қатнасып, бәрқулла жақсы минез-қулқы менен көзге түседи.

1992-жылдың 6 октябринде Тақыятас қалалық судының бийлиги менен күйеўи Толыбай Шаметов пенен ажырасып ҳәм 1988, 1990, 1991-жыллары туўылған Айдана, Айдос ҳәм Айсұлуў атлы ул-қызларын өз тәрбиясына алған. Күйеўиниң айлық табысының 50 проценти муғдарында алимент алып турған. 1992-жылдың август айынан ата-анасы жасайтуғын Қоңырат қаласындағы «Алтын көл» поселкасы, Ушинский көшесиниң №134 жайында жасаған. Уақты-уақты кирейге жай алып отырған ҳеш жерде жумыс ислемейди.

Адам тилине басыўға жеркенип, биринши рет еситкен ўақытта денене қоз басылғандай орныңнан шапшып кететуғын бул сумлықты ҳеш ким де ақылына уғрас келтире алмайды. «Адам баласы ишинде, мал аласы сыртында» демекликтің мәниси усы шығар. Адамда өз бармағын өзи кеседи екен-аў? Темир тордың ишинде таўланған, орта бойлы, ақ-сарыдан келген, жуқа жүзли келиншектиң қолынан буншелли жаўызлық

шығады деп ойламайсан. Жүзине өли шырай енген оның көзiнен жас орнына қанлы жас аққан менен шейит кеткен перзентлери тирилип келмейдi...

Оның суд тергеуi барысындағы көрсетпелерине қулақ салайық.

— ...Судланыушы, Жаңыл Жексенбаева! Өзиңиздиң қандай жынаятлы иске қол урғаныңызды билесиз бе?

— Хеш нәрсе есимде жоқ... Билмеймен... Балаларым түсiме енедi... Айданам... Көзимди жумсам гилең қуу басларды көремен... Қулағымда шууылды...

Көзлери жаудыраған балаларымды хеш кимге бергим келмедi. Адамлардан қызғанып-қызғанып, ең изинде өзiм жеп қойдым. Күйеуимниң ендиги алған хаялы балаларымды урып қыйнайтуғын шығар дедим.

— Шаңарағыңыздың бузылыуына не себеп болды?

— Үйшилиқ, кишкене нәрселердиң изи улғайып кетти. Жанымнан тойдым. Урысқанда «өзимди хәм балаларымды өлтиремен» деп қорқытатуғын едим.

— Уақыяның қалай болғанын еслей аласаң ба?

— Сол күни (1992-жыл, 19-июль) үлкен қызым Айдана кирейге үш ай турған Илья апасының үйине қыдырып барайық деп қоймады. Сөзин жықпадым. Оның үйине «Бөгетли» жап туу узақтан көринип турады. Гейде өзiмди хәм балаларымды өлтирмекши болып, суудың бойына барғанымда ашыуым тарқап, райдан қайтатуғын едим.

Азанда жүрегiм хәулирип, емизиули Айсулыуымды көтерип, Айдана менен Айдосымды изиме ертип «Бөгетли» ниң бойына қарай кеттим. Жол бойы еки пачка «Демидрол» хәм «Цитромон» дәрилерин жедим. Басым қатты ауырып, көзим хеш нәрсе көрмедi, қулағым еситпедi. Не ислеп, не қойғанымды билмеймен. Биринши рет қолынан услап, Айдананды сууға таслаған болыуым керек, екiнши Айдос, үшинши Айсулыу...

Изинен өзiмди де сууға атайын деп атырғанда мал арқанлап жүрген келиншек келип қалды. Қорқып кеттим. Үйге барып апама «балалар сууға кетип қалды» деп өзiм базар араладым ба, милицияханаға бардым ба, есимде жоқ. Ақыры айланып үйге келип, дәриниң күши менен хеш нәрсеге кеуил гудармастан уйықлап кетиппен. Ата-анам, ағайып-тууған жыйылып балаларды өзлери сууға түсип кеткен еса-

бында органға хабар берместен сол күни жерлеген. Соң...

Бул жерде судланыушы расын айтып отыр. Егер де, оның жап бойында балалары менен отырғанын гүуалар көрмегенде ойнап жүргенде жазатайым сууға түсип өлгенге санап, аңсат ғана жынаят жууапкерши-лигинен қутылып кетиуи мүмкин еди. Бийгүнә нәрестелердің хақ қаны қойсын ба?! Ол өзін-өзи өлтириу-ге мәртлиги жетпеди, айтқанындай гүуалардан қорыққан жоқ. Ең биринши келиншектің анасы, ағайин-тууғанлары сол уақыттың өзінде барлық нәрседен толық хабардар болса да қылмысты жасыруу ушын балаларды өзлери сууға кеткенге санап, тезирек қара-жер қойнына тыққанша асықты. Бірақ, сол махәл де гүуалар, басқа да адамлар тәрепинен нәрестелердің сырлы өлими түрлише сөз болып, органның араласыуы менен қылмыссы ис ашылды.

Толыбай Шамшетов, жәбиркеш күйеуи;

«...Дуз-дәмимиз жараспай, келиншегим менен ны-замлы түрде ажырассамда ул-қызларымның хұрмети-не бола және үйлениуди қыялыма да келтирмедим. Еле де ақыл-есин жыйнар, ойланар, ага-анасы, ағайин-тууғанлары дурыс кеңес берип, қайта қосады деген үмитим күшли еди. Шаңарағымның шайпалыуына, балаларымның дәслеи тири жетим, соңынан өз анасы өлтиргендей себеп болмады. Бир өкпеся отырған жайы-мыздың жер орны үлкен ағамның атында еди. Ке-линшегимнің де бул жайды салып, питиуинде көп үлеси бар. Жай орын хұжжетте ағамдики болғаны ме-нен хақыйқый ийеси өзлеримиз. Бизлерге үйден шық ямаса төлем төле деп зәулим салмады. Сонда да ке-линшегим жайды бәнелеп, тақыр жерден шаң шыға-рып, урыс-қағысты күшейтти.

Ең изинде бизлерди ажырастыр деп өзи судқа арза берди. Хожалық бузбайық деп тәңирдің зарын ет-тим. Судта да ажыраспайман, таслайтуғын қатыным жоқ деп турып алдым. Сөзлерим инабатқа алынбай, хәттеки сынау мүддетин берместен бирден ажырасты-рып жиберди. Үш бала онда қалды. Айлығымның тең жартысын алиментке бергениме қыйналмадым. Ишип-жесе өз балаларым-ғой деп өзимди жубаттым. Бир жыл дауамында изинен хабар алалмағаным рас. Он-нан қатты кеулимнің қалғаны, сууыған жерим, үйде жүргенде, судта «Толыбайды айтпа, қурысын, оған қа»

тың болмайман» деп азар-безер болды. Үш балалы болғанша қайин атамды танымасам. Бір мәртебе үйіне барғанымда алдымның кеш болуына қарамастан қондырмай, инилери урып-сабап қуып жиберди. Бул азаптардың барлығына тек балаларымды жетім қалдырмайын деп көніп жүре бердим. Адамның бузылып-дүзелиуі аңсат емес. Жолым дүзиу, алған айлығымды толығы менен қолына саламан. Ишимликті рети болмаса татып алмайман.

Сәл нәрселерге урысып қалғанымызда «билип қой, түбинде мен саған қатын болмайман, сеннен өш алыудың жолы аңсат, өзимди хәм балаларынды өлтиремен» деп талай рет пышақ алып жууырғанынан қорыққанман.

Бир-биримизди жақсы көріп қосылдық. Еки балалы болғанша турмысымыз жақсы, ауызбиршилигимиз күшли болды. Жетіммен деп кем кеуил жүретуғын еди. Бир күнлери Қоңыраттан ата-анасы табылып, солардың сөзине ерип айбашты. Ең изинде анасы Марьяш үйіне әкетип, бизлерди ажырастырып тынды...

Бул сууық хабарды дәлеп еситкенде исенгим келмеді. Қорқытып шақырмаса келмес деп айтқан шығарға, жақсылыққа жорып, ағайин-тууған менен таярлықсыз бардық. Өлим өтирик болмайды екен.

Айдосыма велосипед әперип едим. Усы күнлери, «велосипедим қайда, папалап» сәл уйқысырасам түсіме енип, айланшықлап қасымнан шықпайды. Қайсы бирин айтайын, үйимиз дәрьяға жақын. Жумыстан машиналы келгенимде алдымнан томпаңласып бәри жууырып, «дәрьяға апар, пароход көрсет» деп шығарды. Сууға шомылсам Айдағым (Айдана) «сууға кетип қаласаң» деп шырлап жылап, негедур суудан өлердей қорқатуғын еди.

Соңғы ұақытта қасты-ғәрези меннен қутылыу болып, өш алғысы келсе балаларды көзимше урып азаплайтуғын еди. Талай рет үлкен қызым «папана урды деп айтсаң шеге тығаман» деп қорқытқанын ийегә кемсеңлеп отырып айтып берди.

Болар ис болып, хәммемиз бирден тергеуге қатнап жүргенимизде анасы Марьяш «Қызымды бийкар айырыппан, өз қолым менен қосыу нийетинде жүр едим. Соңғы ұақытлары балаларына қарамай қойды, аш-жүрди, жөнсиз уратуғын болды. Үш нәрестесің кө-

тельханаға қамап, газдің қулағын ашып кеткенде бір рет келин, екінші рет қонсылар ашып, өлимнен құтқарып қалған. Өзимди поезддың астына таслайман» деп қорқытқанларын күйиниш пенен айтты.

Перзент адамның жаны. Көп жыладым ба, көзим эзилеп, хеш нәрсеге қолым бармай, қара жерге бауырымды берип жатаман. «Өлмектің изинен өлмек жоқ» екенін билсем де балаларымның күйиги ишиме түсті. Балаларымнан артық емес оның ендиги жағына жер басып жүриўине хәқысы жоқ...

Бийбигүл, судланыушының қыз апасы:

«...Ким бахытсыз болыуды қәлейди. Хәмме уақыт шығасыға ийеси себепши болып, хеш кимди дегбирден састырмасын. Жаңыл сиңлимизди үш жасында анамыздың Тақыятас қаласында жасайтуғын бийперзент қыз апасы Қалыйпаға асырауға берген. Қалыйпа апамыз жаслайынан өлип, жетимликтің не азаптарын көрип, ана тәрбиясын дурыссы көрмей, өз байдалына өскен. Ер жеткеннен соң еки жыл үйде болып және Тақыятастағы өгей әкесине кетип қалды. Сол жақтан турмысқа шықты. Еки балалы болғанша бизлер менен қатнаспады. Күйеуи менен ажырасып келгеннен соң балалары менен бир жылға шамалас үйде болды. Бизлер хәм көпшиликпиз, бир қазаннан жигирма адам аўқат жегеннен соң үйдің таршылық еткен уақытлары жақын жерге кирейге шығып отырды. Балаларына мудар пәрмана болып, жанындай жақсы көрер еди. Бар тапқанын аузына тутып, қызым басқалардан кем болмасын деп алимент ақшаларын жыйнастырып «Мон тана» алып берди. Гейде балаларын ертип, үйге қыдырып келгенде нәрестелердің әкесин сағынып жүргенін аңлап, қатты аяйтуғын едим. Сизлерге өтирик, маған шын, талай рет Тақыятасқа ямаса басқа жерге бир күнге кетсе қос емшегинен сүт арып, баласына жеткенше асыратуғын еди. Сөйткен сиңлимиздің мына исине ақылымыз хайран...»

Топланған ис материаллары менен суд тергеуи барысында, медсудэкспертиза хәм судпсихотерапиялық экспертизаның жуумақларында судланыушы Жаңыл Жексенбаеваның ислеген жынаятлы иси толығы менен мойнына қойылып, бул қылмысты дени сау қалатында ашыу үстинде ислегени анықланды.

Оған ақырғы рет сөз берилгенде; «Балаларымсыз бул дүньяда жасай алмайман, олардың изинен кетиуғе

қайылман»,—деген сөзлерди «мәртлиги» жетип зорға айтты.

Исти Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы судының жынаятлы ислерди қарау бойынша коллегиясы, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы судының ағзасы Гүлнара Базарбаеваның төрешилигинде халық мәсләхәтшилери Г. Жақсымуратова хәм Досымбетовлардың қатнасында, бир неше күн дауамында көрип шығып, Өзбекстан Республикасы Жынаят кодекси 80 статьясының IV пункти менен ең ауыр жаза-өлимге хуқим етилди.

Оның жер басып жүриуге ҳақысы бар ма? Ол хәм рууһый жақтан өлген, қуры сүлдер, адам кебинде отыр. Биреулер «бир тырнаққа» зар болса, ол өз тамырына балта урған.

Бизлер басқа мақлуқлардан сана-сезимимиздиң озықлығы, ақыл-ойымыздың пүтинлиги менен парықланамыз. Усы жерде тиришиликтиң көп ғана қырлары менен сырларының бет пердеси ашылады.

Биз дүньяға келген хәр бир инсанды «өз несийбеси менен тууылады» деп ойлаймыз. Бул пикирлеулерде алжасық болмағаны менен көпшилик жағдайда әуладларымызды ата-аналық меҳир-муҳаббаттан жүда қылып, өз ҳалына таслап қойуу ушырасады. Биразлар өмирден өз орнын таппай, бир-бирине дос-инақ болып жасаудың орнына жаман қәсийетлерге көп үйирсек. Бул ауыр мүсийбетти бир шаңарақтың басына түскен бахытсызлыққа санамай, олардың алдында хәр биримиздиң мәлим дәрежеде айыбымыз бар деп сезиниуимиз керек. Анасы өз балаларын өлтирген елде басшыдан-қосшыға шекем бийғам жасап, көзге көринип тұрған апатшылықлардың алдын алып, гүреспеу мүмкин емес.

Адам өзи жасап атырған жәмийеттиң орталықтың жемиси. Жанылға да өз уақтында ағайин-тууғанлары, қонсы-қоба, дослары, жұмыс ислеген мийнет жәмәәти жәрдем қолын созып, бир-биреудиң ҳал-ауҳалына хабардар болып, жалғыз өзин тасламай бирге болғанында бул ҳәдийсе жүз бермес еди. Бизде көпшилик уақытта хәр ким өз басы менен ғай болып жасап, соң өкингенбиз.

Перзент алдында ата-ана тендей хуқыққа ийе. Тилекке қарсы, бизде аналарды көбирек жақлап, балаларды, мал-мүддети бөлгенде барлық мүмкиншиликти

оларға тууғызамыз. Бул дурыста шығар. Деген менен экениң орнын кемситиуге болмайды. Ер жетпеген бала алдында ата-ананың, қартайған ата-анасына баласының ғамхорлық етиу жууапкершилиги нызам менен белгиленген. Егер де ата-ана мәлим себеплерге бола баласын бағыу мүмкиншилигине ийе болмаса мәмлекет оларды өз қауендерлигине алады. Жаңыл да өзін ақылға жеңдирип, балаларын мәмлекет ғамхорлығына бергенде бийгүна нәрестелер хеш нәрсеге қор-зар болмай, сау-саламат өсип, ертең, бир күн келешектиң белгили бир азаматлары болып шығар еди.

Көк жийекке өрмелеген құдиретли қуяш емизиули баласын көтерип, қалғанларын жетеклеп, өлимге алып баратырған ананы жаман нийетинен қайтара алмады. Өлимнің аты өлим, үлкен бол, кишкене бол, қанша айтсаң да адамға сездирмей қоймайды.

Оң-солын танып, көп нәрсеге ақылы жететуғын Ай-дана менен Айдос анасының жауыз нийетин сезинип, қолынан жаздырылып кетиуге урынған, «өлтирме, апа!» деп жалынып-жалбарынған шығар-ау! Айдарлы ул, тулымшақлы қызларын гезекпе-гезек сууға таслағанда тири жан қарманып, жағаға шықса да және көкирегинен ийтерди ме?! Балаларының биринен соң бири бағырлап, тынық суу түбине шүмип кеткенше қас қақпай қарап тұрған адамды — хаялды-ана деуге хеш кимнің де тили бармайды.

...Қыялыма бул дүнья астан-кестен болып кеткендей. Я раббим! Қара жерге тек жылан кирсин. Анасының сууға жиберген балалары балық болып жүзип кетсе не жақсы. Шейит өлген балалардың хақ қаны анасын о дүнья, бул дүнья тыныш жатқармас...

«РУХЫ» ӨМИР СҮРГЕН АДАМНЫҢ ЖЫНАЯТЫ

Өзгеге баха бериу үшін дәслепп өзінди-өзиң түсинип алыуың керектей. Ең болмаса қыялымызда болса да, жәбиркеш пенен гүнәкардың орнына өзимизди қойып сезинсек, соңынан ақыл парасат пенен баха берип, бир шешимге келсек әдиллеу болар.

Хәр ким де узынлы-қысқалы өмиринде қолы менен ислегенин мойны менен көтереди. Гейде өмир саудаларының ақылға уғрас келмейтуғын хәдийселерине баха берерде қыйналып, ойымыз алты бөлек болады.

Мәселениң маңызын шақпай «тосыннан болған нәрселер, балалықтан шығар, мәсликтің хәк еринен ислеген» деп уйғарым жасап, ең жаман қәсийет, немқурайдылықтың қурбаны боламыз.

Негизинде тәбийй қубылыслар, оның саналы перзенти болған адам, жанлы-жәниуарлар дүньясының хәр бир қыймыл-хәрекетлеринде көзге көринип, көринбей турған сан мың байланысларда раўажланыўдың өз нызамлылықлары сақланған. Инсан елеге шекем өз қупыяларын ашып, өзин-өзи танып үлгерген жоқ. Себеби, жарық дүньяға келген хәр бир жеке адамның өзи жумбақ дүнья. Соның ушын да қам сүт емген инсан тәдирине баха берерде неше әсирлик өмир сабақларынан алынған нызамларға бойсынып жасаймыз.

Жас өспиримлер үмбе-дүм көрип атырған видео залларға да барып турыу керек. Заманластарымыздың кеули шынында да нени күсейди, дүньяға көз-қарасы қалайынша қәлиплесип атыр деген сораўларға жуўап табамыз.

Шет елдерде сүүретке алынған, адамды көбирек жаўызлыққа тәрбиялап, оны қалай ислеп, қалай қойыу кереклигин не түрли жолларын үйрететуғын «жаман» нәрсеге хәуес, еликлегиш келетуғынын биле тура мәни бермеймиз.

Бундай киноларды көриуди тек бизде қадаған еткен менен басқа жерлерде шеклеўсиз қойылады. Жасларымыздың қатардан қалмай, жаман нәрселерди көрип, жеркенип өскени мақул деўшилер де табылады. Бул сөзде де жан бар. Кино қахарманларының адам қанын суудай ағызып, денең түршиктирерлик қыйнаулары, хаял-қызлардың намысына тийип, бузықшылықтың не түрлерин ақыл тоқтатқан адам көрсе өзін иркер. Ал, өмирдин ашшы-душшысын татпаған ангөдек балалардың сана-сезимин қаншелли уўлайтуғынын билсек еди. Булардың барлығы адам қолы менен исленетуғын әпиуайы нәрседей, көринип, еликлегиси келеди. Кем-кемнен ети өлип, жаўызлық дүньясының есигинен ишкерилегенин сезбей қалады.

Дүнья буншелли қарама-қарсылықларға, жақсы-жаманлыққа толы болмағанда раўажланбайды. Ойласақ, тиришилик усындай қууаныш, қайғы-хәсиретлери менен қызық. Адамлар хәқыйқатлық байтерегине сүйенип жасап, жәбиркештиң жәбирин қайтарып, нахақ адам

жазаланбағанда жумыры жер өз көшеринде айланып, күн батып, таң атпас еди...

Оқыушыларға ой таслап, гәпимизди узақтан айландырғанымыздың мәниси бар. Себеби, сөз етежақ қанлы уақыямыз ақылға уғрас келмейди.

Жақында Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы судының жынаятлы ислерди қарау бойынша коллегиясының көшпели суд қурамы Хожели район судының залында 1992-жылдын 22-декабринде айыпланыушы Қоғай Александр Миронович тәрәпинен исленген жынаятлы исти көрип шықты.

* * *

...Тәғдир әзелден Сашаға қырын қараған. Жүйке ауырыуына шалыққан әкесинен анасы ажырасып, анасының анасы қолында төрт айлығында қалды. Анасы көп узамай және турмысқа шығып артына қайырылып қарамады. Кемпир апасы хеш нәрсеге қор-зар етпей өсирсе де ана меҳри, ууыз сүтине қанбай қалған нәресте ушын орнын хеш нәрсе баса алмас еди. Бирақ, перзентин мың жаман болса да, безе алмайсан. Сол ушын да ата-баба «ишиңнен шыққан жыланды алда белине орай бер» деп бийкарға айтпаған. Анасы баласына ер жеткеннен соң да ғамхорлық етти деўге бир неше күн даўам еткен суд мәжилисине қатнаспады.

Саша кемпир анасы Наталья Крецтин қолында бала усап ана қушағында талпынып, әкеге еркелеп өспегенликтен бе, не билгени ишинде, туйық минезли, уяң болып ер жетти. Мектеп питкергенше жақсы-жаман минез-құлқы менен дараланып көзге түскен жоқ.

Қишкене уақтында оң жақ қонсысы Ли Анна, сексен жаслы анасы Очкасова өз ақлығындай жақсы көрип, алақанында мәпелеп өсирген есабы. Тай-тай басып жүргени, былдыулап тили шыққаны, мектепке биринши қәдем қойғаны, бәри-бәри көз алдында болғандықтан жақсы исине қууанып, жаман исине қыйналды. Армия хызметине шақырылғанда шығарып салып, жол қәрежетине жумсарсаң деп напақа пулынан да берди. Кемпир апасы жазған хатларында олардың да сағынышлы сәлемлемелерин жеткерип турар еди.

Әттең, Саша армия хызметинен пүткиллей басқа адам болып қайтты. Ишиушилиқ пенен шылым шегиу,

ис қосжақпаслық кеселине тап болды. Жәмийетлик пайдалы жұмыс ислеп, кемпир апасына жәрдемши болыўдың орнына арсызлық пенен напақасына аўыз салды. Кемпир апасы, қонсы-қобаларының ўақты-ўақты тәртипке шақырған сөзлерин писент етпестен өз билдигинше үш жыл жасады. Бийдәўлетликтің жолына шыққан өзіндей жора-жолдаслары менен таң атқанша ишимлик ишип, жеңил тәбиятлы қызлар менен бәзим курды. Дәслепки ўақытта не ислесе де уялып жүрсе, соң бети ашылып, бассынып, қонсы-қобаларын пәтенге келтирди.

Совхоз фермасында сауыншы болып ислеитуғын Ли Анна аўыл елге абырайлы, партия ағзасы, районлық советтің депутаты, ниятий жақсы адам еди. Рети келген жеринде оған басқаларға қарағанда батыра-қатыра сөз айтты. Соның ушын да оннан сескенип, тек ишип алғанда ғана көрерге көзи болмай, ата душпаны санап жүрди.

Ли Анна да басқалардай «менен аўлақ, гөр болсын» деп қолын бир силтегенде тири қалар ма екен?! Бирақ ол «адам күни адам менен» екенлигин мұдамы ядында тутып, басқалардың дұрыс жолдан жүриўине жан-тәни менен жәрдемлескиси келди.

...Саша қәдимгише 1992-жылдың 21-декабринде жора-жолдаслары менен түн ярымына дейин шағал-мәслик қурып тарқасты. Хәммени жиберип, жалғыз өзи қалғанда Ли Аннаның жарық шығып турған терезесине көзи түсип, ашыўдан тислерин ғашырлатып шайнап, бир тоқтамға келе алмай арман-берман гезди. Тынышлығын бузып жүрген адамның көзин жойыў туўралы жабайы пиқир сол жерде, қыялында жылт етті. Хәр қандай жақсы хәм жаўызлық ислер айырым жағдайларда бирден исленгени менен көпшилик ўақытта адамның сана-сезимин уялап, әбден писип жетилискеннен соң ғана әмелге асырылады. Саша да не ислеп не қоярын бастан аяқ көз алдына келтирип, оны орынлаў ушын үйинен кишкене қол балтасын алып шықты.

Телефон усы дөгеректе тек қартайған анасы менен тұратуғын Ли Аннаның үйинде ғана бар еди. Таныслары менен телефон арқалы сөйлесиўди бәне етип, үйине аңсат кирип адды. Мәсликтің хәксеринен бе, я қолын қанға былғардан алдын өзине күш бермей соққан жүрегин баса алмай қалтырақлады. Бираз ўа-

қытқа шекем қайымын таппай тұрғанда үй ийесі оннан тез қутылыуды ойлады ма, жәрдемге келип, айтқан санларын терип, көк желкесін беріп тұрды. Усы пайтты күткен Сашаның қол балтасы оның тас төбесінде ойнады. Қызының жан айбат пенен бақырып, жерге жығылғанын төсегінде жатырып көрген анасы орнынан турмақшы болды. Ол усы жерде таң қалғандай «әдеплилик» көрсетіп «кешир, апа» деп тил қатты да жүзнен қан сорғалаған балтасы менен жалғыз гүұаның көзін жойды. Еле тыпырлап жаны шықпай қызыл қанға боялып атырған Ли Аннаның жалаңаш денесіне көзі түскенде қумарлылығы тугып, жыныслық байланыс жасап болғаннан соң балтасы менен және басына бир урып, тым-тырыс етті. Булардың тис тырнақлап «өлимлигине» ақша жыйнап жүретуғынын билгенликтен жайдың ишин қус түткендей етип, сонша қарағанда 1565 манат тауып алды. Ақшаны қалтасына салды да, есикти жауып, қолындағы балтасын үйдің алдындағы қудыққа таслады. Соң үйіне келип, қаннан қәперсиз ұйықлап қалды.

Үй рузыгершилик ислерине хәммеден бұрын таң азаннан турып араласатуғын Ли Аннаның есиги сәскеге шекем ашылмай тұрғанына қоңсылары Бабаева менен Хивенколар «ауырып қалған шығар» деген ой менен жай парахат үйіне келгенде өлип атырғанының үстине шығады.

Бир таңланарлық жери Сашада из жасырыу ямаса журт асып қашып кетиу нийети болмайды. Орган хызметкерлери ўақыя болған жерди көзден өткерип, гүұалар менен гүрриңлесиу өткергенде ҳеш нәрсе билмейтуғын адамдай араласып жүре береді.

Оның менен бирге туратуғын жақын ағайини Ли Ларисаның тергеуде, судтағы берген көрсетпелеринде «түн ярымында келгенде жүрис-турысында, сөйлеген сөзлеринде өзгерислер болмай, кийимлерине дыққат аудармадым», дейди.

Ертеңине қоңсыларын «биреу» балталап өлтирип кеткенин еситип, биле тура ақлығының қан-қан шалбарын жууған кемпир анасы Н. Крец болса; «Қан дақларынаң гүманланып сорағанымда ийт сойдым деп жууап берди»,—деп көрсетпе берген. Кемпирдің көрсетпеси қаншелли гүманлы болса да бир жағынан ақлы-

ғынан буншелли жауызлық күтпеген хақ көкирегине азлап исениуге болады...

Сол жерде орган хызметкерлери оның жүрис-турысынан гүманланып, үйине тинтиў жүргизгенде кийим қыстырғыш шифонерде илдириўли турған сары түсли курткасының қалтасынан 1565 манат ақша менен шашыраған қан дақларын тауып, гүмандар адам ретинде қамаққа алады. Тергеў барысында шаўып өлтирген кишкене балтасы да қудықтан табылып, кийимлериндеги қан дақлары телефон трубкасындағы бармақ излери, жынысый байланыс жасаған белгилери менен ақша табылып, медсудэкспертизалық тексерийўлерде барлық жынаятлы ис оның қолы менен исленгенлиги анықланды. Исти қараў ўақтында айыбы толық мойнына қойылып, тастыйықланды. Суд мәжилисинде ол ҳәр қыйлы жол таслаўлар, өтирик көрсетпелер берийў менен шуғылланбады.

Ақырғы рет сөз берилгенде де ең ауыр жаза кесилетуғынын биле тура өмирин сорап, жалынып-жалбарынып, көз-жасларын төкпеди. Оның атынан жәбиркешлерден адвокаты кеширим сорады. Қасқырдай өмирге де, өлимге де тик қарап, кирпич қақпастан кетти.

Ол суд мәжилисинде жүзине өли шырай енип, мұдамы өз қыялы менен бәнт болып, темир көзгенекли терезеден сырттан көзин алмады. Суд имараты алдындағы балалар бақшасынан кешқұрын балаларын гәсин жетеклеп, гәсин кишкене қол арбашаларына миндирип, көксине басып көтерип баратырған ата-аналарға көз айырмай қарайды.

— Балам-аў, сениң рухың, сүлдерің ғана жасап өткендей. Жарық дүньяға келмегендейсең. Бул өмирдің азабынан басқа не рәхәтин көрип, не из қалдырып кеттиң? Меннен қәтелик кеткен болса кеширегөр, — деп кемпир апасы жыламсырады.

— Жылаў шәрт емес, хош апа!,—деди Сашаның даўысында да сәл дирилди пайда болып...

Судқа қатнасқан санаўлы бийтаныс адамлардың биреуи «жаза дурыс болды, нахақ қан төккен адам ертең өзиниң де тири жүрмейтуғынын билсин» деп хұкимге рийза болған түр билдирди.

...Тепсе темир үзетуғын сүлиңгирдей жигиттен бундай жауызлық шығады деп қыялыңа келтире алмайсаң. Тәғдирине, өмирге нарыўза болғанда да «бир

аяғы жерде, бир аяғы гөрде болған» бир-бирине сүйенисип жасап атырған ғәриплерди балталаўға не мәжбүрледи? Оны ақлайтуғын жери жоқ деген менен бар дәртин ишине салып, өзи менен алып кеткени таңланарлық...

Адам ҳәр қандай исти белгили бир мақсет, ой менен ислейди. Ол биреулерди өлтиремен деп өзин де өлтирди. Кемпир апасының айтқанындай оның рухы гезип, қылмысты «солардың» қолы менен ислеген жоқ па? Усындай мазмундағы толып атырған сорауларға толық жууап таба алмағанлықтан биразын оқыушылардың пайына қалдырамыз.

Өзбекстан Республикасы жынаят кодексиниң бир неше статьялары менен айыпланған Когай Александр Мироновичке өлим жазасы ҳүким етилип, Өзбекстан Республикасы Жоқарғы судының жынайы ислерди көрип шығыу коллегиясы тәрәпинен ҳүкимниң жаза муғдары өзгериссиз қалдырылды...

АБДУЛЛА НЕГЕ АБДУЛЛА БАҒДАТ АТАНДЫ

(Урысқа атланған солдат Уатан гедайысы азабын шегип, еси барда 25 жылдан соң елин тапқаны ҳаққында).

Қоңыратта кимсең Абдуллалар көп. Атына қосып лақабын айтпасаң бир-биринен айырып таныў қыйын. Абдулла Юсуповтың неге Абдулла Бағдат атанғанын кексе әулад болмаса жаслар онша елестире бермейди. Ақыры, оның елге қууысқанына да 31 жылдың майданы болған.

Кешке салым үйиниң алдындағы қыйтақ жериндеги ғауышты орып атырған орта бойлы, еле өзин ғаррылыққа жеңдире қоймаған Абдулла атаға жан жерине тийип сорау бергенимде қолынан орағы түсип кетти. Үнсиз үйине жол баслап, өзиниң Бағдат қаласынан берли жолдас болып киятырған сыртында араб имласында жазыулары бар, ықшам соғылған ағаш қобдыйшасын ашып, ишинен сарғайып кеткен сүүретлерди изледи. Дийўалдағы илдириули турған әскерий кийимдеги жигиттиң сүүреттеги кимлигин таный алмай қарап турғанымда өзи екенин айтты.

—Иранда түсип, анама естеликке жиберген едим. Көзиниң қарашығындай көрип сақлапты...

‘Ауа-дә, «бас қатты ма, тас қатты ма» деп ел-журтыңның қәдирин сыртта жүрмей билмейсең. Хәр кимнің тууылған жери Мысыр шәхәри, жан тартпаса да қан тартады. Өзимди елине қыянет еткен қоян жүрек қашқын сыпатында айыплағым келмейди. Ар-құжданым таза...

«Кийет» ауылы тууылған жерим. 1922-жылы дүньяға келдим. Әкем Юсуп үш айлығымда қайтыс болған, қыз апам Рысбийке, анам Наржан менен жетимлик, жоқшылықтың не азап-ақыретлерин көрип ер жеттик. Жаслай жесир қалған анам Үббинияз байдың баласы Бекниязға турмысқа шығып, оннан Жайылған исмли инимиз болды.

«Жиңишке»нің бойындағы кеңес хукимети ашқан «ақушқил»ге оқыуға барып, үшінши классты питкерип қойдым. 1928-жылы Рысбийке апамның күйеуи бурын қызыл әскер сапында болған Ернияз ауылда дийқаншылық етип жүргенде Сапарбай құл деген баспашы «бизлерге қосыл» деп үгитлеп, айтқанын қылмағаннан соң отыннан шаршап келип, төсегинде уйықлап атырған жеринде атып кетти. Баспашының және бир қаңғымай оғы бесикте уйықлап жатырған үкемнің мурнын жулып, ол да қазаланды. Баспашылар сол сапары Рысбийке апамды өзлери менен әкетти. Көп узамай баспашылардың ишинде жансыз болып жүрген кеңес хукиметиниң адамлары Марқабай менен Жарылқаплар көлдің ишинде 13-14 баспашыны атып өлтирип, қалғанларын ушлап бергенде олардың арасында еки ҳаял, биреуи Рысбийке апам болған. Қимдур баспашылардың биреуи оны ақ атқа миндирип, қашырғанда атына оқ тийип жығылғанын сол жердегилер тегис көрген. Таң қалғандай, ҳәдийсе жүз берип, апамның өзи я жансыз денеси табылмай қус алып кеткендей ушты-күйди дерексиз жоғалған. Ертеңине аталас ағайинимиз Рейим Бекманов ГПУ ден 17 атлы әскер алып, көлдің ишин бирме-бир тинткенде де ҳеш дерек таппайды.

1937-жылы Шымбайда ашылған киши медицина хызметкерлерин таярлайтуғын курста оқып жүргенде бир жылдан соң жауылып қалды. Оқыуды дауам еттириу нийетинде 18 бала Ташкентке барғанымызда және талабымыз келиспеди. Соңынан «Сарыағаш» районындағы қазақ тилинде оқылатуғын педучилищеге оқыуға түстик. Елге урыс қәупи дәне баслаған 1939-жылы ар-

мий хызметине алынып, Ашхабад қаласындағы 428 таулы атқышлар, полкинде хызмет етиуге туўра келди. Немецлер Орта Азиядан да бир фронт ашыў ушын Иран мәмлекетине әскер киргизип, астыртын таярлық көрип атыр еди. Сталин Ираннан немец әскерлерин шығарууды талап етип үш рет нота жиберсе де қабыл етпегени ушын 1941-жылдың 29-август күни әскер киргизди. Келисим бойынша аржағынан Англия әскерлери де Тегеранға шекем келди. Немец, Иран әскерлери менен қатты қарсыласқан урыс болмаса да дизе бүктирип, тутқынға алғанларымызды елге жиберип отырдық.

Полк Иранның Машадырза қаласына жақын жерде турды. Химзаводта хызмет етип, складта қарауыл турған күнимде ишинде 12 түрли зәхәрли затлары бар ағаш ящик урланды. Постымда қырағы-ақ турып едим. Сол зат мениң гезегимде урланды ма я жаладан жабылдыма билмедим, гуманым сауатсызлығымнан пайдаланып әскерий трибунал барлық айыпты маған аударды. Ол ўақытлары әскерий тутым күшли, жеңил-желпи жаза бериў орнына атыў жәриялады. Сәл нәрсе ушын бийгүна өлип кеткенше қарабасымды сауғалайын деп ретин таўып қамақханадан қаштым. Пухара кийиминде аўылдан-аўылларға тентиреп, тамақ асырап Каспий теңизи бойындағы Бендерша қаласына қоныс тапқан балықшы қазақлардың арасында оңыстым. 200 үйли шаңарақтың барлығы дерлик 1930-жыллары кеңес хуқиметиниң қысымына шыдамай қашып кеткенлер еди. Излеуде жүргенимди ойлап бир жерде турақламай тез-тез мәкан өзгертиўге мәжбүр болдым. Қаратамағым ушын Ысақ исмли арменин байдың күнине үш мезгил саудыратуғын сыйырларын бағып, сүтинен май шығардым. Фаўсылағзамшер масжидинде мүсәпирлерге асылған аўқаттан күнелттим. Бийтаныс журтта тил билмей жүдә-жүдә қыйналдым.

Теңиздиң бойындағы балықшы аўылда жүргенимде араблар хызмет бабында көп келип туратуғын еди. Олардан Ирак мәмлекетинде тоқшылық, арзаншылық, қазақ ағайинлердиң көп екенин билдим. Иранның шеғарасынан жасырын түрде өлдим-азарда өтип, Басыра қаласында еки айдай турдым. Бағдатқа жақын жердеги аўылда елден безигип барған Сарыбай супы деген байдың есигинде күнликши жүрдим. Сарыбайдың еки қаялы

бар еді. Үлкени қайтыс болып, оннан Әбдирахман, Асан исмли ер жеткен балалары болды. Қишкене хаялы Ушығаның Гүлбий атлы 17 жасар қызына 1947-жылы дуз-несийбе қосып үйлендим. Ижараға жай алып, анасы Ушығаны қолымызға киргиздик. Талапты машиншылықтан баслап, ақ тақыя тигип саттым. 1948-жылы туңғышымыз Нурий (Нуратдин) дүньяға келди. Оңысығымыз жақсы еді. Қәпелимде өзлеринен-өзлери басқы тауып, арқа сүйеп отырған Әбдирахман менен Асан Туркияға көшип кетти. Олардың изинен көшиу мақсетинде елдеги Туркия елшиханасына жолыққанымызда сарыбас көшлеп (ықтыярлы) баратырғаннан соң көп иркпей қолымызға хұжжет берди. Бирақ, шегарадан өтерде бираз затымызды алып қалды. Туркия хұкимети орнығып жасау ушын өзимиздей түрли еллерден ауып-талып келген өзбек, қазақ, қарақалпақ, түркмен, тәжик басқа да миллетлерди Адана қаласына жақын жердеги Қырмыт кейге (ауыл) жиберди. Исенип көшип барған Әбдирахман менен Асанлардың турмысы төмен екен. Бул ауылда тек жери барлары ғана сәл тәуир, оннан соң қолы епли алып сатарлары қот турады. Бизлерге бүйири бурған, шығыс қарақалпақстанлы Толыбай тууысқанларымыздан бетер жақсылық етти. Мутқа бир жайын берип қойды. Толыбайдың келиншеги Сарыгүл менен қазан қосып 8 ай ауызбиршилик пенен бирге отырдық. Адана қаласында қарақалпақ журтынан барған Махтум ахун, Әбдижәлий, Зыяуатдин мақсымлар, Яхья, Бекбосын, Қонысбай, Толыбай сондай-ақ Шам шәхәри (Дамаск) Иордания басқа да еллерде жасайтуғын қарақалпақлар қыдырып келгенде жақыннан танысып, ауыллас ретинде бир адамның баласындай болып жүрдик. Бул жақта кеўлиме жаққандай жұмыстың рети болмағаннан кейин әўере-сарсаңлықта көп жүрдим. Бағдаттан алып келген қаражетлеримиз таўсыла баслағаннан соң «еки дүньяның жәннети саналған Бағдатқа қайтып көшиу талабына түсип, мухаммий (адвокат) жоллауға туўра келди. Оның көмегинде елшиханаға хат жоллаған менен жәнли жууап алалмай, 800 километр жердеги Анкараға еки рет бардым. Ирак елшисиниң қабыллауында болғанымда «Кейинге қайтыуға рухсат беремиз. Эл ушын сизлерди Бағдаттан биреўлер кепилликке алып, шақыртыу қағазын жибериун керек» деди. Ойланып отырып Бағдат қаласында «Хәзирети Омар»

масжидиниң инам-кәтиби, ески танысым Қамәлатдин Сапардурдының адресин бергенімде, ол жоқ болып шықты. Елшихананың алдында муңайып отырғанымда жаратқанның өзи яр болып, бир араб қасыма келип; «Бирадар, сиз Бағдат тилинде сөйлеп тұрсыз. Бул жерге не хызмет пенен келдіңіз?» деди. Бийтаныс адам болғаннан соң қыпса сақлап, Бағдатқа жете алмай жүргенімди, Бағылағзам деген жеринде тұрғанымды еки ауыз сөз бенен баян еттим. «Қапа болман, мүшкилиңиз жеңиллеседи. Мен хәм Бағдаттың Уәзиря деген жеринде жасайман, елшиханада жұмыс ислеймен» деп елшиниң алдына өзи баслап кирди. «Бул мусылманға жәрдем беріуимиз тийис. Оған өзим кепил боламан. Бағдатта 20 жыл жасапты. Бала-шағасы менен қыйналып жүр екен» деп тұрған жеримде хұжжет жаздырды. Усылайынша абадан турмыс кеширген, тоқшылыққа бөленген Бағдат қаласына қайта көштим. Бурынғы кәсибим тигиушиликке араласып тез арада турмысымды жөнледім.

1958-жылы Ирак генераллары Абдулкәримқасым менен Абдулсалам Мухаммедшарифлердиң басшылығында әскерий аўдарыспақ болып, хұкимет басына шықты. Олар биринши күннен баслап-ақ кеңес хұкимети менен жақыннан қарым-қатнасық орнатып, Бағдатта елшиханасы ашылды.

Елге қайтыу тилеги кеше-күндиз ойымда, түнлерде түслериме енип тынышымды ала бергеннен кейин жәрдем сорап Бағдатта ашылған орыс елшиханасына бардым. Уатан қәдириң билмеген өз қәдириң билмес. Урыс болмағанда басыма буншелли саўдалар түспес еди. Елимди сатпадым, шыбын жанымды қорғап қаштым. Бар айыбым болғаны. Буннан артық жат журтларда жүре алмайтуғынымды айтып, алдынан шықпадым. Елши дәслепп гүмилжи ўәде берип, хұжжетлеримди тийисли орынлардан тексерип, әбден анығына жеткеннен соң мениң араб хәм басқа да тиллерди, жергиликли халықлардың турмысын жақсы, билетуғынымнан пайдаланып өзлерине дилмаш етип жұмысқа өткерди. Усылайынша ортадағы барыушы-келиушиден елге тирилигимди айтып, ауыллық кеңестиң баслығы болып ислейтуғын Рейим Бекмановтың атына биринши рет хат жоллап, жууабын алдым. Ол хатында иним Жайылғанның 1943-жылы урысқа кетип өлгенин, көп узамай келиншегиниң де тырыспайдан қазаланғаннын, әкемниң 1957-жылы

дуньядан өткенин теріп жазыпты. Жалғыз анамның тирилигінше шүкірлік етип, қайтыуға таярлық көріп жүргенімде тосатан анамның да өлимин хабарлап сапарымды сууытып таслады. Кейін еситиуімше анамыз сол көлдегі баспашылардың атыспасында из-түссиз жоқ болып кеткен қызы Рысбийкени түркмен ишинен излеймең деп жүріп Қарабайлының тусында авариядан қайтыс болады. Анам байғус еки ауыз сөзинің биринде «Абдуллажаным тири, жер басып жүр, келемен деп умтылады, дегени болмай жүр. Түбинде келеди», деп жолыма айдай қарап жүреді екен. Анамның ғайратлы, өз билдигинен қайтпайтуғын өжет минезинен қорқып, еситсе излеп, ылағып кетер деп биринши хатымда, тирилигимди билдирмепти...

Көп тексериспелерден өтип, қолыма кеңес хукиметинің хужжетлерин алғаннан кейін «ауылда мениң кимим бар, үлкен шаңарақ туқымқурт болған» деген де қыялларға берилип бираз жүрдим. Ең изинде бул жүрисим болмас, «ийт тойған жеринде, ер жигит тууған жеринде» деген қарарға келип, елге қайтыуға бекиндим. Иранның үсти менен Тегеранға шекем автобуста, Бакуге поезда келдик. Бизлерди Бакуде елшихана хызметкерлери, басқа да бийтаныс адамлар жақсы күтип алысты. Каспий теңизинде еки күн параходта жүзип, Красноводскте поездға минип, Қоңырат қаласына биймезгил уақытта келсек те ағайин-тууған, қонсы-қобалар қушақ ашып күтип алды.

«Жол азабы гөр азабы» деп туңғышымыз Нурий менен Абдулхадийден тетелери Абдулхамид, Абдулкәрим, Абдуләзиз, Мәрьямлар еле кишкене болғанлықтан көп қыйналдық. Қайтыс болған Атамурат дайымның балалары Камал, Мүбәреклер елге келиу мүнәсийбетимизге үлкен той берди. Бир еки жылға шекем есигимизди Қарақалпақстаннан, өзбек, қазақ, түркмен журтларынан бир уақытлары елинен шығысып кеткен тууысқанларын излеген адамлар тындырмады. Билген, танығанларымызды айттық, оларды қалай излеу кереклиги жөншнде жол-жобалар бердик. Анамыздан мийрас болып қалган гөне тамға ийелик етип, бул жердеги турмысқа бирден көнлигип кетиу ансатқа түспеди. Қыстың қақаман сууығы менен жаздың жазийрама ыссысына жордан үйренистик. Қалалық байланыс бөлиминде 18 жыл почтальон болып ислеп, 1983-жылы дем алысқа шықтым.

Нурий менен Абдулхадий Бағдаттағы диний оқыуда азы-кем тәлим ала баслаған еді. Нурий ауылдағы А. С. Пушкин атындағы орта мектепти питкерип, Ташкент мәмлекетлик университетиниң шығыс тиллери факультетин питкерди. Бир айта кететуғын нәрсе Бағдаттың елшиханасында дилмаш болып ислеп жүргенимде Орта Азия хәм Қазақстан мусылманларының қазысы Бабахан ийшан үш рет барып, алдында жол баслап жүрип, көп жәрдем берген едим. Оннан ағайин-тууғанларға сауға сәлем жибергенимде аманатымды жеткерген. Ол сол уақытта-ақ «усыннан елге барар болсаңыз Нурийди өз қолыма алып, тәрбиялайман» деп лебиз етип еди. Сол уәде бойынша Нурий оқыуды питкергеннен соң диний идараға жумысқа өтти.Хәзир Мысыр қаласындағы елшиханада жумыс ислейди.

Абдулхадийде ағасының жолын тутып университеттиң шығыс тиллери факультетин питкергели берли Ташкенттеги Египет елшиханасында жумыста. Нурийимиз үш жылдан берли Өзбекстаннан баратуғын хажыларға жол басшылық етип жүр. Оннан тетелери Абдулкәрим Қоңыратта темир жолда, Абдулхамид колхоздан ижараға жер алып пахта ексе, Абдуләзиз шофер, Мәрьям менен Алима, Мадиналар қутлы жерлерине қонған. Олардан ақлық-шаўлық сүйип, бийәрман, жайнап-жаснап кеширип атырған турмысымызға ырзамыз.

Өткен жылы ата журтына несип айдап келген Сарыгүлдин қызы менен Қарақалпақстан телевидениесинде шығып сөйлеп, ауыл-елди хәптелеп қыдырғанда бизлерди излсмегенине өкпеледик. Көзимиздин тирисинде ески қәдирданларымыз бенен дийдар көриссек деймиз.

Ауып-талып Түркияға барғанымызда төринен жай берип, сегиз ай дауамында бирге жасаған Толыбайдың хаялы Сарыгүлдин елин сағынып:

«...Салдыр-гүлдир арбалы,
Кимсең десең балғалы.
Балғалыдан тынбадым,
Усы қатынды алғалы...» деп айтқан қосықлары

ядымда қалыпты...

Ол ауыр ойларға шүмип, бирден тым-тырыс қалды. «Өзге елде султан болғанша өз елинде ултан бол» демеклик усындайдан қалған шығар. Адам кеуили муда-

мы алып-ушып, қартаймайды. Жүз жыл өмір көрсей де жасаған жасың көзди ашып жумғанша өтип, өскен желдей елеске айланып қалады.

Тәғдир қуўғышында жат-жұртларда Уатан-ұатан деп ақ урған Абдулла-Абдулла Бағдат «өз үйим, өлең төсегім» деп татлы сезимлерге берилип, аўнап-қуўнап жатырғанында бираз ўақытқа шекем көзимди алмай, сүйспеншилик пенен қарап отырдым...

ДӘРЬЯ СУУЫ АҚҚАН САЙЫН ТАЗАРАР

Рас, Мойнаққа ҳәр барған сайын руўхым езилип, аўырып қайтаман.

—Быйыл ауыз суўға зар болдық. Мойнақшылардың балықтан басқа неси бар. Тиришилик ушын қарманып азаннан қара кешке бир тынбай жууырып-жортасаң. Таныс балықшылардан арзанына қалталап балық алып, «Икаруста» Қоңыратқа апарып пулласам үстинен най пулы зорға қалады. Бизлерге ҳеш гәп усы жағдай даўам ете берсе балаларымыздың ҳалы не кешеди?! Өмирдің қызығы ертеңги күнге үмит артып жасаў емес пе?!

Автобустағы аңқылдаған жолаушы келиншектің сөзине дәдимал айта алмай, жақтырмаған киси усап жүзимди ериксиз терис бурдым...

Ана тәбияттың саналы бир перзенти екенимизди умытып, ўақтыңша пайда ушын өшпенлилик пенен қатнас жасап, дәрья, теңизди бүгингидей ауҳалға түсирдик. Өзлеримиз бенен турмай гүлли жанлы-жәниўарлардың қырылып кетиўине де себепши болдық. Қумлықтағы теңиз тас зеренге қуйылған көздин мөлдирген жасындай дақ қалдырып кеўип баратыр. Адамның керек емес мүшеси жоқтай, қай жериң аўырса сол жериң жаның саналса теңиз, дәрья тәбияттың бир тутас жанлы денеси екенин неге ескермеймиз?!

Қоябер бул адамды. Үстиртти неше жыллап геўлеп, жер астынан байлық таба алмаған геологлар теңиз ултанына, да аўыз салмаға қарады. Кешеги БМШ тәрәпинен уйымластырылған Нөкис Конференциясы қатнасыушыларының биреуи бийик минберден турып;

—Усы әсирде газ, нефть өнимлериниң жетиспеушилигин басымыздан кеширсек, келеси жүз жыллықта оған таза

ауыз суу машқаласы қосылады, —деп жағдайға анық бақасын берди.

Мойнақта сәскеге шекем қауа тынық, ашық аспан болғаны менен бирден бузылысып, көз аштырмайтуғын дузлы шаң-тозаң уйытқыйды. 4—5 жыллықта Қоңыратқа кәуип дөндирген сырқынды изей суу «Судочье» көлине толып, кейин қарай аққанда жарыу құраллары менен канал қазып, теңизге ағызбақшы болдық. «Әжибай қолтығына» Үстирттің жайпауытынан түскенимизде хәр жер, хәр жерде замаррық тақлеттеги ақтереклер көбейди. Ол не болды деп аң-таң болып турғанымызда самал менен есапсыз ақтереклер қосылып, адам-адамды зорға көрерлик ала шаңғытқа айланды. Усы көренис теңиз апатшылығының шыи мәнисиндеги келбети...

Ұлтандағы дем жетпей қысылатуғын жұмыс шараятында ени 100, узынлығы бир шақырым келетуғын жерге жарылғыш затларды қазып көмип, тетигин басыуға нийетленгенде сол этираптағы жердин асты-үстинде жасаған қасқыр, түлки, қояны менен жылан, құрт-құмырысқасына шекем өрип шығып, сыңсып, шуұласып сол адамның қолына асылғандай аяғының астына тығылған. Олардың адамзаттан мийрим-шәпәт тилеп шуұласыуында үлкен мәнис бар...

Теңиздің жағасындағы «Қасарма» жайлауында қой баққан Қурбанқұл аға көз ушындағы хәуирлеген қара көкшил сағымға көзи толы хүрей менен қарап.; «Бала күнимизде усы жағалауда бийиклик пенен теңлесип турған теңиздің жайын, ылақасы ойнайман деп қырға шығып қалатуғын еди»,—деп адам инанғысыз өтирик айтып берди.

Теңиз Мойнақтан ең бери айтқанда 100 километрге жағысын таслап қашқан. Суу нәупир болған жыллары дәрьяның алдына бөгет басып, қуярлығындағы ишки көллерди толтырып алыуға күш саламыз. Суу көбейсе бөгетимизди жығып, ишки көллердеги жыйнағанымызды балдығы менен теңизге қоса алып кетеди. Таза суудағы балық табаға күйген майға түскендей теңиздің шеребели сууында қырылады. Дәрьяға басқан бөгетке хәр жылы кеткен қаражеттен 30 жыллап әрман еткен тарнаудың бир нешесин қурып алыуға болар еди. Әттең, мұдамы зыяңға жүретуғынымыз бар-ау. Сууы қашқан көлдин қамысы да қурайды, соннан балықшылар кемелерин машинаға тийеп, қай сорамада көл, коллектор

болса арқаланып балық аулап жүргени. Усындай ийне-ни жипке дизип айта берсең өз қолымыз бенен саналы хәм санасыз түрде ислеген құдай сүймейтуғын қылұаларымыз көп.

Уллы аўқамға бириккен жыллары теңизди азалап «саяхатқа» келген жоқары мәртебели басшылардың шашбауын көтерип Мойнаққа, «корабльлер қойымшылығына» барғанымызда, «тезлик пенен қорабльлерди кесип темир сынықларын талсырыу жобасын орынлау керек», деген сөзинен қатты түңилип едим. Неше әсирлерден берли бар теңиздиң бүгинги әуладтың тусына келип құртылғанын дәлиллейтуғын жалғыз белги, корабльлерди жоқ етсек келеси әуладқа оның болғанлығын қалай түсиндиремиз? Әзелден ҳақыйқатлық десе таққа туратуғын мойнақшылардың миймандослық ҳақ нийет пенен жайған дәстүрханынан нан ауыз тийиуге де батылы жетпей кеткенше асықты. Хайуанатлар бағына тамашаға келген көрермендей, Мойнаққа, теңизге сапар еткенлердиң талайларын күтип, шығарып салған халықты гейде үмитсизлик жетегине ерди десек айыплай көрме. Хеш қимнен де көрерлиги жоқ, халқымыз «әкең мураб болғанша жериң ой болсын» деп айтса да соны өзи басшылыққа алмаған. Тууылған жердиң бир жаман тәрәпи оған киндигиннен байланып, не азапларына көнлигиң дузлы шаң-тозаны майдай жағып, жасай берсең. Ух...

Жақында орайлық газеталардың бири Аралдың дузлары Гималай тауларындағы мәңги музлықларды патаслап атырғанын үлкен тынышсызланыу менен жазды. Басқалар исенбесе қойсын, жумыры жер шегараланса да кең аспанда тосқынлықлар болмағанлықтан ашыулы теңиз жан айбат пенен қанлы тырнағын тумлы—тусқа созып, қысымын өткере береді...

Америкалы Ульям Даврон газетамыздағы гүрри-лесиүинде; «Бәлким, Аралды қутқарып, бурынғы тәбийий ҳалатына келтириу келеси әуладтың пайына тийисип, оған жүз жыллар керек болар. Аралдан бурын оған тиришилик бағышлайтуғын қан тамырлары саналған Әмнү хәм Сырдәрьяны сақлап қалыуға, сол арқалы усы регионда жасаушы халықлар ушын қолайлы турмыс шараятларын жаратып бериу керек»,—деп жүдә дурыс айтқан еди.

Өрдегилер еки дәрьядан ким қәлеген жеринен қулақ

ауыз алғаны менен турмай 19 дан аслам суў сақлағышлар қурып, жасалма теңизлерди пайда еткени ақылға уғрас келмейди. Оннан қала берсе шығынды суўларын дәрьяға қайтып қуйып, жан қоңсыларын зәхәрлегени адамгершиликтің қайсы нормаларына жатар екен? Хәр ким көмешине кул тарта бермесин, берекет тапқырлар басқалардың тиришилигин ойлап, инсапқа келсин-дә...

Ғәрезсизлик Өзбекстанымызға қос дәрьядан суў ишип, тәғдири теңиз бенен шатасқан Орта Азия мәмлекетлери басшыларына ауырманлықты салып, сөзден иске өтиўге жағдай жаратып берди. Таяқтың бир ушы тийип атырғанлықтан жәхән жәмийетшилиги, Бирлескен Миллетлер Шөлкеми, жер жүзилик банклер қәсте Аралдың дәл диагнозын қойып емлеўге киристи.

«Суп демей, атырып нешик болды» дегендей теңиздин дәрти ауыр. Ел ағалары, пүткил дүнья халықлары менен бул машқаланы шешиўди қолға алған екен, бизлердин оларға исенимсизлик билдириўге ҳақымыз жоқ. Усы жақсы нийетлерди әмелге асырыўға ҳәр биримиз ауызбиршилик пенен жасап, мийнет етсек ғана ауыр мүшкилимиз жеңиллесип, абадан турмыс, жарқын келешекти өз қолымыз бенен жаратқан боламыз.

Ең баслысы бас байлығымыз саналған тынышлығымыз, аспанымыз ашық, кеуил сарайымыз таза болса биздин тусымызда теңизимиз тасып, дәрьямыз аққан сайын тазара береди...

ОРЫНБАЙ ҚАҚПАНШЫ

Орынбай қуланның көзинен атқан атақлы «Зарлық мергеннің жалғызы. Қалып турған гөне шөңгелер Зарлық мерген баспашы болыптымыш» десе ар-намысқа шауып, қызғыштай қорыйды.

Несин айтасаң, тыныш отырған елди дәрьяның сууы қатыўдан баспашылар өтип талады. Кеңес ҳүкимети Әмиўдин бойына зорлық-зомбылық жолы менен орнағанына көнликпеген елдин бас көтерген жигитлери баспашы болып кетти. «Ау жигити бир басқа, жау жигити бир басқа» екенин аңлап жетпегенлер оны еки оттың ортасында қалдырып, қай жағына боларын билмеди. Усындай түсиниксиз алғау-далғау жыллары жан сауғалап, жау-жарағы менен астындағы, жүйрик атын жасырып түркмен ишине барды.

Қоныратта қалған бала-шағасының зерребесін үйіріп, Мәтжан қотыр исмли тергеуші «күйеунді тауып бер» деп хаялының тырнағына биз тығып қыйнаған. Кеңес хукіметинен тирилікте қутыла алмайтуғынына көзі жетіп, бір басқа бір өлим санап қол көтеріп келді. Оны бай, молла, ийшанлар қатарында судсыз, қаланың сыртындағы құмшықта атыуға апаратырғанында қолын былғап кеткенін көрген адамлар «мойныма қарыз болмасын» деп жақында айтып жүр.

Өмири құла дүзде өтеді деп еситкен Орынбай қақ паншыны күтпеген жерде үйінен таптым. Сақал-муртын ақ буұрыл тартса да еле сылынбаған тастай түйілген сом-сом булшық етлери дирилдеп «Урал» мотоциклин шикарға сазлап атыр екен. Қырғыйдай өткір нәзерлерін узаққа қадап «Үстирт мени абырайсыз, аш қоймады. Тау текедей төбеге шықпасам табаным қышыйды» деп тамсанып отырып сөз баслады.

Ауа, аңшыларда азы-кем «қосыл» сөйлейтуғын әдет бар. Ол жағының обал-сауабын өзіне аударып, оның мазалы гәпин тыңлайық...

* * *

Үйде устазым атақлы Есқалый қақпаншының услап тұтқан қақпаны сақлаулы. Қыста ешекли ауға шыққанда изинеп билдирмей ерип кеткенде 9 жастамаң. Қолында аузынан оқланатуғын «тосар» қара мылтығы. Нағыз аңшыға тән қәсийет, елден алыслаган сайын ашы-тоқ, шаршағанынды умытып тек алға өңменлей бересен. Узақ күн бойы изинде жүріп, аяғымды үсик алыпты. Кеште шерім етигимди пышақ пенен кесіп шешті. «Ықласың жаман смес, сен баладан бир нәрсе шығады» деп ақ пәтиясын беріп, көзі жумылғанша қасынан қалмадым.

Ол заманның адамлары өнерли. Есқалый атамыз темирши уста, пилтели мылтық соғып, пытыра қуяды. Азаннан қара кешке устаханасында көрік басамаң. Әкем бир ешкіге мылтық сатып әперди...

* * *

1940-жылы Қоныраттағы «Заготживсырьё»ға аңшы болып жұмысқа өттім. Адамның изи түспеген, Үстирт ол уақытлары жабайы халатында. Үстирттің аң-құсын қорыу менен мәусимде қасқыр, түлки, тышқан басқа да аң терилерін аулап талсырыу жобасы бар. Бир аңды

атыу үшін 3 оқ бериледи. «Ата алмаған мылтығынан көреді» деп аұлаққа шығып өнер жарыстырамыз. «Пытырасы бираз жерге жайылып, екеуі тийсе де құс баласын шала жансар етип құлатады. Шын мерген болсаң жалғыз оқ пенен атып ал» деп бәсекилесип, көп оқты үнемлейміз. «Усы кәсібиннен фронтқа көп пайда тийгизесен» деп, қанша тилек билдирсем де урысқа жибермеді. Фронт үшін қасқыр, түлкі, порсық, тышқан терилерін таярлап, консерва ислеу үшін Мойнақтағы заводқа жабайы шошқа, қырғауыл, тасбақа аұлап жибердік. Услаған тасбақаларымызды қашырып алмау үшін көкірек ауыздан қарым қазып салып қоятуғын едік.

1943-жылы «Гүркиреуик»тиң қудығынан бұрын районда прокурор болып ислеген Сәрсенбай Аралбаев деген қашқынды услауға қатнастым. Ол Турман деген шопанның қасында паналап, автоматы бар деген ғауасат пенен хешким қолға алыуға жүрексинбеген. Оны азып-тозып, әбден халдан тайған халында таң алдында қолға түсирдік. «Шыбын жанымды алып қаштым, хешкимге зыяным тиймеді, түбинде ақланып шығаман» деп қарсылық көрсетпеді. Милиция хызметкері Естекбай екеуиміз қол-аяғын кисенлеп, түйеге теріс мингизип, Қоңыраттағы қамақханаға әкелдік. Соңғылығында оны ақланып шықты деп еситтім.

* * *

1947-жылы армия қатарына шақырылып, елге 1950-жылы қууыстым. Ол жақта түрлі жауынгерлік құралдардан атып, мергенлигим әбден шыңланды. Хызметтен кейін бұрынғы жұмыс орныма алмағанда өз бетімше, жаяулап жүріп басқалардан көп тери тапсырғаннан кейін мәжбүрий орналастырды.

Үстиртте табаным тиймеген жер шамалы. Мылтығымды асынып, қырық-елиу қақпанды түйеге артып шарлай беремен. Көзимді таңып жиберсе де кешекүндіз адаспайман. Жолсыз, таза соқпақ салып жүргенді жақсы көремен.

Санаса сан жетпестей кийіклер «ойға» түскені менен аман-есен қайтатуғыны аз. Ауылымызға құлап жүрген кийіклер Едил-Жайықтики...

Алламжар исмли атақлы мерген «ақ кийікті атпаң,

кийели болады деп көп шырлай беретұғын еді. Жәни-
ұарлар 1980-жыллардан берли Үстирттен от таппай, хәр
еки жылдан адамларды паналап келип тур.

1993-жылы Бейнеүдің тусларында бир неше шақы-
рым алапты қаплаган, неше дүркин падасының жер
солқылдатып қиятырғанын көрген адамлар бир ярым
күннен соң 600 километр қашықтықтағы Қоңыратқа
келгенине ҳайран қалысты. Усындай сүриүде аш-арығы
алдында «қар басқанлары» сақлық етип изинен жүреді.

* * *

Әзелден жалғыз өзим жүргенди тәуір көремен. Хеш
нәрсеге алаң болмайсаң, исиң өнеді. Анда зеригиү
дегенди билмейсең.

1951-жылы Үстиртти изертлеу ушын Москвадан
экспедициялар келе баслады. Олар таудың басын жақ-
сы билетуғын адам керек деп излеу салғаннан кейин
биреулер маған жолықтырды. Олардың қолында Нико-
лай патшаның заманында сызылған ески карта бар еді.
Картаға қызықсынып турғанымды сезген экспедиция
басшысы «карта билесең бе?» деп сорағанда билмеймен
дедим. Қар-жауын, құмлықта батпайтуғын машиналар-
дың кабинасында отырып, оларды бараман деген жс-
рине апарып, келемен деген жерине әкелдим.

Экспедиция ағзалары қара құрт, жыланнан қорқып
жерде жатпайтуғын еді. Бүклемели кәтлерди ең бирин-
ши рет соларда көрдим. Қоңыратқа 150 шақырым
жердеги «Жаман ашшы»ның құдығына келгенимизде
өзли-өзи картадан бир жерди излеп, тубалады. «Не
излеп жүрсиз?» десем жөнин айтпай, исенимсизлик
билдиргеннен кейин «ондай болса маған рухсат берин»
дегеннен соң өкпелегенимди аңлап «Қарағаш»ты таба
алмай атырғанын айтты. Олар күтпеген жақтан «Қара
ағаш»ты бир жүрген изинен жаңылыстырмай тауып
бергенимде ҳайран қалысып, қайтып сөзимнен шықпай-
туғын болысты.

1956-жылы Ленинград қаласының жоқары оқыу ор-
ынларынан студентлер құрылысқа келди. Үстиртте
жалғыз өзим жүргеннен кейин гейде ишим писип, оларға
қонаққа баратуғын едим.

Кабиначына Елена исмли студент қыз минген машина «Жаман ашышы»ның қудығына 18 километр қалғанда бузылады. Қыз жас көкирекликке салып суу алып келмекши болғанда «кетпе, адасасаң, изимизден адам келгенше машинның саясында паналайық. Дым шөллеп баратырсақ радиатордағы сууды алып ишермиз» десе де тыңламайды. Көзи қарауытып шөллеген адамға тегисликте сексеуил, баялышлар гүжимдей болып көринеди, ал жердің хәуири суудай толқынланады. Қыз шығыудан адасады. Изин ала оны излеп шыққан шофер жигит те адасып, өлдим-азарда қудыққа келип үстиндеги кийимлерин жыртып жип етип, аяқ кийимине байлап қудықтан суу тартып ишеди.

Еленаны бир хәпте дауамында машинлы, самалетта излеп, тауып алдық. Адам қандай халатта да үстиндеги бар липасларын таслап, шешинип өледі...

Көп узамай Ленинградлы дослары басына жай салып, суу ыдыс қойды. Ыдысқа өткен-кеткен жолаушылар суу құяды, жауын-шашын толтырады. Усы этирапқа жақынлап кетсем басына шығып қақына құран оқыйман. Жаслығым ядыма түседі...

Солай, Устирт пенен әжеп ойнауға болмайды. Қара басым сууым аз болса күндиз саялап дем алып, түнлетип жолға шығаман. Шөллемей ушын тилимнің астына қорғасын салып қояман.

Талай рет қақаман сууықта дүзде қалғанда жерди дизден қазып, шоқтың қоламтасын төсеп, үстинен қум жайып, терлеп-тепшип уйықладым. Қалың қарды гүреп, уя соғып алсаң хәргиз тоңбайсаң. Ең жаманы силпи жауын, музғала...

* * *

Арысландай күшин болса да түлкидей хийлен болмаса аңшылықтың нанын жей алмайсаң. Хәр сапары шикарға шығардан алдын арқам қозып, алдағы болажақ хәдийселерди сезинемен.

Мен билсем, хайуанлардың ишинде қасқырдай жүрегинің түги бар, шалт қыймыл жасайтуғын, гүманшылы жоқ. Адамзат үйренгендей ең бир жақсы қәсийети жолдасына қаслық қылмайды. Ол қанша жыртықш болса да несыйбеснен асып түсіп, көп нәрсе жемейди.

Заманына қарай жыртықш хайуанлардың да минез-

құлқы өзгерген. Ертеде қасқырлар дүзде аң-қус көп, тамағы тоқ ұақтында адамның төбеси көриніуден ұзақтан қаймығып қашып, хәзиргидей қораға я өзіңе басынып шаўмайтуғын еди.

Басқаларға өтирик, өзиме ырас. 1953-жылдың гүзегинде бир мәусимнің өзінде 70 түлки, 12 қасқыр тери тапсырдым. Сонда мәкемемиздин бас есапшысы Қ. Аң «қақпаншы болыў керек екен, пулды көп алады» деп қызғаныш билдирди. Ол услаған хәр бир түлкиден сумлық асырып, қарқырды сустың баспаса, я өлемен, я қаламан деп басыңды тигип барғаныңды биле бермейди.

Қасқыр жолдан бурыў жерди аяғы менен тырнап, мүкиншилиги болғанынша бир жерге саралайды. Оның бул сырын аңлаған қақпаншылар «тырнаўға» қақпан құрса қуры қол қайтпайтуғынын биледи.

Бир сапары «тырнаўға» түскен қасқырды тирилей услаў нийетинде бир қолым менен кегирдегинен қысып, екинши қолым менен көк желкесинен тумсығын жерге басқанымда сытылып кетип, жан таласқан айқас басланды. Қанжардай тислери шықылдап, аўзын ашып умтылғанда қамшының сабын зорға тислетип үлгерип, жағын қарыстырдым. Қасқырды жуўасытып, ноқталап аўылға жетеклеп келгенде сүўретке түсирип «Совет Қарақалпақстаны» газетасына да шыққаным бар. Өкшеси қанамай жүрген хаяллар көзи жылтыраған ноқталаўлы қасқырды ырымға атлап, себеп пенен бала көтерип кеткенлери көйлек кийгизди.

Қурған қақпаның изине бурылып қарағанда өзил де билмейтуғын дәрежеде болыўы керек. Сол жердеги шөп-шар услап тутқан затыңа ийисиди сиңсе сол этираңқа қасқыр жоламайды. Арлан қасқырлар өзинен зорына тап болса, бир түнде 80 километрди көрдим демейди. «Өлетуғын түлки инине қарап улыйды» деп қасқыр күшиклегенде зыяны тийип жүрер деп азығын ұзақлардан таўып келеди.

Аңға шықсам баслы талабым отырып алып из санайман. Бир қасқыр болса сол этирапта шәртли түрде 10 қасқыр мәканлайды.

Бурынлары бул дөгеректе қасқыр жүдә аз еди. Есапсыз қулап турған кийиклерге ерип келгенлер жерсинин қалып, өршип-өнип бүгинлиги тиришиликке зыян беретуғын дәрежеде көбейген.

Усы қыста колхоз баслығы «қойға қасқыр тийин тур»

деп мотоциклиме жанар май берип, жақын-жууықтағыларының изине түстим. Сурғылт жүнли көп жортқан талай жалғыз оқ, қақпаннан қутылған арлап қасқыр салақулаш тилин «ийнине салып» қаша берди. Мотоциклдн үстінде мылтық атаман деп тикжардан қулап, тас өлимнен қалдым. Көп қашырмай изинен жеттім. Өткен қыста бир кем 10 қасқыр алыппан...

Қақпан қасқырдың артқы аяғына түссе көп сүйрейди, хәттеки өз аяғын ғайзап жеп, қутылып та кетиуи мүмкин. Алдыңғы аяғына түссе, адымлап жүре алмай, ортылып жығыла береді. Қақпаннан жаздырып аларда қарсылық етип, шегиншекпен қашқанына, бастырмалатып бара беруі қәуіпди. Тырнақ илгендей жер болса кегирдегіцнен жулып алады. Соның ушын өзіне умтылдырып, шоқмар менен урып, хәлсиретип алғаның мақул.

* * *

1960-жылы қандай да бир себеплер менен аңшылықтан ұаз кешип, дийқаншылыққа бригадир болдым. Бир жылы трактор айдап, егинге гүзекте таудан қой ерте қулап, етектеги егинлеримди жеп ойравлады. Соның күйигине шыдамай бул талап аңсат емес, келиспес деп тоғай хожалығына бажбан болдым.

Өмирлик жолдасым Айтбийке менен 13 ул-қызды кәмалға келтирдик. Қурмаш исмли балама орнымды берип, хұрметли дем алыстамаи. Жас минген сайып кеуил құрғыр қартаймайды. Хәр күни болмағаны менен күн-ара ишим дүбирлеп үйде отыра алмай, аяқ жеткендей жерди шарлап қайтаман...

* * *

Айта берсең, хәр сөзим бир дәстан. 1965-жылы мусылманшаны татып алмайтуғын еки орыс жигити өзиңдей сорастырып үйге келди. Мойынларында сүүретке түсиретуғын аппараты. Олар Москвада шығатуғын илимий журналдың хызметкерлери екен. Үстирттиң «аранлары» хәм «жебелери» менен қызықсынып қалыпты. Бизде жан барма, себеп пенен Үстиртти бир шарлайтуғыныма қууанып, алдына түстим. Өзим билетуғын «аран»лардың жер бетинен өшип баратырған сүлдерин

көрсөт, сүүретке түскенимде көп кешикпей журналга шыгар.

Ат абаларымыздың мылтық, басқа да ау қуралларының, жоқ уақтында тегисликте оқ жайдың оғындай сыр, алды берк үш мүйеш тақлеттеги ор қазып, кийикрди тумлы-тустан қамашалап киргизип услаған.

Кик соқпақларға дизден тас өрип, үстине қақ жыңды қадап қойған «жебеси» өкпе тусына қадалған. р шетинен тәрийип етип айта берсең Үстирттин тарих, адамлар билмеген қупыялары баршылық...

• • •

Бқалар айтса исенбес едим, гейде өзиме өзим таңланаң. Аңға шықсам қарғиз қуұмайман, олар өзлери кели сүйкенеди.

Б сапары көз ушында жайылып жүрген кийиклерд көргенде «қәлекленбең, қәзир өзлери қасыма келе» деген сөзиме жолдасларым исенбеди. Әлле уақман соң житирим жерге келген биреуин аттым...

Киклердин шақы өзине жау болып, көплеп қырылып етиуине себепшидей көринеди. Қыстың күнлери Үстирттин үстине шықсам шақы кесилип, үйин-үйин, сасы жатырған кийиклерди көремен.

Б жаман жери шақы бар текеси падасынан айырылмай ашып, соң бөлекленгени менен қара терге түсип пады менен муздай жерге жатқанда өкпеси қабырғасын жабысып барлығы қырылады. Биле-билгенге буин зыят жауыздық болмас...

• • •

40-жылы Үстирттеги «Гүркиреуик»тин қудығында жоларыс көрдим. Жолбарыс сол этирапларда 1950-жыларға шекем ара-тура бой көрсетип, соң аұды. Биз Үстиртте не жоқ дейсең?!

• • •

Қоянның өзине қәуес емеспен, быйық еткенине қәспен» деп айта берсең аңшылықтың дәстаны таусымайды. Ашық далаңлықта жулдызлар тас төбенде туанда атын я қақпаннан алған аң-қусынды сексе

Ұилдин шоғына кабап етип писирип жегендеги азасына ҳеш нәрсе жетпейди. Таза ҳаўада иштейин арылып, турли шөп-шар жеген аң қустың ети таптырмағуғын дәрилик қасийетке ийе.

Кексе ақшылардан көрген, билгенлеримди еслеп, бәрқулла қоянның өкпе-бауырын писирип жел, өтин ишкеннен соң көзден қалмадым. 70 ке келсем жүз қәдем жердеги белдиң сабына қағылған он тийиқты атып түсиремен.

* * *

Билесең бе, ҳәр сапары Үстиртке шығып индей қайысып, иштен бозлап жылап қайтаман. Баяғы тирт емес, қулазыған жансыз дала.

Тоғай хожалығында ислеген илгери жыллары қыс қатты келсе дүздеги аң-қуслар ашырқап қалмас деп қолдан от-жем шаштық. Жәниуарларды адамдан мийрим—шәпәт тилеп келгенде ашкөзленип, қыр бергенимиз кеширилмес қәтелик.

Ҳешкимнен де көрерлиги жоқ. Үстиртти ишын қуртты, машын...

Орынбай ағанын соңғы сөзине мен де толықсыламан...

МАЗМУНЫ

Қызыл түлкі (новелла)	3
Өрмекші ауындағы шыбын (гүрриң)	27
Хаялдың құрысы (повесть)	38

Очерклер

Он тоғыздың бири	109
Құндақта кеткен туысқаным келди	119
Ана баласын өлтирмесін	126
«Рухы» әмір сүрген адамның жынаяты	134
Абдулла неге Абдулла Бағдат атанды	140
Дәрья сууы аққан сайын тазарар	147
Орынбай қақпаншы	150